

UTAZÁS
K Ü L F Ö L D Ö N

ÍRTA
SZEMERE BERTALAN.

II. KÖTET.

NAGTBREITANNIA S IRLAND, NÉMETALFÖLD, BELGIUM, RAJNAVIDÉK,
HELVÉTZIA.

MÁSODIK BŐVÍTETT KIADÁS.

Pest 1846

KIADJA GEIBEL KÁROLY.

NAGY-BRITANNIA

ÉS

IRLAND.

A hajón, April' 29-én, 1837.

Reggel hat órakor, borult de csendes időben indulánk ki az öbölből. Mi, kik tengeren először valánk, szokatlanul érzők magunkat, részint a tengeri betegség' félelme miatt, részint mert a tengeren eléhaladva ismeretlen tüneményt, halomnagyságban hömpölgő habokat vártunk, s egyszersmind emlékeztünk az e szoroson gyakran dúló szélvészre s a halálos mélységre lábaink alatt. Ki ne szeretné életét? Kit átkozott volna meg Isten annyira, hogy vagy kedvelteiért, vagy hónáért épen semmit sem tehetne? Kivált ez okbul, én is ragaszkodám még az élethez, s egy pillanatilig féltem azt oly közel tudni s tenni a halálhoz, hogy attól csak egypár deszka valaszsa el. De e félelem csak addig tart, míg a hajóra lépünk; bátorságot ad a tenger, a rettenet hátra marad a szárazon.

A tenger, mint egy tó, nyugodt volt, következőleg mi is; haladtunk rengés és rázkódás nélkül a hölgyek' nagy örömére. E szélcsönd kárpótlás volt a ködös napért, mely látni, s a csipős hidegért, melly élvezni nem engedett. Én a hajó' orrába ülék, s nézem az óceánt nagy nyugalomban. A gőzös két kereke után, jobbra és balra, föl fölborultak a hullámok, s az egymást váltó domborodás és sülyedés két oldalt, teljesen hasonlíta két sor sírhoz. Mintha e sirok emlékeztetni akarnának a' halálra, mintha a' hajót mint zsákmányt üldöznék, mintha mi ugyan anynyi sírból, mennyit utánunk támadni látunk, menekedtünk volna meg. Ittott homoktorlást jelentő hordók úszának a víz színén; madarakat csendes időben gyéren látni, de annál több tévelygő sajkákat egyegy emberrel. De a halász gyakran egyedül libeg a tengeren, sem hajót, sem földet, sem embert nem látva, evezve vizén, nézve égre, bízva Istenben. Halaival, miket fogott, estenkint megtér, de másnapra újra csolnakában van. Szélvészkor nem ritka eset, hogy várakozó neje s gyermekei hasztalan

tekintgetnek széljel a' partrul, és a kereszt alól mi a szárazt a habok' dühe elől védni látszik, hasztalan imádkoznak a fölbőszült tengernek; hímondóul néha a csolnak vetődik ki, néha az sem. Későbbben nagyobb hajókat is láttunk de csak messziről, néha csoportban, mint sátorokat, néha egymást követve költöző darvakkint, néha a kék távolságban fekete pontoknak tetszetek, s a magas árbocz olykor hasonlott egy pusztá rúdhoz, mi a habokba ütve van.

Egyébiránt szélcsöndben a tenger a legszegényebb képzeletnek is mögötte marad. Egy érzelem kapja meg a szívet s ez a messzevág, titkos, megmagyarázhatatlan, vágy nem tudni hová és miért, hasonló a szélhez, minek csak irányát ismerjük s érezzük. Lakaik után tudakozódik a madaraknak, mik fölöttünk elröpülnek; a fellegek' siető útát sóhajtva kíséri; a haboknak pályáján merengve elmélkedik, s óhajtja megtudni honnét jönnek s melyik délsziget' partjaira vetődnek ki; s ha egy száraznak vagy szigetnek széle a' láthatáron fekete vonalkint föltún, eped meglátni mi világ az s mi nép lakja? Ha fested a messzevágat, tengerpartra ferd, midőn az óceán' végtelen tükre szélcsöndben nyugoszik. Szemeid semmit nem látván sem közel sem messze, egy lélekhang unszolva fogja kérdeni tőled: s ott, a habokon túl, hol semmi nem látszik, mi van azon titkos messzeségben? De a kétségbesést is tengerpartok' ormaira ferd, hanem akkor, midőn az ég sötéten elborul, a' villámok nyilai sűrűn lángolnak, s a vész fenékről színre, színről fenékre és összevissza forgatja a vizeket, mik szélttvén a hajókat, tajtékozó dühvel a partokat vívják. Itt, szélcsöndben is, eszembe jut s csak itt érhető Horác' verse:

Illi robur, et aes triplex
 Circa pectus erat, qui fragilem truci
 Commisit Pelago ratem

Primus; – – – mert midőn az egyik part eltún s más nem tün föl: akkor érzi az ember, mi bátor volt ki először tengerre mert bocsátkozni. Csak ég és víz mindenütt, s határtalan, végtelen mindkettő, s egyik a másikban tükrödzvén, az magas vég, ez mély fenék nélkül.

Néhány pillanatra meggyőzvé a nap a ködöt, a fehér par-

tok, az Albion nevet adók, szépen áltündököltek. Kedvre derül-
vén a matrózok, elkezdék énekelni a britt nemzet' nemes énekét:

Rule Britannia, Britannia rule the waves,
Britons never shall be slaves.

Némi félelemmel ugyan, mert szentségtörésnek tartom, ha
jeles mű tökéletlenül fordítatik, kedvedért magyarra álttevém:

Hogy Britann az ég' szavára
Fölmerült a kék tengerbül,
Ez volt írva chartájára
S angyalok zengték énekül:
Légy úr Britannia, Britannia légy úr vízen,
Brit nép rab soh sem leszen.

A népek, nem áldvák mint te,
Sorban mind tyrant nyögendők,
Te leszs nagy, szabad, hírlepte,
S félnek s irigyelnek mind ők.
Légy úr stb.

Élted mindig fölségesb lesz,
Sújt ha ellen, friss erőt ad,
S mely eget tép, a zúgó vész,
Csak gyökíteni fogja tölgyfád.
Légy úr stb.

Vértyrannok nem nyomandnak,
Földhöz ütni karjok nem bír,
Próbáik új lelket adnak,
S sorsuk lesz bukás s tied hír.
Légy úr stb.

Földed legvirágzóbb lészen,
Városidba fény s ipar gyúl,
A tenger szolgád egészen
S minden part mely vészi környül.
Légy úr stb.

Musa élend háborítlan
 Boldog partidra ha lépett;
 Szent sziget! szép vagy páratlan,
 S fiad hős védni a szépet.
 Légy úr Britannia, Britannia légy úr vizén,
 Brit nép rab soh sem leszen. –

Az utazók a hajón franczok és angolok voltak. E két nép lehet szövetséges de barát soha sem. „Paris, c'est la capitale du monde”, *) monda egy szíves francz, s alig távozék el, mosolygva jött hozzám egy londoni polgár: „you will see, London is the metropolis of the world” **) s ha ellenmondasz, a francz agyon vitáz, az angol megvetve fordul el tőled. Parisban azzal ijesztgettek, mi enző, hideg, barátságtalan az angol; útközben s itt az angolok azzal mulattatnak, mi nem őszinte, mi sokat ígér s keveset teljesít, mi kíméletlen a francz. Mit csinál ilyenkor e két nép? Vetélkedik az elsőségért a földön.

Délután, a Temze' torkolatánál, erős ellenszél támadt. Nekünk nem volt akadályul, mert üstben a gőz igen jó mint fejben igen rász, de a számtalan vitorlahajók, mikkel itt a víz már mintegy megnépesedett: küzködtek vele, s bár mozogtak még sem haladtak. Háborgó tengeren szép látni a kis csolnakokat féldalra fordítva s így tolva előbbre a szél által, mely a vékonydad árboczkára kötött lepedő-vitorlába dől. Némelyikben 12-14 esztendő fiatal volt, ki veszélyes fektéből nyugodtan nézte kicsiny vitorlájá' dagadását s a hullámoknak a csolnak' oldalánál magasb csapkodásait, s nem gondolt semmit a tenger' dühével, mely néha magasra ragadta, néha mélyre lesülyeszté, s néha körülte a habokat megnyitá mint egy éhes sírt.

Eddigi utamban mindig azon egy főalak és szín változataival találkozám, s Pest, Prága, Berlin, Bécs, Paris hasonló képek voltak, de nagyobb nagyobb idomban s mértékben. Jövök Angliába, azt vélvén, hogy a mezőt ismert osztályozásában lelem itt is, csak jobban művelve; jövök Londonba azon várakozással,

*) „Paris, ez fővárosa a világnak.”

**) „Meglátja ön, Loudon a világ' metropolisa.”

hogy mit láttam az említett városokban, benne ugyan azt látandom, csak nagyobb tömérdekségben s terjedelemben. De vajmi csalatkozám! Mindjárt a balpart' dombos vidéke, elszórt mezei házaival, berkeivel s eleven zöld sövényeivel egy kert-országot sejtet velem, s az első város, Margate, mutatja, hogy elhagytam Európát megszokott alakaival, s minden körültekintésnél érezem, hogy új világban járok s lehellek. A goth épületek, hajógyárok, a parti víztartók' nagy kapui, a sűrűn futkosó gőzösök, a téglából vakolatlanul s apró ablakokkal épített barna színű phantasticai tár és rakházak, s mind ezek rendetlenül váltva egymást, csodálatosan lepik meg az idegent, mi tetőpontját éri el, midőn egy előttünk borongó ködtömegeből darabonkint fejlik ki London, s már messziről, a ritkuló és sűrűdő felhő s ködzavarbul magas gyárkéményei, tornyai és Szent Pál kúpja rémekként hol kitekintenek, hol újra elsülyednek. S e kísérteti kép' homályából még ezer meg ezer magas árboczok nyúlnak föl, melyek csoportokban erdőszakaszokként állanak. Gyakran olvashatád barátom, miképen a sok árboczot erdőhöz hasonlítják; de így még az tökéletlen kép, hanem tedd hozzá: fenyőerdő, melynek leszáradtak s elhulltak levelei. A kötelek lombtalan galyaként ágaznak ki a derekból, s közöttök a magasban összegyűrt vitorlák mint fészkek, s a rajtok ülő matrózok mint madarai a csodálatos erdőnek. Nagy és csodalálvány, kivált ködös időben, s alak, szín, tömérdekség oly phantasticai, mintha egy mesevilágba jutottam volna. Kimondhatatlan gyönyört érzék magamban, mint ki előtt reménytelenül egy színpad' varázsországa nyílik föl. —

Hét óra körül szálltunk ki a Customhouseba, hol vagyunk szoroson megvizsgáltatott. Rám csak 9 óra tájban jöve a sor, mi ép úgy kedvetlen volt, mint az, hogy utazásban szükséges néhány darab könyveimért, font számra fizetnem kellett. De bezzeg nincs baj az útlevéllal. Belőle följegyezvén neved', rögtön visszaadják, s mulathatsz Londonban meddig tetszik, beutazhatod a három szigetországot, s indulhatsz vissza szárazra a nélkül hogy többé kéretnék tőled. S e tekintetben hazánk jeles társak', t. i. Észak-amerika s Anglia' sorában áll.

A tengerszéltől erősen áltjárattván, kívánkozom ágyamba,

melynek négy oszlopa, nem drága kelmébül készült, de tiszta hófehér függőnyt tart. A valóságot oly képzeletinek találván, mi csodaálmokat nem reményihettek!

London, Május' 6-án, 1837.

Tudom, azt reményled, hogy Londont neked lerajzolom. Lehetetlen! Úgy vagyok vele mint a legelső astronom a mennyezetel; ki a számlálhatlan csillagaival percenként változó eget fölmérni s képpé tenni akarván, nem tudja hol kezdjen bele. Csak szem és fül ismerteti meg a valót, a szó semmirekellő árulókint csal meg.

Londonba szombaton este érkeztem. Másnap reggel, a tervrajzzal kezemben a széles és 2 V₃ angol mérföldnyi hoszú Cornhill, Fleet, Strand-utcákra kimenvén, nagyon elbámultam hogy csaknem egyedül járkálok. A boltok s házajtók csukvák, ember gyéren látszik, mindenfelül harangszó s harangzene hallatszik a tornyokból: valóban, mintha egy nagy kolostor' csöndös udvarán jártam volna. Ilyen Londonban a vasárnap. Levelet a posta nem ad s nem fogad, a sajtó s harminczad nem foglalkodik, a színházak s hivatalok bezárvák, 2000 p. f. büntetés' terhe alatt, a vendéglő s csapszék' ajtóit betévék (de nem zárják az utcák kivált d. u. három négy óráig csaknem üresek, némely háznép még az ételt is előző napon készíti el, szóval a „sabbath” napon törvény és néperkölcshoz szerint teljes szünet van. A nép vagy tűzhelyénél vonul meg, vagy isteniszteletre tódul, vagy a közel vidékekre sétál ki, hol az úgy nevezett theakerteket nyitva leli.

A St. James királyi parkba vetődvén, egy polgárilag öltözött methodista fiatal embert láttam ott, ki egy padra fölállván s kalapját levévén, elragadó hévvel előbb imádkozék, aztán egy óránál tovább papolt. Sokaság gyűlte körül, mely hol fogyott hol nőtt; javallói s hitsorsosai födetlen föl hallgaták, mások mosolygák, sok orthodox pedig morogva hagyta el, – de senki nem háborítá meg. Végezvén beszédét, ismét imádkozék, s leszállván a padról, kis bibliájával kezében odább sietett. Vasárnapokon,

kivált a reggeli órákban, ily ígéhirdetőket sok tereken találni, kik vagy egy oszlop mellett, vagy egy fa' árnyékában istenitiszteleket tartanak, s előadásaikban azon lobogásra, bátor tüzre s vad hévre ismersz, mi a reformatio' korát bélyegzé. E jelenetek mindig a tanítók s apostolok' hőskorára emlékeztetnek.

Több vallásfelekezet' egyházaiban valék, melyek este gáz-fénynyel világítatnak meg. Sokat közülök temető vesz körül s bel-seje is síremlékekkel van megrakva, mi az egésznek kriptái hangot ád. A quakerekében sem cathedra, sem oltár, sem úrasztal, csak a padokat s pusztá falakat látod. Férfiak s asszonyok külön ülnek, mindnyájan könyv nélkül, s amazok is föltett kalappal. Kiki néz maga elébe vagy s hová tetszik, némán s mozdulatlanul. Egyszerre mind fölálltak, a fal felé fordulván arczczal, s egy asszonyhang rövid imádságot monda el, minék végével leültek újra és hallgattak. Végre hirtelen fölkeltek, mi jelre? nem tudom, s kijöttünk.

E meztelenséget, egyszerűséget az, kiben vallásos érzelmekkel művészi lélek olvad össze, kárhoztatni fogja, de kiben túlnyomakodó erkölcsi iránynyal kötődik egybe, az által illőnek és szükségesnek Ítéltetik. Belépünk egy házba, mely csaknem olyan, mint lakházunk. Itt, hol Isten' jelenlétét semmi küljel nem mutatja, Isten' jelenlétét hinni s cselekedeteinkre visszaemlékezni megszokván, természetesen támad elménkben azon fordulat, hogy jelenlétének gondolata mindenütt kísér, utunkban, házunkban, kertünkben, s hogy minden szünóra egyházban létei nekünk, miben életünkről elmélkedünk, azaz, folytonos egyházzá válik nekünk maga az élet. De midőn pompás egyházba lépünk, mintegy kün hagyjuk a bűnös belső embert kit épen be kellene vinnünk, a sok ragyogvány előtt véteknél tartjuk a vétekről gondolkodni; úgy cselekszünk a mindenható előtt, mint a jobbágy ki éhségben s ínségben urához folyamodván, sárga képét s rongyait elrejteni igyekszik, mint a beteg ki gyógyíttatni kivan s undok sebeit az orvos' drága teremében föltakarni fél. Törekszünk fölemelkedni, földtől s élettől teljesen elszakadni, magunkat egy képzelt szenteskedés pontjára állítani, azaz, megtérés helyett megállunk, magunkba leszállás helyeit fön csapongunk. S mihelytt az ajtón kiléptünk, akkint érezzük magunkat, mint ki ünnepi köntöséből levetkezett; – a világ' förtelmeibe visszamerülünk. Hogy így az

élettel az istenitisztelelet nem foly össze, hogy az egyházban és életben a lélek két különböző állapotba helyezze magát, kitetszik a nép nagy részének azon hitéből, mi szerint az imádkozást s áhítatot egyházon kívül foganatlannak tartja, mi hit ismét oka annak, hogy azon rész a vallásgyakorlást pusztán az egyház' falai közé szorítja. így az élet s egyház két elválasztott pálya; egyik arra való hogy vétkezzünk, másik arra hogy bocsánatot kérjünk, és örökké így.

Mi a megtérésnek fő feltétele? A gondolkodás, magunkba szállás, mire szükség először: hogy magunkat magányban s otthonilag érezzük, mint a quakerék érzik csendes és lakházhoz hasonló egyházaikban, mert beszéd a legjobb sem pótolhatja ki a lélek' e munkásságát, az ifjúilag czifra s öregesen erőtlen pedig, mi leggyakrabban az eset, csak elfoglalja a figyelmet, azonban semmi táplálékot nem ad. Másodsor szükség a hallgatás, mi természetes úta az elmélkedésnek; lehív, levezet, leszállít a lélekbe és szívbe, hol gyökere van jónak és gonosznak. De e tekintetből az ének' elhagyását nem javallhatom, mert éneklés közben a lélek megfoghatatlan ihletéssel válik alkalmassá emelkedni s tisztulni. Hogy a javítórendszer eszméjének egy quaker' fejében kellett támadni, már sejtem mielőtt olvastam volna, s onnét sejtem, mert ez istenitisztelelet ép azon elven alapul, melyen a javítórendszer, t. i. a hallgatáson s magányon. Ebben két lépcső van, első a magábaszállás, második a megjavulás, s e kettő, a természet' rendes folyamában szükségképen követi egymást, születte a hallgatás' s magány' erkölcsi elemében. S hogy ez elv jó, mutatja az, hogy a quaker felekezet Északamerikában és itt, mintegy másfél század óta, mind a polgárok' tiszteletét bírja, mind pedig a törvényhozások által érdemesnek ítéltetek némely köztörvények alól kivétetni. –

Bár mennyit láttál is, Londonban meglepetsz, mert a többi városok hasonlók egymáshoz, de London csak – magához. A vakolatlan, feketés téglából épített barna házak nem magasak, hanem a földszínen alul is lakvák, s ezért minden ház tövében egypár lépésnyi tér ékes vasrácsal van bekerítve; sok utcáknak mindkét oldalán vidám kertecskék zöldéinek a házak előtt; az egyházak csarnokosak, a legfurcsább s phantasticaibb tornyok-

kal. Az ó angol-izlésű utczákról most a Regentparkba jutsz s fejedelmi paloták s egy colossalis romai templom mellett talárod magadat, innét a Piccadily s Pallmallra menve az új divatú épületekben gyönyörködöl, aztán a Westminster s Guildhall' környékén vén góthművek döbentenek meg, kivált ha körültek régi öltönyt viselő jogtudósok, mint a múltkor' föltámadt lelkei mozognak, majd a Belgravesquare' oszlopos házain Olaszországra ismersz, s ittott, mikor nem is reménylenéd, Hellas' csarnokai pillantanak rád, sőt néhol török minaretfödelekre, másutt egyipti durva idomú alkatokra bukkanz, s mi még csodálatosabb, gyakran e sok építésstyleket ugyanazon épületeken együtt leled, inkább összehányva mint összeolvasztva. Képzeld ezekhez a kertes utczákat, melyek egyszerű falukat ábrázolnak: a parkokat, melyeknek közepén vén fák erdei vadságban élnek és szélei palotákkal körülszegvék, a gyárkérményeket, mik roppant táraaktul környezve obeliskalakban s magasságban emelkednek, és némileg képzelhetni fogod: London mi idegen s mindenféle formáknak nagy képzavara! Paris ékesen épít, egyed akar lenni, az mit a többség s divat szépnek tart; London roppant tömegeket kedvel, s mint piaczáin bírja a föld' minden termékeit, épületeiben is az egész világ' arczáit akarja mutatni, s az óriás város' némely részei ugyan annyi töredékeknek látszanak a görög világbul, Italiábul, Egyiptből, a középkorbul, a vén Angliából s kelet' földéről. Bár mosolyogjon az iskolaművész, gondolja magában a kevély angol: első pillanatban bizonyosan megdöbben, és csodálkozni a következőkben is fog; az építés így az élet' nyilatkozása, egyébkint csak báбуzás.

Ha London' tervrajzára tekintesz, a parkokon s zöld telkeken (parks and grounds) kívül még 50-60 zöld petytyeket találsz rajta elszórva. Ezek a squarek, mik fával és lombos bokrokkal beültetett s vasráccsal körülvevett szögletes vagy körtérek, egy vagy több barna emlék ércszoborral. Kulcsot hozájok csak a szomszéd háztulajdonosok bírnak, t. i. kik fentartására költenek, mi évenkint sokba kerül; más csak körültek sétálhat, de így is gyönyörű helyek, többnyire körülvetette a legszebb épületektől, s fő hasznuk a nagy közönségre van számítva, mi a lég' tisztán tartása.

Eszembe jut itt Pest holt kőfalaival! Miért nem építenek kertcskéket szegett vidám s illatlehellő utczákat? Szellős piacoknak miért nem hagynak több helyet, s a lévőket fákkal, gyöpszinnel miért nem varázsolják szabad kertekké? Miért száműzve e városbul minden zöld s természet? Parkokrul álmódolni sem merek. Mindez, mint hallom, csak azért történik így, mert egy szerencsétlen polgármesterének ítélete ez volt: „azért város, hogy házak ne pedig fák legyenek benne.” Ha látnátok, a kertes utcák és squarek mi mondhatatlanul megszépítik Londont, még e tavasszal ültetéshez fognátok, s e házak közt elszórt nézőpontokat hasonlítánátok, mint én, a sötét égen elszórt csillagokhoz, s lelketek örvendene kifejezhetlen gyönyörben, az ipar s szellemélet’ tengerében megpillantván a természeti élet’ e zöld szigetcskéit is. Zahara homok s kőóceánján így vannak elhintve a zöld oasok. Paris bélyeges vonásai a passage-ok, Londonéi a squarek; óhajtanám, találna valamit építészeink’ geniusa is, mi Pestünket, mint magyar fővárost, nemzeti, önálló jellemet hirdetőleg különböztetné meg más fővárosokful.

A francz, mint már mondtam, kitűnőt keresvén, részeket alkot; merően ellenkezőleg az angol mindig az egészt tekinti s a részeket hiányosan hagyja, így alkotványában, így a festésben, metszésben, a kertekben s az építésben is. A házak egyenkint ritkán kielégítőek, de összesen sajátsággal s csoda hatással bírnak; massákkal dolgozik az angol, s ezért nem házakat de utczákat akar építeni. Különösen két módját sejtem. **Először:** több szomszédok egyesülvén, házaikat egy rajz szerint építetik úgyhogy a belrendezés mindenkinek kívánsága s kéjelme szerint történvén, mi soknak birtoka, az kívülről mint egyetlen mű jelen meg, s így az épületek bizonyos monumentumi tekintetet nyerne, például: a 146 dóriai oszlopon nyugvó roppant Quadrant, a tündéri Regentpark’ gyönyörű palotái, több squarek fejedelmi lakai. **Másodsor:** a házak a magasság’ azon vonalában maradnak, de a homlokvonalon belől a falak’ alaka változó, s így az utcák hasonlóak egy hoszú rámához, melyben sok apró s különbözőféle kép van. Számtalan utcák egyegy egészet képeznek; némelyik olyan mint egy terjedelmes épület’ belső szárnyai, apró emeletűek, s kapuk helyett szobaajtók; némelyik csupán két de

hasonló épületből látszik állani a két oldalon; némelyik szinte csak két de másmás külsejű épületből, némelyik pedig általellenesen megfelelő sok házakból áll. Ha a pestiek az első módot elfogadnák, a nélkül, hogy az építő birtokosoknak többbe kerülne, a még ifjú Pest fölséges paloták' városává lehetne; a második mód, az egyébiránt igen szép házak' összességén érezhető fesszen s egyhangon segítene. Mint Pesten vannak, olyan tökéletes szép ízlésben épített polgárházakat, legyen Hild díszére mondva, sehol nem láttam; de Londonban kevésbé szépek éreztetek velem, hogy a hatás nem magától a széptől, de a csoportozattal függ, s forrón óhajtom, bár azon építészre ne csak házak, de csoportozatok s utcák' rajza s építése bizatnék. — *)

Az újabb utcák 30-50 lépésnyi szélesek; a járdán, egyikegyik oldalon, 7-9 személy fér el egymás mellett, s úgy ez, mint a házlépcsők, nagy darab kövekből rakvák s gyakran megmosatnak. Világszerinti hiedelem, Paris szebb, London nagyobb, az tündöklő s ízletes, ez gyárvilág s füstpiszkas. Én más-kint találom. Parisban az utca tekervényes, szűk, szemetes, — itt egyenes, széles, szobapadozatok tiszta; Paris ittott ragyogó pontot mutat, csint gyakrabban lelsz mint tisztaságot, — London még több fényhelyekkel bír s hol nem szépek a házak, legalább csodálatosak, különösek, mi pótléka a szépnek, s ha nem általános a csín, tisztaságra találsz mindenütt. Az tiszta látszani, ez tiszta lenni akar; innét ott a bolt ünnepi hely, itt csaknem az mi a család' többi szobája, hol az anya' ölen gyakran csecsemőt látsz, mi egyszersmind jele annak, hogy az angolnak közelebb van életéhez a kereskedés, mert az nála nem ünnep; a párisi boltban ékesen öltözött férfit vagy hölgyet látsz, a londoniban nem annyira, de lépj be az udvarra s a szobákba, s Paris egy halkamra, London egy vendégterem. A párisi akármilyen olcsó kelmből szép ruhát hord, a londoninak drága selyemből s posztóból készült öltözete felényit mutat: de ha ott viselőikről a szép ruhák lehullnának, szennyes belső tűnne ki, itt pedig a hitvány ruha alatt is gyakran ragyogó fehérneműt találánk. Paris látszani, London lenni akar, ezért ott két annyi zaj mint erő s nép, itt

*) Lásd „Függelék”, a munka' végén.

fél annyi; ott csaknem nagyobb a kirakat mint a bolt, itt mindenik bolt egy tárház; ott az áruk ékesben elrendezvék, itt tisztábban tartvák; ott az elrakassál, itt a tömeggel kell kitűnni, – végre, ha úgy akarod, London a bolt, Paris a kirakat.

Így történt, hogy tennap nem állhatám meg, hogy egy tüzes ifjú francznak Parisba meg ne írjam: valljátok meg, hogy London első a föld' hátán, s a második helyet Paristól senki nem fogja elpörteni.

A gázvilágítás, mi csöveken nemcsak a boltokba, de gyer-tya helyett a szobákba is bevezettetik, itt szemvakítólag gazdag. Az utczákon a sűrű gázlámpák oly világot árasztanak, hogy az idegen első este azt véli, ez nincs mindig így, hanem ma alkalmasint ünnep van. Ha Londonon kívül vagy, a belső világtul a város fölött az égen állandó piros fényt látsz lebegni, mely ott egy mennyei rózsakint ragyog. A lángok különféle alakúak a lámpákban; mint tulipán, korona, csillag, koszm, fonadék, tekerődznek mint kígyók, forognak mint malmok, s egy bolt' ablakában egy kis csillag hasonló volt a legszebb égi csillaghoz s ragyogása miatt mint valami ezüst napba nem lehet bele tekinteni. És még azon szűk kamarákban is, hol némely szegény aszszonyok font számra árulgatják burgonyáikat, szövétnekkint lobogó gázláng ég, melyet a szabadon játszó szél elkapni akarván néha hoszúra nyújtja mint három kofa' nyelvét vagy mint egy kis kendőt, de a gáz folyván szakadatlanul, a láng él s a szél hiában birkózik vele. Ily fény nálunk a királyok' termeit sem ékesíti. Érdekes az alkony, midőn vékony lábtóikkal a gyújtók jönnek s bádoglámpába rejtett mécscesel meggyújtják a – semmit. Igen, ha némely hazánkffiai, a jámborok közül, látnák, azt fognák mondani: „ni, meggyújtják a semmit semmivel!” De ha Anaxagoras élne s hallaná, bizonyosan hátba ütné őket, mondván: bolondok, már rég megmondani, ex nihilo fit nihil.

London, Május'12-én, 1837.

E napokban híres követválasztásnak valék tanúja, melyben mind a tory mind a whig párt nagy erőt fejt ki. Sir Francis Burdett, ki 1818ban a torykormány által mint lázító népbarát a Towerbe záraték, s kiszabadultakor a néptől diadalmilag hordoztatott végig London utcáin, vénségére toryvá lévén, elégedetlen választói' fölszólítására lemondott ugyan követségéről, de újólág megválasztatni kíván. Ellenjelölte Leader, egy ifjú radical.

Mozgásba jött az egész Westminster, melynek Burdett követe volt. Mindenik párt folyton ülő biztosságokat választ, melyek a segélypénzt összeszedik, (mert némely választás, 60,000 font sterlingbe is kerül *), a javaslatokat meghallgatják, kémeket és szavazatszerzőket egy két ezer pengő forintért fogadnak, a választókhöz fejenként leveleket írnak vagy biztosokat küldenek, szóval az egész választás' tacticáját intézik. A pártlapok azonban a jelölt' életét írják meg, tulajdonait magasztalják, beszédeit közlik, ígéreteit hirdetik, s egyszersmind az ellenjelöltrül összegyűjtik s hírnék eresztik mind azt, mi rosztat valaha tett vagy mondott, összekevervén rágalommal, gúnynyal, költeménnyel. Ilyenkor a gőgös lord s neje csalhatlanul meglátogatja a mesterembereket kikkel dolgoztat, a kalmárokat kiktől vásárol, s kézszorítgatás közt félfenyegetőzve, félhízelegve ígérteti meg szavazataikat. A falak pedig újjú vagy nyomtatott vagy metszett torzképekkel, versekkel, fölszólításokkal ragasztatnak tele, miket az egész világ szabadon olvas, sőt a bolt s vendéglő ajtók s ablakok, a nyargaló omnibusok s kocsik' oldalai is beragasztatnak velők s áruiat a czukrász, dohány s csemegeáros is ily papírokban adogatja vevőinek. Naponkint 80-100 napszámos vagy magas póznára szögezett, vagy hátán s mellén függő kettős táblákkal sétálgat az utczákon, néha pedig trombitásoktul vezetett lovagcsoportokat találsz, melyek pártszínű szalagokkal fölczifrázottan a

*) 1 font sterling = 25 for. 1 shilling = 25 garas; 1 penny = 2 garas váltóban.

jelölt' nevét s elvét viselő kisebb nagyobb zászlókat lobogtatnak, s még a lótakarók is, mik a lábon fölül esnek, nagy betűkkel beírják. Egyszersmind a jelöltek a város külön részeiben hol szabad ég alatt, hol tágas termekben nyilvános népgyűléseket tartanak, mikben political hitöket s elveiket jelentik ki. Egyben én is jelen valék. Leader néhány parlamenttag' kíséretében megérkezvén, a közönség kérdegetek: ki foglalja el az elnöki széket? s a kiáltatott elfoglalván, a gyűlést egy beszéddel nyitá meg, mi után többen szólottak a toryk s elveik, az ellenjelölt s viselete ellen, hol komolyan, hol gúnnyal, hol tréfásan; például egy öreg úr, kit a nép nagy tisztelettel hallgatott, végül így nyilatkozék: hogy öt lánya van, és ez nem kis baj, de ha mind nyakán lesz sem adja torynak, hanem csak radicalreformernek. Leader is követte a szokást, mi szerint Angliában nem elég saját elveit kifejteni, hanem az ellenjelöltet is éles nyelvvel kell bírálni, s így Burdettről hoszan beszélt, hogy már vén, gyarló, – ő ellenben ifjú; hogy amaz előkelő nemzetségbeli, tehetős, – ő ellenben homályos származatú, a néphez rokona b b s nem gazdag; hogy amaz befolyással bír, az aristocrazia' titkaiba avatott, – ő ellenben ismeretlen a nagyok elolt, s pártolást Istentől és néptől vár... Ezután egy indítványra elhatározatván, hogy Burdett a választók' bizodalját megcsalta, az elnök a gyűlést eloszlatá, s kün a nép, mely közt egy rendört sem vettem észre, a jelöltet hurrah-val fogadta. Így munkálkodnak, mint látod nagy tüzzel s áldozattal, de a roppant erőködéshez mérve, úgy szólván eddig lármátlanul. Csak szikrái pattognak ki a szörnyű tűznek, mely a kemencze' elzárt keblében lángol.

Tennapelőtt volt a választás' napja. A Coventgarden-téren tengernép hullámozott, s az erkélyek, ablakok, deszkaállások, háztetők köröskörül nézőkkel telvék. A táblás napszamosok' egyesült serege, a pártok' zenétől s trombitátul kísért csoportai hol megjelentek, hol eltűntek; a szomszéd épületekről hoszan lelógtak a tory és reformer zászlók s nyomtatott lapok, s ittott Burdettnek ruhában kitömött néhány gúnyalaka, melynek kimutatását a nép' részéről mennydörgő taps, üvöltés kaczaj követte. A rendőrség s a segédéül kinevezett polgárok a koronaczímerű rövid bottal sűrűn állongtak a sokaság közt. Leader és Burdett,

mindenik a maga political barátaival a közép deszkaállásra föllép-
vén, ugyan onnét a High-Bailiff a gyűlés' célját előadá, tisztében
lelkismeretes eljárását ígére, s miután a megvesztegetők ellen a
bribery-actot fölolvastata, a szokott esküt letette. Ekkor Burdett
egy választó által ajánltatván, s ennek indítványa egy más által
támogattatván, utánok Burdett maga szólt, de röfögés, morgás,
kinevetés gyakran félbeszakítá mind hármokat, s néha narancs,
czitrom, almazápor ellen kellett magukat védniök. Ezután Leader
ajánltaték s az ajánlás szinte p ápoltatván, ő maga szólt s Hume és
más parlamenttagok, mire a. a. terfiak kalap emelgetés, a hölgyek
kendőlobogtatás közt riadoztak hurraht. Mind ennek délutáni
négy óra felé vége levén, a High-Bailiff a népet fölszólítá, előbb
hogy kik B., aztán hogy kik L. akarják, tartanak föl kezeiket. A
többség e mellett nyilatkozván, amannak barátaai szavazást kí-
vántak, miben a High-Bailiff megegyezett. Az elmék ma már in-
kább háborogtak s forrtak, de csak mint zajlódó oceán, mely
partjain túl nem csap.

Tennap regi 8-tól délutáni 4-ig' tartotta szavazás, nyilvános
helyeken épített több deszkaházakban s az ekklesiák' száma szer-
int. A választók személyesen jelennek meg és szavuk nevök után
iratik. Szüntelen nagy csoportok állongnak körül, kik a szava-
zókat hol éljenzik, hol kizúgják.

Ma reggel a szavazás' eredménye a High-Bailiff által kihir-
detttévén, mind Burdett mind Leader beszédet tártának a Con-
ventgardenben összesereglett néphez, mi után mindenik párt la-
komát ült (hol minden vendég magaért fizet), mi ősi szokás szer-
int áldomásívásokkal s nemzeti s hazai énekek' zengésével vég-
ződék. —

Az angol követválasztást egy magyarnak röviden így ma-
gyarázhatnád meg: képzelj teljes szabadságában egy megyei
tisztválasztást, a képből elhagyván a részeket s verekedőket.
Itt a durva erő' kidagadását visszatiltja a műveltség érzése az az
értelem' határai közt forr, nálunk gátlanul kiárad; itt tanácscsal,
csellel, pénzzel, nálunk borral s bottal dolgoznak; itt eleve
munkálkodnak s a csomó a végnapon baj nélkül magában kiol-
dódzik, nálunk a felhők lassankint csak azért tolakodnak össze,
hogy ekkor egyszerre mennykövezenek; az angol mint a művész,

kinek az utósó napon nincs más dolga mint művéről a takarót lerántani, a magyar mint N. Sándor, ki a csomót csak zavarta s a vég pillanatban vágni kénytelen, – és az természetes, miután nálunk a vezérek is többnyire csak tehetősek ritkán értelmesek is. Általában szólva, a választókat ott vezetik nálunk hajtják, ott elvvel s okkal többnyire, bár nem mindig, nálunk itallal s étellel, bár nem kivétel nélkül.

E napokban megtanultam, hogy tágas szabadságunkkal, milyen az angolé is, az ittenv.rendet s békés menetelt össze lehet és kell kötni. Mikép? Például, ha kötelezik a pártfők egymást a békés rend fentartására, mindenik részről meggátoltatván az erőszak és szabadon hagyatván a tanácsbeli véretlen tactica: ha a szavazók a megittasodástul eltartoztatnak, a vendéglésbe más rend hozatván, s a nagy áldomás, ha csakugyan meg kell lennie, munka utánra hagyatván; ha mindenik részről választatnak tisztos polgárok; kiknek adatik bot, buzgány, végén a haza' czímerét viselő, melynek fölemelésére a megye által meghatározandó büntetés' terhe, s ennek s toknak garantiája alatt, mindenki föltétel nélkül engedelmeskedni tartozik; ha járások és helységek szerint történnek a szavazások, a beadott névkönyv s az illető nemes hadnagyok' ellenőrsége mellett, és kijelelt órátul kijelelt óráig.

Nagy díszű polgári ünnepünk így kétségkívül meg fogna tisztulni két mocskától, a részegségtől mi meglánczolja, s a vérengzéstől mi megöli a szabadságot; mert, valóban, ha ennek gyakorlása mindig annyi veszedelemmel járand mint eddig járt, végre kérdezhetni fogják: vajjon a szabadság, bár legfőbb kincs, így egy részében érdemli e a legfőbb egész árt, mi az élet? Egyszersmind ez a választás' munkáját is gyorsítaná s biztossá tenné, s ekkép egyszerre kiszabadítana azon nehézségből, hogy a kiáltás nagyon bizonytalan mértéke a többségnek, de viszont a szavazás, mint az most történik, igen lassú úta a többség kitudásának. Ekkor bátran elmondhatnók, hogy pompára s nagyságra és szabad és vig életre nézve, megyei polgári ünnepeink egész Európában, nem vévén ki ó Angliát sem, páratlanok.

Életről rajzolt e kép után, reményilem, neked nem leend érdektelen ha e tárgyra nézve a törvénykönyvbe is bepillantlak,

de csak futólag, mert a választóságra jogosító s a városok szerint változó sok címek, miket a reform-act az azokkal bíró élőkre nézve megtarta, körülményes fejtegetést kívánnának.

Megyei választó minden földbirtokos kinek 40 shilling, minden élethozsig földbirtokos kinek 10 font sterling jövedelme van, és minden földbérmők ha vagy 60 évre bérel, vagy évenként legalább 50 font sterling bért fizet; városokban választó mind az, ki 10 font sterlinget tisztán jövedelmező épületet vagy örökben vagy bérben bír s attól a szegényadót is fizeti. De szükség, hogy melyben szavazni akar, azon évnek júliusa előtt emez 6 hóval előbb a városban lakott, amaz pedig 12 hóval előbb a jogosító vagyon' birtokában lett legyen: Egy megyében s városban egy személynek csak egy szava lehet birtoka bár mi nagy, de lehet mind azon megyékben s városokban, melyekben szóadó birtoka van. Választók nem lehetnek azok kik megvesztegetés miatt elítélvők, az idegenek míg nem honosítatiak, a szegényadóban részesülők s bizonyos kormányhivatalnokok.

Lajstrom készítés. Az ekklésiai illető hivatalnok (mert Anglia' legelemibb polgári felosztása az ekklésia) évenként június 20kán az egyház' ajtajára fölszólítást szögez ki, hogy azok, kiknek időközben a választásra joguk támadt, július' 20ig, a költségek' födezésére szükséges 1 shilling' lefizetése mellett, igényeiket adják be s fejtsék ki. Julius' utósója előtt e hivatalnok a régi és új választók kimerítő lajstromát elkészíti, de egyszersmind kiknek jogáról kételkedik, azoknak nevek mellé jegyzi e szót „ellenvetetik,” és ennek egy párja az egyházra újólág kiszögeztetik, mint szintén egy más irat is, mi azok' neveit foglalja magában, kik ellen más választók támasztanak ellenvetést. Augustus' 29én az említett hivatalnok a választókul beírottak s jelentkezettek és a másod nemű ellenvetés alattiak' külön írt lajstromát a békbírósági jegyzőhöz elküldvén, ez az ellenvetett személyeket kidolgozza s a vizsgáló jogtudósoknak átküldi.

Lajstrom vizsgálás. Évenként, július és augustus hónapokban, az eskütszék' idősb bírāja által a választók lajstromának megvizsgálására törvénytudók neveztetnek, kik September' 15ke és October' 15ke közt kerületeiket bejárják. Kezeikbe adván a lajstromok, kik az ellenvetettek közül jogaikat bebizonyí-

tani nem tudják, azokat kitörlik, de nem törölhetik ki azokat, kik ellenvetés alatt nincsenek, bár a holtak' nevét kihúzhatják, a roszul írt nevet megigazíthatják, és a helytelenül elhagyottakét bejegyezhetik, ha ugyan ezek az ekklésiai hivatalnoknál jelentkeztek. Az ekkint tisztába hozott lajstrom a levéltárba tétel végett a békbírósaági jegyzőhöz visszautasítatik, de előbb lemásoltatván az illető könyvbe, mely november' elseje előtt a sheriffnek átküldetik s kinyomatik, és az azon év novemberének1-től a következő év novemberének 1-ig csak az abban foglalt személyeknek van joguk választani.

Választás mód. Midőn parliament hivatik össze, a királytól aláírt parancs' folytában a cancellár bocsátja el a sheriffekhez a választató rendeleteket, melyek' költe s a parliament' megnyitása között legalább 40 napnak kell közbe esni; ha pedig a követhely parlamentidő alatt üresedik meg, az alház határozatából elnöke, a szónok (speaker) hagyja meg a cancellaria' jegyzőjének a szükséges rendelet' elküldését. A sheriff köteles ezen rendeletet, vétele után két nap alatt a választás' szokott helyén kihirdetni, s legalább 10 és legfőlebb 16 nap múlva tartandó választógyűlést hívni össze. Hogy pedig teljes szabadság uralkodjék, a választást előző napon azon helyről minden katonaságnak legalább két angol mérföldnyire el kell takarodnia, s a választás után csak két nap múlva térhet vissza; egyszersmind a felház' tagjai s a főispánok is minden beavatkozástul eltiltvák. Ha a jelöltek vendégelnek és szót vásárolnak, elválasztatásuk' gemsemmitésével fognak megbüntettetni. A kijegyzett nap elérkevény, előbb az elnöklő hivatalnok teszi le az esküt, aztán barátai által a jelöltek ajánltnak s beszélnek a néphez, miután az elnök kézfeltartást kíván s a többséget kijelenti, miben ha a vesztés rész meg nem egyezik, szavazást kérhet. A szavazás két napig tarthat és nem tovább, regi 8-tól délutáni 4-ig, az ekklésiák szerint elkülönözött deszkaépületekben, miknek törvényesen 45 font sterlingben megállapított költségét, mint szintén a szószedőknek naponkint több fontra menő díját is a jelöltek fizetik. Aszószedésnél elnöklő hivatalnokot, a jegyzőket s a jelöltek' barátai közül a tanúskodó személyeket a sheriff nevezi ki. Az elnöknek, ha valamelyik jelölt által fölszólíttatik, joga van minden

szavazóiuul megkérdeni: vajjon ő e azon személy, kinek neve a lajstromban van? vajjon e választáskor nem szavaz e már másod ízben? vajjon azon birtokállapotban van e, miért neve a választók közé íratott? s ezek iránt, mint szintén a megvesztegetés iránt esküt is kívánhat. Könyveiket a jegyzők a nap' végével bepöcséltelvén, nyugtatvány mellett az elnöknek áltadják, s az elnök a szavazás' befejeztével szinte bepöcséltelve a sheriffnek nyújtja be, ki másnap a hivatalnokok' gyűlésében azokat fölbontja, a szavakat öszszeszámoltatja, s legfőlebb délutáni 2 órákor a választás' terén a népnek kihirdeti, s tudósítását saját és a választók' pöcséte alatt a királyi rendelettel együtt a cancelláriára felküldi. Ha a sheriff azt jelentené elválasztottnak, ki nem nyert többséget, megbüntettetik ugyan, de a bejelentett a parlamentben ülend mind addig, míg az alház a jelentést hamisnak nem nyilvánítja. A megyei s városi választások közt van ugyan némi de kevés különbség.

Választathatik megyei követül minden földbirtokos, kinek évenként 600. font sterling jövedelme s ez már hét év óta van, városiuul pedig minden, ki évenként 300 f. st. jövedelemmel bír, ha bár a múlt évben semmivel nem bírt is. Hogy ennyivel bír, azt esküvel kell megerősítenie, a választáskor ha legalább két választó kívánja, minden esetre pedig elválasztása után mielőtt az alházban helyet foglalna. Kik nem választhatnak, azok nem is választhatnak, és még kívülök soha nem az idegenek habár haza fiúsítottak is, és a kormányhivatalnokok' nagy része. E nem s el nem választhatóság az újabb időben fölállított minden kormányhivatalhoz hozzá köttetett. Ki elválasztatik, köteles a követséget elfogadni, s ki két helyen választatik meg, a kettő közt tetszése szerint választhat. Kétes választásokrul csak maga az alház ítéel, biztosságul ülendő 19 tagok titkos szavazással választatván, melyekből az illető felek hatot kitörölhetnek s hozzájuk egy és egy tagot nevezhetnek. De az elválasztott nemcsak mint nálunk, azon különös megyének s városnak mely elválasztá, hanem az egész nemzetnek lesz képviselőjévé.

Angliában 2ire, Skótziaiban 36ra, Irlandban 84re, a három országban együtt véve pedig, hol 24,029,702 lakosbul 812,936 választó van, 29 személyre esik 1 választó. Anglia' 13 millió la-

kosából 600,000; Skótzia 2½ millió népéből 64,000, Irland' 7½ millió népességéből csak 92,000 választó van. A 114 megye' 17, 453,750 lakosa 253, a 309 város' 6,655,952 személye 405 tagot küld az alházba, itt 18, ott 37 személy közt van egy választó; s innét látni, hogy a városok, mikben az értelmesség s kereskedési érdek fontosb, és a megyék, mikben az erkölcsiség s földművelési érdek túlnyomóbb, nem épen tökéletlen számarányban képviselvék.

London, Május' 11-én, 1837.

Paris szorgalmaskodik de mint a méh, zajjal, döngve; London mint a hangyaboly, csendesén. Ott a tolkodás és lárma nagyobb mint itt, mert ott szűkek az utcák itt szélesek, ott meztelen kövezet itt macadami puha töltés, s így Paris mint egy burkozott piacz melyen a patkó csattog és szikrázik, London mint egy bálterem, melyben tolong a nép, de a sima padozaton a cipő csak susogást okoz. Ott beszédesb itt hallgatóbb a nép, ott kíváncsibb, minden kicsinyiség összetódítja, itt egykedűbb, apróságokra csak pillantást vet. A francz érzemenyének hangja van, az angolé néma; az kihirdeti a világnak hogy ő örül vagy szenved, az angol legfőlebb csak elbeszéli, ezért, kivált a művészeknek, európai hírt adni csak Paris bír, Anglia nem s a többi Európa sem.

Idegenről, ismeretlenül csodákat tesz föl az ember s feléje hatalommal vonja a képzelet. A londoni ég látni Parist, a párisinak egyetlen óhajtása Londont láthatni; a londoni nép mindig feszült várakozással fogadja a párisit, a párisi a londonirul szüntelen csodálkozással gondolkodik; művész, tanító ki Londonban figyelmet akar gerjeszteni, Parisból, s ki Parisban óhajt gerjeszteni, Londonbul jöttek jelenti magát. London magát Parissal ijesztgeti haladásában, Paris törekszik nem maradni London mögött, s polgáraik' buzdítására egyik város a másikra hivatkozik. De ez a két nemzetnek csak üdvére válik. Tanítja, képezi, neveli, buzdítja e két város nemcsak egymást, de a két nemzetet; egy a másnak példányképe, mire tekint s mit nagy pályáján gyakran használ;

egy a mászt megvilágítja kölcsönösen mint két csillag; egy a másznak ellenőre, mely a nagy számadáskönyvre az életre figyelmez; tanítók s tanítványok egyszersmind, – két óriás, mely egymástól széles párhuzamban az erkölcsi s ipari tökély felé vetélkedve fut. A szemléelő előtt e két város a földrajzon Európa ábrázatának két szeme; tudjuk, az egész léleknek és testnek állapota s változásái legjobban a szemek' életében s színében mutatkoznak. –

Nagy városban minden módot kitalál a kalmár áruinak, az orvos lakának s ügyességének, a kocsi és hajóbirtokos utainak, az író könyvének, a gyámok készítményeinek hírül adására, s naponkint száz és száz embert látni, kik vagy hirdetményeket osztogatnak az elmenőknek, vagy póznák' végére szúrt lapokat, vagy nyakba előre s hátra akasztott táblákat hordanak; néha egyegy házalaku s hirdetvényekkel tele ragasztott oldalú deszkaalkotmánynyal is találkozni; melyet négy kis kereken egy ló lassacsán von végig az utcákon. Ezenkívül a falak jelentésekkel beborítvák, de miként Parisban igen szélesek itt igen hozsak, ott többnyire feketék a betűk a papírszín változik, itt a betűk különb színűek az alapszín nem annyira változó, s csodálatos! e különbségre találunk a két nemzet' történetében is. Hirdetésekkel telvék a sok napi s heti újságlapok is, és a két népre ezekben is ráismerek. Például a francz Mme St. Antoine így hirdeti áruját: „A tökéletesített sylphidvál részint tudományos szerkezete, részint az alkotó kelmék' hajlékonysága által új bájít, méltóságot s kecsét ad mindennek, fejnek, természetnek, alaknak, képezvén egy valóban kitündöklő egészet, épen ellenkezőjét azon paródiának, mivé a halhéjvál nyomorítja a női szép idomzatot. A sylphidvát viselő hölgyek' tekintete oly szerencsés és tündéri változást ér, hogy életekben e vál kétségkívül egy új s boldog időszakot szül. Madame teljes bizalommal bátor mindenkit oly tökéletes kéjelemről, jóllétről s kedves érzésről biztosítani, hogy művének lehetlen lesz nem kedveltetnie mind azok által, kik a csodálatás iránt nem érzéketlenek s kiknek a tükör' csábító sugara bármi kis gyönyört szerez.” Az angol' jelentése három részből áll: először megköszöni azt a nagy bizalmat, mivel a közönség iránta oly nagy mértékben viseltetek; másodsor, parancsoló kötelességének ismeri a közönséget értesíteni, hogy neve s címe alatt csalások történnek,

s hogy a valódi árut csak ő maga készíti vagy adja; harmadszor új elveket emleget, mik szerint dolgozik vagy kereskedését űzi. Innét is látni, hogy áruját az olvasóra a francz az által akarja rá beszélni hogy dicséri, az angol az által, hogy magáról úgy beszél mint ki nagy bizalmat bír, árujáról mint mi hírben s becsben áll; a francz nagy képet, az angol becsületes képet csinál ha meg akar csalni; a francz ékesszólással, az angol csöndös csellel ejt meg; a francz minden okot elmond, minden nehézséget s ellenvetést maga felvesz s megfejt, az ember végre nem lát veszedelmet és – megcsalatik; az angol oly keveset szól, oly kevésé látszik utánad járni, mint szokása rövid, emberséges embernek, és ha ott a hálóba bevonattunk, itt magunk megyünk bele.

A párisi vendéglőben s kávéházban nyílt és lehetőleg hoszú asztalokat lelsz, a vendégek egy közlakománál látszanak ülni; a londoni étházakban deszkafalakkal elrekesztgetett apró asztalkák vannak, s a belépő angol azt nézi, melyiknél nem ül senki, úgy-hogy néha mindeniknél egyegy személy magánykodik. De koránsem fárasztalak az egész felszolgálat s ételrend' különbségének rajzával, annak jelétül, a két népnél mi ellenkezésre találni még parányiságokban is, csak azt említem: hogy Parisban a kenyér vékony de néha félölnyi hoszú, itt magas és tömeg; ott a bél pattanós, könnyű és ritka, itt nehéz sűrű; ott pompás czukrász-boltok vannak, itt csak a tápláló házi süteményeket tudják és szokták készíteni. S ilyen jellemző apróságokkal, barátom, lapokat tudnék beírni, de talán unalmas lenne olvasni azt, mit az élet folyásában észrevenni oly kisded de édes öröm. –

Ha zöld mező' tekintete a szabad természetben gyönyörköd-tet, a városban az paradicsomként lep meg. Én legalább mondhatatlanul boldog órákat élek az itteni parkokban, melyek némelyike 400 holdnyi tért foglal el. A parkok vasrácsossal körülvett szabad telkek, erdei vad fákkal, bokrokkal, tavakkal, legelőkkel s tekervényes kavicsösvényekkel; fűvén juhok s tehének legelnek mint valami falusi határban, fái alatt gyermekek' tábora játszik dajkák és szülék' kíséretében, tóiban hattyúk s kacsák úszkálnak és mindenféle embereket látni, része sétál, része hűvös árnyékban padokon ül, része a fűben hever s alszik, köröskörül a nagy utakon pedig a legékesb lovagférfiak és hölgyek s a legszebb és leggaz-

dagabb divatkocsik egymást érik. Vasárnapi délutánokon a négy parkban több százezer ember fordul meg, s a ragyogón öltözött nép a Regentparkot környező fejedelmi paloták illő lakosának látszik. Ó mi kibeszélhetetlen pompás itt egy tiszta nap, de mi boldogtalan e boldogságban egy magyar, ki reszket hazája' szerelmében s kérdi Istent: vajjon kifelelte e gondjából azon kis pontot, mit ő hazájának nevez? Ily pillanatokban elhal az emberből a cselekvő erő s nem tud sem tenni, sem elmélkedni hónáért, csak érzelmének lángjában kínlódni és meghalni. Pedig ez gyávaság; a haza nem halált, nem vért kíván, hanem életei cselekedettel, erőt kitartással. Demi elcsüggedünk mint a csolnakos halász a nagy oczeán' partján, mint egy katona ha egész tábort lát, mint kezdő a mester' műve előtt. Kiköltözött fiad, szegény fénytelen haza, megtagadnak, az idegenek eljönnek és megvetnek, kik pedig utazván visszatérnek, kétségbesve szemlélgetnek s rajtad palikárokkint csak nyugszanak, – mintha már omladék volnál. Alig lehet őket kárhóztatni! Pályát akkor kezdeni midőn mások a célhoz. Közelednek, reménytelen küzdeni minden arasznyi haladásért, futni teknősbéka' társaságában, félreértetni polgártársaink által is, ki ily viszonyokban megindulni mer, az jeles, ki el nem csügged, az nagy.

Már valék Woolwich s Greenwichben is, mi városkák a' Temze' partján fekszenek, a tenger felé. Ez utóbbiba, magas kőoszlopokra épített boltozaton folyó 3 ang. mérföldnyi vasút vezet, melyen végig a gőzkocsi tíz perc alatt ragadt bennünket, 400 személyt tíz összecsatolt kocsiban, s oly szédítő gyorsasággal, miként sem szél, sem sas nem megy. A lámpaoszlopok s közel tárgyak mint káprázatok tűnnek el, a szemnek mely pillantása meglátta, ugyan az elvésté, s midőn a visszatérő kocsissal találkozánk, annak sokféle mázú oldalai, a mindenféle színű ruhák, selyemernyők, kalapok, kendők s alakok megkülönböztethetlen tarka zavarkint rohantak el mellettünk, sa 25-30 öl hoszú vonat valóban csak olyan volt, mintha egy rövid tarka pántlikát rántottak volna el szemünk előtt. Nagy élmény a léleknek, midőn a szokott lassú utazás helyett gőzkocsin első ízben sugárkint löveltetünk, s ha soha nem, ilyenkor hajlandók vagyunk csodálni azt az állatot, mely embernek neveztetik. Gyönyörű tavaszi nap

volt; föld és fii életet s illatot lehellelt. Két oldalt az úttól az egész vidék egy kert házakkal, egy város kertekkel. A fák leveledztek, virágoztak, a gyöp ragyogva zöldellett, s a kertészek' ezer és ezer üvegharangai alatt már a nyarat láttam. De legfeszőbbek voltak a balra eső házacskák, építvék barna téglából, földvék erősen vörös cseréppel, s egy emeletök mellett is oly furcsán aprók, hogy a sötétzöld borostyán s alacsony fák' lombjai csaknek elrejténék. Néhány ház egy sorocskát képez, s a sorok egymástul távol, elhintve s mindenféle irányban fekszenek. Csodálatos, mesés kis világ; ekkint tűnek föl a házak a látcső' párányító végén. Csak a törpék s gnomok hiányzanak, s mintegy keresi a szem őket a házakon, a fákon, a levelek közt. Egyenkint véve ezek semmik. Mint a ρ ont; magában semmi sem akárhova teszed, de sok együtt k é p e t alkot.

Rendeltetésénél fogva Greenwich kórház, az agg s megsebzett tengeri katonák' számára, a felirata szerint: „út habitent secure et publice, qui publicae securitati invigilarunt”; alakánál fogva pedig, kivált tekintve a Temze felül melynek partján épült, Anglia' legpompásabb palotái közül egy. E nagyszerű s tiszta műv bizonyosan meghatja lelkedet, s bámulás nélkül nem hagyod el művészi kápolnáját s a „painted hall-t” sem, melyben a tengeri csaták s hősek' képei Britannia dicsőségének emlékeiként függenek.

Demi volt nekem legmulatságosb? A parttető, a roppant park fölött. Mintegy 30-40 csacsit találtam itt hölgynyereggel, s gyermekek, ifjak, lányok, kalapos s tollas asszonyok csacsiztak a tetőn föl alá, egyegy hajtó suhancz vesszőütéssel kergetvén alattok Mydás' röstelkedő atyafiát. Barátom, minden éldelni kíván; e szerint a mylady arab paripán száguldoz, s a mistress csacsiháton lebegteti cifra kalaptollait. De még más alakok is jönnek e rajzolatba. Mik azok a vöröslő vörös köpenyesek a sokaságban? Talán katonáknak gondolod? Koránsem, azok asszonyok. Látod e mint vegyülnek el a népben? Az ott két éltes urnák alkalmatlankodik, legaláb a két szürke fejű nyugtalankodni látszik. Nem messze az ároktul, feketén öltözött három ifjú fogott egyet körül, ki úgy lobog ki közülök, mint vörös láng a barna kandallóbul. S odébb látod e, két ifjú leányka mint tekintget hátra,

ismerőstül félvén, s mint áll a vörös köpenyessel egy magas bokor mögé? Még csak e kettőre Vigyázz, kik karon fogva ballagnak el a bűbájossal; egyik szolgáló, durva tenyere mutatja, másik kedvese egy tárházi szolga. S mit jelent az a sugdosás? Észreved e, hogy ama víg legény egy vörösnek nyilván kinyújtja karját, s azonnal körülődül a sokaság? Csak nem birkóznak? Vagy ez az a híres angol öklözés? Egyik sem. S hogy nagyot ne gondolj, kimondom: azok a vörös köpenyesek közönséges és nálunk még bővebben termő lények, t. i. szerencsemondó cigány asszonyok. Úgy hallom, a parlament a jóslást megtiltá, s' annyiban igaza van, hogy nem mondani s hallani kell a szerencsét, de keresni s megfogni, mert ez mint a hal s madár és az alkalom csak fogva jó. Egy óranegyed előtt még a képteremben Nelson' halálán s dicső csaták' képein föllengve ábrándozám, s belőle csacsizó hölgyek s babonás cigány nők' körébe léptem ált. A földön minden ily közel áll egymáshoz, rényt büntől, föl-ségest nevetségéstől, magasságot mélységtől, örömet bánattól, életet sírtól csak-egy lépés választ el.

Greenwichből a Temzén jöttem vissza, mely a sok népes sajkáktól s hajóktul elborítva ép úgy élők' helye, mint az utcák a városban. Ma jobban ügyelék a hajók' alakaira. Mi régóta építik itt a csolnakokat a legalkalmasb alakban, s mi a Dunán most is csak vajt fákból evezünk. Itt oly kerekdedek hogy szinte eleveneknek látszanak, s mikor simulnak a habok'színén, mintha életök volna, miként úszó delphineeknek. S a legtöbb szép is; zöld színben s megaranyazott faragványokkal, s orrában vagy szélein rendszeren két parányi nemzeti zászlóka úgy lobog, mintha ő is nagy zászló volna. És egyszersmind könnyűk, mert egy ember több személylyel könnyen evez ide s oda, fői s le, ált és vissza.

London, Május' 25-én, 1837.

Angliában a népnek joga van nyilván összegyűlni ott és akkor, a hol és a mikor tetszik, mindenféle indítványokat tenni

azokrul teljes szabadsággal értekezni, s a határozatot, ha törvényhozást illet a parlamentnek, ha kormányt a ministereknek, vagy magának a fölségnek, egy szóval melyre tartozik annak a személynek vagy hatóságnak benyújtani, vagy pedig mint közvéleményt az újságlapokban kihirdetni. Miután a képviselők, utasítások által kötvék nem levén, gyakran a küldök' értelmével épen ellenkező elv szerint munkálkodnak, s így a parlament maga valódi alapjából mintegy kimozdul; miután továbbá a sajtó szavának, bár mi hatalmat gyakoroljon is, az a tekintete s fölségi méltósága nincs, mivel a nép' gyülekezete s felszólamlása bír; s miután végre, ha a megyei s helybeli tisztkar vagy rost vagy róz, megyei derék gyüleseinkként szerkezeit gyűlések' hiányában, a közönségtől másképen a szükséges intézkedésekre nem inditathatik: könnyű megérteni, e népgyűlésjog (public meeting), mely már magában fölötte fontos, illy körülállások közt mi szükséges. Midőn az alház a reform-billel hiában jelengeti meg a felház' korlátainál; a népgyűlés tette a nép többségének akarátát törvénynyé. De, és pedig kivált, ott hol az élet' sűrűdött viszonyaiban minden törvény s rendszabály némi bomlást okoz, s hol az értelmesek' száma sok, a nép is szükségét érez szólani, az a rész mely okos de nem elég művelt hogy írjon, az mely vagyonos de nem elég tehetős hogy választó lehessen, részint lelkesmeretességből mint hazafi ki tanácsát fontosnak hiszi, részint önhaszonbul mint ki érdekeit veszélyeztetve látja, részint erkölcsi méltóságot érezvén a közügy' vitelébe befolyjni; s innét kimagyarázható, hogy míg a némaságra kinszerített francz szellem erőszakos kitorésekben keres utat, az angol nép' fölgyúlt lelke e gyülekezekben ártatlanul kisóhajtja magát, s a száraz mennydörgések csat azt hirdetik, hogy a lég tisztult. Egyszersmind a jóakaró kormányra nézve a közvélemény irányának hív mutatói s állásának csalhatatlan mérői. E népgyűlések őrzik meg a népnek szabadságot, a szabadságnak a csöndet s békét az által, hogy eszmék s elvek titkos elágazásra nem kinszerítetnek, hanem mindig a nyilván' napfényében maradnak, melyben a jók megélnek, a rosza elvesznek; ezek az angol alkotvány' intézvényeiben azon történetes nyiladékok, miken a birodalmat megingatható érzemények s erők kipárolognak, s hasonulhatom a vulcanokhoz,

melyeken kirohan azon tűz, melyben maradvá s befojtva a földet elpattantaná.

A népgyűlés' tárgya újságokban és kiragasztott lapok által, több napokkal előre adatik a' közönségnek tudtára. Elérkezvén napja, ha teremben tartatik a' gyűlés, azok kik indítói voltak és azok kik szólani akarnak, vagy egy korlát mögött, vagy egy asztal körül foglalnak helyet. Elnökül (chairman) rendszerint kiáltással választatik el valaki, s Londonban néha királyi herceget látsz a karszékbén, de gyakrabban követet az alházbul. Megnyitó beszédét az elnök elmondván, következnek az indítványok oly módon, hogy egy szónok teszi, más támogatja, és így ha négy tétetik, legalább nyolcz szól, de szólhat akárhány. Mint-hogy leginkább az ugyan azon értelműek jelennek meg, az indítványok ellenzés nélkül zajos javaslással válnak határozatokká. Végül az elnöknek, kinek 'order' csendesítő szavára a legnagyobb lárma is tisztelettel némul el, köszönet szavaztatván, ha a népgyűlés jótékony czélbul tartalék, rögtön segedelem is gyűjtetik, s kimenetelkor az ajtónál, az előre már leirt s ott asztalokra kiterített határozatok alá írják neveiket, kiknek értelmével azok megegyezők. így készülnek a parlamenti kérelmek, mik alá nevét egy millió embernél olykor több jegyzi.

S igazi színében, izében, sajátóságában itt ismerni meg az angol szónokságot, melly erős kifejezéssel él, vallást s bibliát emleget, argumentáló és humort lehellő. Az első és második sajátóság az alosztályra van kiszámolva, azzal kedve nyeretik meg, ezzel a tárgynak tekintet s hitel szereztetik; a harmadik az ész' meggyőzésére van választva, a humor pedig élejét ad az egésznek, mit a francznál ad az érzemény. Theoriai elvek' fejtegetésébe s érzelmek' föllángolásába, mi a francz szónok' természete, az angol soha sem téved, mert az angolnál a föllengő enthusiasmus nevetséges, mint a francznál szent, sem tudósán nem értekezik németek' szokása szerint, mert tudja e terem nem iskola, a nép sem tudós, a tárgyat ez érteni, s nem tanulni akarja: hanem józan észszel igyekszik beszélni, kifejezésekkel, fordulatokkal s képekkel, mellyek a közéleti, s hallgatóit uem a gondolatok s lélek' lángroptéval ragadja el, hanem úgy, ha némi nyerseséggel s haraggal szidja az ellenfölt, ha gúnynyal

megvetés, elmésséggel nevetség' tárgyává teszi, s néhány anecdotát finom humorral elbeszél. Lelkét az angolnak mintegy testileg, érzékileg kell megrázni, reá csak nagy, nehéz, súlyos hatalmak hatnak, mit bizonyítanak kegyencz költői is, Shakespeare, Milton, Young, Biron. S hogy az angol szónoklat mind eddig, a fön emiutett jellemmel bír, az főképen a népgyűlés' eredménye; de azon idéetlen kézhadar s arczfintor koránsem, mi az indulatosb szónokot, kivált idegenek előtt, oly nevetségessé teszi, mert ez hatást az angol népre sem gyakorol, s oka nem más mint az angol ü g y e t l e n s é g .

E napokban a mértékleti társaság' évgyűlésében valék, déli 10-től esti 6-ig, az Exeter-teremben, hol férfiakból s nőkből egypár ezernél több jelent meg, kivált sok quaker; a tagok' mellén kék szalagú emlékpénzek függtek, különféle ábrázolattal s körirattal. Imádsággal a gyűlés megnyitván, több jeles beszédek mondattak a szeszes italok ellen, s a többek között egy orvos az egy meszelynyi ale-sörből lecsöppögetett alcoholt a közönség' szemei előtt meggyújtván s a kipárologatás után maradt csipanemű anyagot hoszan szélt nyújtogatván, néhány nő mellettem undorodva monda: bizony soh' se' iszom többé. Érdekes lesz tudnod, hogy az északamerikai mértékleti társaság egy e tárgyban írt jeles munkát négy millió példányban küldend Angliába, i n g y e n elosztandót. Végül egy persely s ivás végett tiszta víz hordatván körül, kimenetkor a tornácban nagy ívek feküdtek az asztalokon e czímirattal: „Mértékleti társaság. Ön-kénytt kötelezem magam', hogy ale s porter-sört, cydert (almbort), bort és szeszes italt nem iszom máskép mint orvosságul.” Ki nevét, lakát, rangját oda írta, erkölcsileg a társaság' tagává lett.

Ily társaságokra Angliában még nagyobb szükség van semmint Magyarországon, mert nálunk ha elég részeg van is, de a népnek bor és pálinka nem rendes itala, sőt, történjék akármi okbul, tehetős családok' asztalán is csak vizet találni; de Angliában vizet senki nem iszik, sem gyermek, sem lány, sem asszony, sem férfi, s ha valakit kérdesz, mikor ivék vizet; többnyire azt hallod: biz' én nem emlékezem rá, – s ifjú lánykák is éveket emlegetnek. Ki itt vizet kényteleníttetnék inni, ki még

porter-sört sem ihatnék (mi kocsma borainknál erősb), az Angliában sem szegénynek, sem koldusnak nem nevezetnék, az névtelen nyomorúság lenne. Midőn Franczországban borral kínálnak s megköszönöd, mondván, csak vizet iszol: kinevetnek; Angliában pedig oly szánó képpel néznek rád, mi nem tesz kevesebet ennél: elment az úr' esze? s még a gyermekek is mosolyának. Az alhááz' egy biztossága kiszámolá, hogy a részegítő ital s mi rosz belőle következik, évenkint a nemzetnek 100 millió font sterlingjébe kerül. De mint minden pályán, egy lángész itt is többet fog tenni és hatni, mint Északamerika s Anglia ötezer mértéklet társaságának millió tagai; ezek csak azt hirdetik: ne igyál szeszes italt, benne halál van, – de Prsnitz azt hirdeti: vizet igyál, élet van benne; s az emberek többet megtesznek szeretetből az életért s egészségért, mint félelemből a betegségtől s haláltól. *)

De uralkodik nálunk egy erkölcsi mértékletlenség, melly a társalkodási harmóniát lármaharangként zavarja össze, melly a legműveltebb férfiak beszédét megfertőzteti, melly ifjaink' szájából beteg páraokint füstölög ki, sőt, rettenetes mondani! mely a szépek' bimbóajkát is rúttul meghervasztja; értem a k á r o m k o d á s t. Ez fölötte veszedelmes gyom, csak vad növényekkel főr meg, a lélek' szelid virágait elfojtja. Mieinkhez hasonló undok förtelmes szavakat egész utamban sehol nem halottam; a káromkodás e népnél sem szövődött annyira az élet' nyelvébe, s valahányszor a külföldről e gyalázatos szokásra emlékezem, szomrodott szívvel s piruló arczczal látom azt nemzetem' erkölcsi életében nagy foltkint sötétleni s veszélyes sebkint tovább terjedni. Kérlek s kinszerítelek is barátom, az emberiség s nemzetbecsület'nevében, hogy te körödben, ismerőseid a magokéban dolgozzatok e bűn, e rosz ellen, s városonkint ereszszetek el íveket

*) Avagy e d i v a t g y ó g y m ó d ismét elmúlik, mint. már egyszer elmúlt? – Rousseau mondja a maga Confessioiban: „C étoit alors (1736) la mode de l'eau pour tout remède; je me mis à l'eau, et si peu discrètement, qu'elle faillit me guérir, non de mes maux, mais de la vie. Tous les matins, en me levant, j' allois à la fontaine avec un grand gobelet, et j'en buvois successivement, en me promenant, la valeur de deux bouteilles, etc.”

e czímirattal: „Mértékleti társaság. Önkénytt kötelezem magam’, hogy soha nem káromkodom, sem haragban, sem jó kedvben. Ha teszem, mindenkinek jogot adok engem’ akárhol szabadon meginthetni.” –

Ma korán reggel indulék megnézni az epsomi lóversenyt, mely Londontul 15 ang. mérföldnyire esik s egész Angolországban a legnépesb. Az út egész Epsomig el van borítva a legkülönbfélébb alakú és színű kocsikkal, szekerekkel, lovagokkal, melyek most egymást hagyogadják el, majd összeütődnek ittott megszorulnak s ismét kibontakoznak, s e szörnyű zavar s tolongás szakadatlanul tart a 15 mérföldnyi úton. A vendéglőket s csapszékeket útközben a sokaság rajkint lepi meg, és sörözés után az út mérföldkint még zajosb lesz. A kocsi’ elején ülő szép hölgyek’ selyem ruhája vastagon földve porral, mint ama kocsinak ábrázata, ki kétkerekű toligájára ékes öltözetű urakat s aszszonyokat szedett föl, s ennél nem tisztább azon gazdag család sem, mely egy négylovas kocsit e napra 1000 váltó forintért bérelt magának; az utasok évődnek egymással, kiáltoznak jobbra és balra a nézőül útszélre rohant népnek, mely hurrahval felel, s e tömérdek nép, e kis világ részegnek látszik nem az italtul, mit a kocsmáros mér, de a szép naptól s mezei légtől, mi a lelket életre s vidámságra serkenti. Elhagyván a London körüli mezei kies lakokat, a vidék mint egy nagy angolkert nyílik föl; a helységet a határtul, a rétet a szántóföldiül, a szomszéd birtokát a szomszédéiül, az utakat a vetésektől vagy eleven sövény, vagy fasor választja el, s minden ily osztályzatban a vidék nagy kertének egy cikkét szemléljük. Ha egy magasb helyről nézesz alá, a vidék a tenger’ alakát viseli itt is, mint egész Angliában; hullámzó domborodásokat látsz, mintha Isten itt a háborgó s tornyosuló óceánt változtatta volna földdé. ^ tetőket erdők fedik, melyekből sötét árnyékokkint nyúlnak le az oldalakon a fasorok mik elosztják a zöld vetéseket, melyek’ hullámzása most is a tenger’ egykori habzását ábrázolja, irigyen tekintek a fellegekre, melyek szabadon jöttek s utaztak el fölöttem, s látván emberi szorgalom által gyönyörűvé varázsolvá a tájéket, fölkiálték: nem Isten, ember tette széppé Albion!

A verseny’ helyén képzelhetetlen sokaságot találtunk, össze-

gyűlve tóként, melybe a londoni út két ága két folyamként omlott. A száguldó lovakok s kocsik' ezrei egy nagy tábornak alkottak, s az ezek és a sátorok közt hemzseggő nép, mely százezerét bizonyosan meghaladt, a népek' vándorkorára emlékeztetett. Két köépület van a nézők' számára, de sok deszka, ponyvaházak, mikben esznek, isznak, játszanak; versenyszünet alatt bohóskodók, szemfényvesztők, alakosok, énekesek lépnek elő mulattatásul; a kocsik' tetején piperehölgyek s urak ülnek, s a magukkal hozott ételt és italt ölükből költik el. Mint örvendezett e városi nép! Mi kedv, pajkosság, boldogság nézett ki szeméből! Mint a kalitkábul kiszabadult madár, szökdelt, repesett; mint a tóból kieresztett víz, zúgott, hullámozott. Egyébiránt a lóverseny itt a legkevesb, hiszen mindenik futás néhány perez alatt megtörténik; a nép magaért s az öröm s egészség-lehellő szabad természetért jön ki. A pálya két parton megy végig: egyiknek tetején, másiknak oldalán. A futtatás tartott d. u. 2-től 4 óráig; minden félórában egy csapat pályázott. Az első csapatban f8 ló futott s a nyertes³ jutalma 37,750 p. forint volt. Midőn a futók célhoz közeledvén a néptábor orkánhanggal riadozni kezdett, hogy erdők s ligetek harsogva hangzottak bele, itt is rá ismertem az angol szabad lélekre, melly csak nagyszerű s roppant intézetekben s ünnepekben találja kedvét s dicsőségét, s egyszersmind e kép után elevenen képzelem magamnak a szabad ég alatt tartott olimposi játékokat, Elis' mezején.

A hűvös estben visszajönnünk igen kellemes volt. Midenütt ácsorgó sokaság álla az út' két szélén, s a szót szoros értelmében veszem, midőn mondom: hogy Epsomtul Londonig emberalléban utaztunk. Szinte kénytelen az ember kérdeni: vajjon mit tud bámulni e sok nép? De így van ez a nagy városokban. Negyvenezer mulatni kimegy, s visszatértében bámulására húszezer jön elébe.

Lóversenyre az angol tömérdeket, évenként némely gazdag nemes 50-60,000 p. f. költ. De ennek következménye, bár nem egészen is, a fajnemesítés, nemcsak a pályázásra, de húzásra, kocsiba, földművelésre, szóval különkülön mind azon célokra, mikre a ló használtatik, ezé pedig hogy Angliának, e tekintetben, most egész Európa adózója lett; és midőn jövedel-

meiket az egyesek szaporítják, mutatkoznak is, s midőn a nemzeti gazdagságnak egy új forrása nyitattik, a nép gyönyört is szív belőle. Ha szabad mondani, a pályázás a lótenyésztésnek költői oldala, mint az aratásé a kalászkorona-kötés. Egyesült, vetélkedés és nyereség remény emelte Angliában a marhateyésztést a legmagasb polczra. Természet szerint a faj, miből a jutalmazott állat vagy pályanyert ló származik, figyelmet gerjeszt, hírré kap, s tulajdonosának dúzsán jövedelmez, s így midőn kiki önhasznát keresi, a közjót is elémozdítja. A jutalmat nyert ökör, tehén, juh, a győztes paripa, sőt a híres vadászeb s diadalmas kakas is azonnal szépen kimetszetik, s az egész országtul ismertetve ott függ a kép áros ok' boltjában a minister, lord, püspök mellett. Igaz, gyakran mindeniknek egyben áll érdeme, t. i. vagy hogy meghízott, vagy hogy hevert. De azt tartom, midőn az ily intézetek hazánkba áltültetnek, a lovászok' idegen köntösét sem szükség sem okosság megtartani; ezzel divati mimesnek bélyegeztetik az egész intézet.

Londonban igen divatos a lovaglás. A kereskedő s tisztviselő hivatalába, a peer s követ a parlamentbe, a dandy látogatásra s a színházba lóháton megy, s hölgyeket is sűrűn látni paripákon. Néha sok gyermekek és suhanczok futnak a lovag után, lovát, míg ben mulatni fog, kün tartandók, s ez eszembe juttatja Shakespeare-t, ki a rege szerint a színházak előtt szinte lovakat tartogatott.

Itt végezni akarám naplóm, midőn emlékezem, hogy még nem szóltam a város' tennap esteli pompás kivilágításáról Victoria királyi herceglány' tiszteletére, ki, a magtalan IV-ik Vilmos' utódja, ma 18-ik évébe lépven, mától fogva mint teljes korú, uralkodhatik. Este a boltok bezárattak. Néhol képe volt megvilágítva, néhol színes olajmécsekből neve s a korona kirakva, de leggyönyörűbb volt a gázvilágítás. A név, betű, csillag, korona, koszorú, szóval az alak, vékony vesszőcsövekből van, miknek sűrű apró lyukain jön ki a gázfény. A csövek vékonyak lévén, a lobogó fény által ellepetik, úgyhogy a fénykép magában látszik lebegni a légben. Néha szél jön s a fényt eloltja, csak a fekete csöváz látszik. Kialudt? Koránsem; a gáz a szél-től a lyukakba csak visszaveretik s bentartatik; a mint elmene a

szél, a lyukakon a sok szép csillagok kitűnnek egymás után sebesen vagy egyszerre, s ragyognak minden gyémántnál s menyeyei csillagnál fényesben. így az alakok hol kialszanak, hol előgyulnak képzelhetlen tiszta fénnyel. A gáz fontos találmány a színházakra nézve is; egy csavar' fordítása éjt vagy napot csinál. De ily veszélyes néptolakodásban még soha sem voltam, s én is úgy cselekvém mint mások, ha a szép szó nem használt, ökölrel szabadítgattam meg magam' az összenyomástul. Különben most nem írhatnám e sorokat.

London, Június' 2-án, 1837.

A nemzet' jelen álláspontja befolyással van az egyedek' jellemére. Az angol gazdag, hatalmas, szabad; utazik s nem talál széles e földön Albionhoz hasonlót; innét hideg, kevély, az idegent megveti, eltelik önmagával. Ki előtt hajlik meg az angol? Senki előtt; a dicsőség mi a' nemzet' nevét körülsugározza, büszke önérzessel tölti be az egyedek' keblét. A francz nemzet Europa szabadítójának, a népjogok zászlósának tartja magát, s ennek és a hadi dicsőségnek érzelmében azt hiszi: e föld' minden népei fölött áll. Innét a francz hiú, bátor, büszke, szemét semmi földi tekintet előtt le nem süllyeszti. Emlékezés a nemzet' újabb történeteire, mik új polgári hitnek lőnek törvénytáblaivá, minden egyed' mellét föllengő érzéssel árasztja el, mintha mindenik egy volna a világnak választott tizenkét apostolai közül. Sorsa (mindent egy szóban mondván ki) a magyart hátra tartá; azzal mi a népek' nagyságát korunkban teszi, nem bír. Ezért a magyar, külföldön, az egészséges és ígérő csirákat, miket a népjellemben s intézvényeiben lát, hévvel számlálja elő, azonban ha a reménynek a valóságot, a jövőnek a jelent teszik ellenébe: hazáját a külföldnek, magát az idegennek kénytelen alárendelni. Hátramaradás és e g y é b, mi sötétben bélyegzi Magyarországot, bátortalanná, tartózkodóvá teszi fiját, s ha francz vagy angol tekint szemébe, – lepillant. . . .

A szép vidékéről híres Richmondba, 9 angol mérföldnyire

Londontul, a Temzén mentem, de apály lévén (mi időben erre c folyam a Tiszánál kisebb), gőzösnk lassan haladt elé. Utunk partok' kertei s ligetei, jóllétre mutató városok és parkok' góthkastélyai között folyt, s a nap oly hevesen sütött, hogy a kiterjesztett sátorernyő' árnyékában is csak izzadva gyönyörködheténk. Richmond a városka, s rajta túl a királyi nagy park, hegyoldalban fekszik; alatta nyugotra nagy lapály terül el, fáktul elfödve, mellyek itt egyenkint, ott csoportokban vagy sűrű erdőkint állanak; és e lapály az, kivált nézve a parirul, mi kimondhatatlan gyönyört ad a szemnek. A fák közül, miknek sötétebb és világosb színű lombjaik festőileg váltogatják egymást és az apró parkoktul körülvelt zöld mezőktül csinos fehérházak tündöklenek, mint zöld posztóra varrt ezüst csillagok. Itt egy tiszta rétre s legelőre jutsz, ott homályos berkekben leled magad' s remetét keres szemed; a Temze, melly a zöld bársonyon üveg-szalagkint ragyog, néhol szigetkéket képez, miket élvező városi tarka nép lep el, és szélein a bokorhoz kötött csolnakban az ifjú halászlegény szunnyadozva üldögél s várakozik. Virágok buján nővik s ölelik körül a faárnyékozta mezei s erdei lakokat, s az ember képzelni sem tudja, hogy ezekben ne a boldogság s megelégedés lakoznék. S nekünk nincs ily szép vidékünk? Sőt igen; a nyíri, debreczeni, pesti homokdombos lapályok mind ily szépek – lehetnek. De teremtői erejével Isten nem akart mindent elvégezni, sokat hagyott föl az embernek, s e végre adott ész és szorgalmat, mert e kettő második teremtő. Ha fákat ültetsz, ha ligetkerteket alkotsz, ha műveled a földet, ha vizet fakasztasz vagy vezetsz, ha ékes lakokat építesz, ha szorgalmat és észet összekötsz: minden lapályból Richmondot csinálhatsz. Teremt az ember is, de nem igével hanem munkával, nem egy perczen de idő alatt; késő gyümölcsözik a mag mit elvetünk, a csatorna évek múlva hordja a termékenyítő vizet, az épületre nem a kezdes' napján tehetjük föl a bokrétát, a fa sokára nő fel, ágazik el, borul ki, – de hisz úgy is életünk'estéjén szükséges az árnyék. S pusztáink miért oly kietlenek, hogy róluk az idegen utazó mint Arabia s Zahora' vad sivatagairul, borzadózva beszél? Avagy csak magunknak élünk e, hogy abba nem kezdünk mit használhatni nem reménylünk? Az emberi erőnek (múlt nem ern-

beré) hatásköre nem a jelenben, s még inkább nem a jövőben van e kijegyezve? Életünk' felét a nélkül is nem a maradékért dolgozzuk e föl? Tégy maradékidért, ha ezekért nem, tégy hazáért; embert, ki sem hazát sem embert nem szeret, ki sem embert boldogítani sem hazát, szolgálni nem kivan, képzelni sem tudok. Én ezután, valahányszor pusztá, sivatag, lélekaltató, szárazságlehellő homoklapályt látandók hazámban, mindig így fogok fölsóhajtani: „ez is szép Richmondnak való hely!”

Egy költő vajjon mit fogna érezni s írni Rákos' mezején, föl-téve hogy elfeledné a vele összeeső szent emlékezeteket? Alkalmasint csak Jób' siralmait írná újra. És az édenre varázsolt Richmond mi műv' írására ihleté az angol költőt? Elmondom, ha nem tudnád, hogy Thomson soká itt lakék s e gyönyörű vidékről másolá gyönyörű „Évszakait”. Tetemei az itteni egyházban nyugsznak (aug. 28. 1748.); a karzat alatt egy érczlap jegyzi.

Richmondbul kocsin jövén vissza, Hammersmithen innét ismét azon eszmét látám kivivé: egész utczákat s piaczkokat építeni egy terv szerint. Ez eszembe juttatja, hogy miként van erdőre, bányákra, iskolákra, szépművészetekre ügyelő tanácsszék, úgy természetesnek találnám egy, országos tanácsszék' fölállítását, mely a városok' építésében némileg vezető, némileg kinszerítő hatalommal bírna. De gyakran nem nyúlnék e ez be kíméletlenül a magános viszonyokba? Mereven teoriákhoz ragaszkodván, nem méltán nézne e benne a polgár egy zsarnokot, mely házában a gazdaságot erőszakosan áltveszi? Úgy van; az életet, mint az erezet, egy alakba nem lehet önteni, csak mint folyamnak vezetni utat; azért a tanácsszéket elvetem, – de e mellett a szűkség megmarad. Tehát ki fog egy várost legszebbé építeni s építhetni? Maga a város népe. Kitől függ a mezei birtokot kellemes lakokkal díszesíteni? A földes úrtól. Nem kétlem, egyenlő költéssel mindenki a lehető legízletesben óhajt építeni, de az óhaj-tás miképen valósíttassék, ha sem építő, sem építész nem ismer szép tervrajzokat? Ez a min én segítettni kívánok az által, hogy néhány jeles építész egyesülvén, egy tervrajz-gyűjteményt készítene, miben mindenféle rended-esti épületeknek, mint városi, falusi, mezei, kerti, erdei házaknak, megye-, iskola-, tömlöcz-, mulató- s más középületeknek, gyárok, tárha-

zak, paloták, vendégfogadók, egyházak s kapuknak, kerítvényeknek, tornyok s egész utcáknak, sőt egész parkoknak s udvaroknak szép rajzai többfélekép s változó nagyságban adatnának s olcsó kőmetszetben országszerte elterjesztetnének. Épülgető hazánkra ez nagy, kívánatos és szerencsés befolyást gyakorolna, mert a szépet ritka képes föltalálni, csaknem minden megismer-ni, és pedig még most eléggé a kezdet' pontján állunk, meggon-dolván az egyegy birtokot képzendő tagosztályokat is, hogy országunkat gyönyörű lakokkal behintett nagy kertté alakíthassuk. S bár tessék parányiságnak, erkölcsi foganata is van, mert a szép, akármiben jelenjen meg, jóra, nemesre fogékonyságot fejt a lélekben. Aztán tagadhatatlan, hogy ha a házat, bár mi kiet-len is, szereti az ember, a szép hazához még inkább forr. A görög népet ókora fölséges műveinek dőledező romai is gerjesztek szabadságszerzésre, s mondhatni, minden oszlopdarab, minden szobortöredék, minden csarnokrom mely hevert a földön, gyújt-ván kebelét, együtt harczolt vele; az angol leggyakrabban pompás parkjaiban s mezei gyönyörű tanyáin sóhajt föl kéjtől ré-szeg elmével: „Blest Isle! with matchless beauty crown'd” *), s minden ily óra a jelenben egyegy kapocs, a múltban egyegy szent emlékezet, mely Britanniához fűzi. Ha mezőinket viritatjuk s ékesen elrendezzük, ha faluink s városaink szépen építtetnek, ha középületeink s emlékeink tehetség s ízlés' bélyegét viselik: hazánk még szebb lesz, s nem szeretni de imádni fogjuk. S a vész' napjaiban, midőn ég és föld elhagyja a hazát, annál bizo-nyosabban támad ama fájdalom, mely a nép' szívében ilyenkor mint őrtűz ég, melynek lángoló kínjába gyűl össze minden élet, s honnét, szebb időkben, viradand föl az új.

Barátom, tűrd békével az ilyen hazatéréseket. Lelkemben a haza min testemben a szív, itt van az élet' fészke; a testből vedd ki a szívet s holt tetem marad, lelkemből szakítsd ki a hazát s életem bolygó fény lesz. Mi is volna az ember hazaideál nélkül más, mint üres sajka, miből az indító s mozgató ember kiveszvéen, mozog idébbodább miként a szél löki, semmihez közeledni, semmitől távolodni nem akar; mi más mint egy sárember, melyet

*) „Áldott sziget! páratlan szépséggel megkoronázott!”

tökéletesen bevégzett Prometheus, – de az ihlet hiányzik? Hazámhoz oly viszonyban állok én, mint a naphoz áll sugara; napjába a kilővellett sugár minden este visszatér. Ezért R .. nek nincs igazsága, ki leveled' végére ezt jegyzé: „dolog' idején itthon kellene lenni.” Sok van a hazában de a haza nincs lelkében, s ámbár néhányan nem vagyunk a hazában, de a haza lelkünkben vagyunk.

Emlékezetes napokat töltök Mayer. J. Gy. szepességi fival, ki 23 év előtt történetesen jöve ki s telepedék meg. Yele létemkor mindég érzem, hogy ki szülő hazáját nem szerette, az más hazát sem fog szeretni, és ki azt szerette, soha és sehol el nem fogja feledhetni. Példa erre ő, ki mind a mellett hogy kiköltöztével semmit nem veszte, hogy itt jeles vagyont gyűjtött s Westminsterben választópolgár, hogy családjával és szerencséjével az angol nemzetbe betestessedett: hazafiúi tüzzele emlegeti szülőföldét, és sorsában csaknem melegebb részt vesz, mint új hónapban. Ezt tettel is megbizonyítá, a magy. academianak, minek lételet csak hallomásból tudta meg, ajándékot küldvén, és szülővárosában, Szepes megyében, magyar iskolát alapítani szándékozván. Mondom, vele igen kéjes órákat töltök. Talán okozza azon titkos öröm, hogy bár valaki egy századnegyedig szemlélje Anglia' csodáit, kincseit, termékeit, népéletét: még is lehet szeretni Magyarországot!

Tartozik a hazafiúi érzés' titkaihoz, miket hidegen érteni *ne* igyekezzünk.

LXVII.

London, Június' 7-en, 1837.

A parliament' délután 4-től éjfélutánig tartatni szokott üléseibe, mik a leégett parlamentház' helyén időileg épített teremekben tartatnak, úgy mehetsz be, ha egy tagtól jegyed van, vagy ha az ajtóörnek 3 váltó fort fizetsz. Én jegyet Stanley lordtul kaptam. Röviden elmondom a mit tapasztaltam. – Belépvén a szónok (speaker), ki előtt egy koronabot s utána tógájának uszálya vitetik, a ház' káplánja imádságot mond, mi

után székét amaz elfoglalja s az eddig zárt ajtók kinyitvatnak. A 80 láb hosszú terem egyik végének közepén van azon ajtóalakú szék, miben a speaker, mellén lehullámzó vendég-hajába mintegy betakarózva ül, ki ritkán szól, azt kivéven, hogy nem levén csengettyűje, olykor hars hangon kiáltgatja „order order”, és soha nem kiált úgy, hogy szava, mint neptuni trident, csöndöt ne eszközöljön, míg a francz kamraprésident nagy csengettyűje' rázásában gyakran megfárad. Midőn kikimennek a tagok, a speaker felé mindig meghajolnak; benne a maguk által alkotott hatalmat tisztelik. Előtte egy asztal, könyvekkel, iratokkal elborítva, mely mellett szürke vendég-hajú három jegyző dolgozik. A terem' hoszában, jobbra, négy lépcsősorban nyúlnak a padok, szorosan s asztal nélkül, úgyhogy a pálczát s iratot kezeikben, a kalapot fejeiken tartják a követek; a karzatok' ketteje szinte a követek' számára való, a harmadik a gyorsíróké, a negyedik a hallgatóké, mintegy 110 személyre; egyébiránt hallgatók, ha hely van, a terembe is bevithetnek, mit a francz kamra' szabályai tiltanak.

Esti 8 óra előtt fontosb vitába ritkán ereszkednek, addig az idő tudósításokkal s egyébbel lelik el. Többször láttam a felházi hírnökök' bevezetését. Egy háztiszt az érez koronabotot vállára vévén, az ajtóban megjelent vendég-hajas két hírnökhöz áll, s mind hárman az első három lépés után először, a másik három lépés után másodsor, s az asztalnál harmadszor meghajtván magukat, az irományt a jegyzők egyikének áltadják. És ekkor megfordulván kijönnek? Nem; de mint a rákok, háttal lépdelnek kifelé, ismételvén így is, némi ügyetlenséggel a három főhajtást. Nevetséges szertartás; a ház maga is, pedig hányszor látja, nevetett rajta. Mindenütt s mindenben csodálatos példáit mutatja Britannia a haladásnak s veszteglésnek, az újnak és ónak, a holt s eleven részeknek; csaknem minden intézvényein találsz egy holt tetemet mi undorít, mit az angol sem szeret de megszokott.

Az angol szónokokat, szavalást tekintve, távolról sem lehet a franczokhoz hasonlítani, s e házban nem is hallod azon áradozó pathost, mi a francz kamrában uralkodik, s minek a nép természetén kívül talán oka a tribune is, mert a szószékbe lépés az embert mintegy kötelezi ünnepélyesen szólani. E házat ellenben a terem s butor' házias alaka is értekező tanácsnak bélyegzi, míg

a párisi kamra oszlopos amphitheatruma római piacztot mutat, hol a népszóló szokott heveskedni, s a követ a tagok s a számos nézők, a jót és szépet mondani vágy közt nem bír meg nem oszlani. De nevezetesb ügyekben e ház ábrázata is más. Azonban ha az egész kép nyer, az egyesek gyakran vesztenek, mert ha visszataszító a francz szónok' hibája, mi szerint álpathosba emelkedik és szini szavalásba csap állal, még visszataszítóbb az angolé, mi tagjártatási ügyetlenségben, arczfintorban, s dadogásban áll. Ha a francz kamrában minden második, itt csak a huszadik fog tetszeni. De annál jobban hatnak rád azon itt h o n o s férfiak, kik senatori hidegséggel s nyugalommal adják elő értelmeket.

A speakertől jobbra ülnek a ministerek és pártolói, most a whigek és radicalok; balra az ellenzék, most a toryk, s ekét rész mint ellenséges két tábor. A jobb oldal' embere nem tart számot a más oldal' sem javallására, sem figyelmére; felei bizonyosan megtapsolják, a más rész bizonyosan kizugja, ha azt mit monda, egyenesen az örök bölcsesség' kezéből vette volna is. Szomorúan néztem ez éles kettészakadást, s kívántam: nemzetemet ettől óvja az ég. Véleménykülönbségek elkerülhetlenek, pártok nem szükségesek. Azt azonban nem tagadhatni, hogy a whig és tory kormányok' egymást váltogatása, a két szél közt eső pályán biztosan vezette Britannia' sorsát, s hogy a nemzet' intézeteiben a megtartás és haladás elvei' összeszővődését eszközlötte. A követek' száma lehet nagyobb s kisebb, de a többség s kisebbség közötti arány ugyan az marad, mert a két pártbul a tagok csak párosával kapnak engedelmet az elmenetelre, s csak ezt tudva értheted angol hírlapokban a kifejezést: „there are many pairs off.”

Megszólításul a vitákban, nem kizárólag ugyan, de gyakran használtatik a b a r á t o m nevezet. Utósó diaetánkon egy jelesünk ezt szinte kezdé használni a követ nevezet helyett, de nem talált követőkre. E nevezetnek nálunk nincs is azon alapja, mi van Angliában. Itt a követ az egész ország' képviselője, nem a választolt megyéé vagy városé, mi okbul itt utasítások nincsenek, mert az ország képviselőjének azokat csak nemzet adhatna (ím törvény lenne), nem pedig egy tartomány. Azok tehát, kik egyiránt

az egész nép' képviselői, kiket utasítás nem köt s még is egyértelenek, inkább és természetesen fölvehetik a barát nevezetét, mert itt a political hit és szó, ép úgy mint a szív' érzése, pusztán a követé mint egyedé s nem mint utasított képviselője. De nálunk némileg gépek a követek; hús tárgyban valaki szerintem beszél mert parancsoltatik, anélkül hogy úgy érzene miként beszél s miként én érzek, és megfordítva, ki velem tökéletesen egy értelemben van, ellenem küzdeni kénytelen. A barátom nevezet itt nagyon nem állana helyén; amazt nem akarhatom, ezt nem illik s nem szabad úgy szólítanom. Innét egyszersmind világos, hogy igazán csak mi képviseltetünk, kik utasítást adunk, kik követeinket minden órában visszahívhatjuk; mert az angol követ tesz ugyan ígéretet, de semmire nem köteleztethetik visszahívás' terhe alatt, s a parlamentben mint egyes lép föl, ki csak lelkméretére tartozik hallgatni, mert arra esküszik: hogy az ország' javát előmozdítja; a küldők' véleményéről nincs benne említés. A 658 tag tehát az alházban inkább ugyanannyi egyed semmint követ; nálunk inkább ugyanannyi követ semmint egyed. Azok tanácskoznak s végeznek, meggyőződésökön kívül senkire nem ügyelve, mint a nemzet' föltétlen megbízottai, küldvék az ország' külön részébül; követeink pedig jobb kezeiket az utasításra, báláikat keblökre teszik, mindkettőre kell hallgatniok. –

Idegen nyelv' hallásán nem ütközünk megannyira, mint azon, ha örömet vagy but vagy javallást más hanggal hallunk kijelenteni, mint mihez szokva vagyunk. A javallást az angol azon sebes jajajaja-val fejezi ki, mi nálunk a ludak' elkergetésére használtatik; a nem-tetszést pedig azon vajvajvaj-jal, mivel nálunk gyermekek által a szakálás zsidó csúfoltatik. Gyakran két oldalrul e két hang összecsap, mi igen csodálatos zajt szül; lehetetlen nem nevetni, s az angolok csak úgy nevettek mint én. Ilyenekben a magyar s francz szerencsésb tapintattal bír, s javallását vagy nem-tetszését férfiasan s ügyesen nyomja ki. Ehhez járul még, hogy az angol a jaja és vajvajt többnyire a beszéd végére hagyja; ellenben a francz s magyar lélek, mint zongorában a hur, mely pillanatban megüttetik, abban ád hangot.

Midőn a követek szavazandók, a hallgatók kitakarodnak. De miért, miután itt teljes nyilván van, s másnap a hírlapokban,

ki mire szavazza, név szerint olvashatom? Okát végre is ott találom, hol a speaker s jegyzők' parókájáét, t. i. szokás, s nem tagadom, ez sokszor szent és tiszteletes.

Az éjjeli tanácskozást rosznak tartom. Természete az embernek ugyan hajlik mint a fa, de azt még sem tehetni, hogy a gyökerek a légben, az ágak a földben legyenek. Derűjét, rugalmát, frissességét, élet a lélek éjfél körül elveszti, kivált ha nincs cselekvőleg, csak flgyelmezőleg. Bizonyítja a tapasztalás is, mert ha egy éjszaka 4-5-ig vitáznak, másnap nincs ülés, és munkára test és elme egyiránt gyöngé. Hallható erősségek azon követek is, kik a karzat' padain végig nyúlva tisztességes hortytyal s csendes lélekkel alszanak (hiszen az éjt aludnirendelé Isten!), míg tőlük három lépésnyire Russell és Peel, O' Connell és Graham küzködik. E napokban O' Connell maga is panaszkodék e fordult élet ellen: azonban ezt, barátom, némely körülállásokbul mind kimagyarázni mind menteni lehet, mert például: a miniszternek kitől a nemzet jóllétet vár, a kereskedőnek kinek hajói Indiákban járnak, délutáni két óráig hivatalában kell dolgoznia.

A teremben több hőmérők vannak különböző helyeken fölfüggesztve, miket egy szolga félóránként megnéz s jegyzéseket tesz. Kérdezvén, miért ez, feleli: hogy mindig kellő mérsékletű (65°) legyen a ház, mert az, hogy most 40, majd 200, majd 300 követ van ben, gyakran tetemesen változtatja. S elvezetett a padlásra, melyen léghuzamtul óvó ellenlap alatt szellőző lyukak vannak, s egy vele összeköttetésben lévő örvényded kanyarodásban mesterséges szél zug, honnét a friss léget, egy sinórrántással, tetszés szerint beereszthetni. Aztán az épület alá menénk le, hol a terempadozat s az azt tartó kőboltozat közé csöveken vezetetik a gőzmeleg, s egy kis ablak mögötti hőmérőn, a terembeli mérsékletet, a fűtő ide len is megtudhatja. Az udvaron pedig egy gyárkéményű nagy kemenczében halom tűz ég, de ez nem melegítésre hanem a padlásiszélörvény' támasztására való.–

A felházban hasonló a terem, kivéven hogy legfőül a trón áll, mely előtt a gyapjúzsák név alatt ismeretes elnökszék, s kivéven hogy apadok tündöklő veres posztóval behuzvák. Mít mondjak üléseiről, miknek illedelmi hideg szabályai a Broughaméhoz hasonló szellem' kilángolásaira fagyosan lehellenek? Tíz,

tizenöt lord megjelen s nem vitáz, nem is tanácskozik, csak beszélget egymással, mintha egy háznép' nemzeti dolgairól értekeznek. Rendesen ilyenek a felház' ülései. Az alházban hév itt hidegség; ott élet a népből, itt álkodás az udvarból; ott néha nevetséges jeleneteket érsz, itt soha nem, de rettenetesen fogod magad' unni; ott ügyvédi szellem, itt birói ünnepiség uralkodik; amaz mert heveskedik azt hiszi, csak ő a népjog' hű véde, ez mert nyugalmasan szól azt követeli, csak ő k é p e s ítélni.–

S még itt nem végzem be e tárgyat. Lehetetlen, hogy a parlament körüli dolgokról s belső szabályiról még néhány észrevételt örömmel s érdekléllel olvass.

A parlament' összegyűlésére kijelölt napon túl az alház tagainak még néhány nap engedtetik esküt tehetni a lordudvarnok' kezébe, mi után a felház korlátai' elébe hivattnak; hol a lordcancellár tudokra adja, miképen ő felsége a parlament' megnyitását a speaker' megválasztásáig elhalasztja. Ekkor a speaker megválasztatik, ki évenként 60,000 p. forint fizetést huz, s ki, ha egykor e hivatalától megválk, az alház' kérelmére a király által kitűnőleg szokott felmagasztaltatni. Elérkezvén a megnyitás' napja, az udvar' fénytől kísért fölség koronával fődötten s király öltözetben foglal helyet a felházi trónban, s nevében a lordkamrás a nemes hírnöknek parancsot ad, hogy az alház rögtön jelenjen meg. A speaker számos tagok' körében jelen meg, a fölséghez beszédet tart, s az alház' kiváltságait megerősíteni kéri, melyek: 1. szabad bemenetel a fölséghez; 2. kegyelem neki, ha a tudósítástételben hibáznék; 3. szószabadság; 4. mentség a tagoknak és szolgálknak a befoghatástul s megidézhetéstől. Ezek után, mik pusztá szertartások, következik a király' megnyitó beszéde.

Eltávozván a király, a felházban a lordcancellár, aztán ismét egy jegyző olvassa föl a beszédet, mi után egy peer a válasziratot indítványozza. De az alházban előbb egy törvényjavaslat olvastatik föl, hogy a király beszédének elsőséget adni ne látszassanak, aztán a beszéd. A válasz mindkét házban elkészülvén, annak meghallására vagy személyesen megjelen a király, vagy biztosokat küld.

Mindkét házban első dolog bizonyos biztosságokat nevezni ki; a felházban egy lord rendes biztosság-elnökül válasz-

tátik, de az alházban mennyi biztosság annyi elnök nevezetik.

A felházban egy püspök, az alházban a ház' káplánja imádkozással kezdi meg az ülést; ott legalább h á r o m, itt legalább 40 tag' jelenléte kívántatik meg. Ott indítványt tehetni engedelemkérés nélkül, csak a szándékróli eleve értesítés szükséges; itt ha ki k ö z ü g y e t illető javaslattal akar föllépni, erre engedelmet kell kérnie s ennek megnyerésére jelentett indítványa kinyomatik. A kitűzött napon, javaslata' elvét s célját röviden előadván, behozatalára indítványt tesz, és a ház, ha megegyezett, behozatalára engedelmet s napot ad, s a javaslat írásban benyújtatik, a lehető változtatások' beigtatása végett ittott üres helyek hagyatván. Az indító ekkor előszöri felolvasását kéri, mi, egy tagtól támogatva, vitát von maga után ha ellenzék van, de ha a többség mellette nyilatkozik, kinyomatását rendelik, s másodszori felolvasásának napja elhatároztatik. Itt már, ha szükséges, a javaslatot biztosság' elébe adják, melly kisebb ügyekben kineveztetik, fontosakban pedig az egész házból áll; a speaker ilyenkor elhagyván székét s mint követ vévén részt a vitákban, s egyszerűsmind az asztalról levétetvén a koronabot. A biztosság' fő hasznát teszi a vitály' nagyobb szabadsága, mert itt a tagok egy pontról többször is szólhatnak. A javaslat, miként az itt törlések, módosítások s toldásokkal megállapították, az alház' elébe vitétik, hol miután szinte pontonkint megvizsgáltaték, pergamen' hozá varrása által megnagyíttatni s bizonyos napon harmadszor felolvastatni rendeltetik. Ez utósó felolvasás is megtörténvén, a ház már csak azon vitáz, áltmenjen e vagy sem? s e végre azt kezében a speaker föltartja, kérdvén: „áltmenjen e vagy sem?”¹ A peereknel szavazáskor egy rész a korláthoz áll, más helyén marad; az alházban egy részbenmarad, más az előterembe vonul, a biztossági ülésekben pedig jobbra és balra eláll. A peerek ha jelen nincsenek, más által is adhatják szavaikat. Midőn szavazásra kerül a dolog, az ajtók bezáratnak, hogy ki nem hallá a kérdést s vitát, ne is szavazzon, s hogy kik hallak, azok szavazás nélkül ki ne illanhassanak; kik elfeledtek kimenni midőn pártjok kiment, azoknak szavok a benmaradtakéhoz számláltatik, bár ellenértelemben legyenek is.

Ha a javaslat a lordok' házában mené ált, ráíratván: „soit ballé aux Commons”, hírnökök által küldetik le az alházba, hol azt a jegyző veszi ált; ha pedig az alházban mené ált, az iratik ra: „soit ballé aux Seigneurs”, s a ház' néhány tagaitól vitetik ált, okok' előadása s üzenet nélkül, de mik azután, ha nincsenek köztudomásra, egyik s másik háztól is kérethetnek, és a javaslatot a felházban ált veszi a korláthoz járuló lordcancellár. Azon házban, melybe küldetik a javaslat, az említett módon történik megvitatása, s ha elvettetik, hallgatás födi az esetet, semmit nem üzennek; ha pedig elfogadtatik, a küldő ház róla tudósítást kap, mint szinte a módosításokrul is. Ha ezek iránt a két ház nem egyesülhet, közértekezés tartatik; ha itt sem egyesül, a javaslat elesett, s ez ugyanazon parlament alatt többé elő nem hozathatik, mit azonban kijátszanak. A közértekezést (conferentia) azon háznak kell kérni, melynél van a javaslat, vagy mely a módosításban nem egyezek meg, Ha a módosítást tett ház' tagai a másik ház' czáfokaival meg nem elégedtek, erősségeik' ismétli előadása végett egy második közértekezést kivannak, mi után, ha ez is sikeretlen maradt, mind a két ház, sz a b a d közértekezést' kér, melyben a vitálynak tágasb kör engedtetik, mert a két elsőben a házak által választott biztosok nem tesznek mást, mint az írásban nekik áttadott erősségeket kicserélik, s a más féltől vetteket a háznak megviszik. Az alház két annyi tagot nevez ki mint a felház. A peerek kalapjokat fejeiken hagyják míg az általok választható terem' korlátain túl nem léptek, midőn leveszik; de helyeikre jutva újólag fölteszik s ott megtartják; ellenben az alháziak födetlen fejjel értekeznek, sőt nem is ülnek le. *) Miután ebben is és a vegyes biztosságban is a többség a követeké; ezek'száma egyszer haladván a lordokét, sem az sem ez nem tartatik gyakran.

A két ház' javallatát megnyert javaslatok, a felházban letéve

*) Megszűnt lenni sértetlen szokás, mert emlékezhetünk, hogy az 1835 vágy 1836-ban tartolt közértekezéskor, a radical tagok mint O'Connell s többek, kalapjaikat föltevék s leülnek mint a peerek. Egykor az helyén vala, midőn a peerek' embereiből állt az alház; most már ezé a hatalom s dicsőség.

várják el a királyi jóváhagyást, kivéven az adó' tárgyait, mik az alházban maradnak.

Mindkét háznak van indítványjoga, de valamennyi adójavaslat csak az alházbul származhatok, és ez csak azért küldetik föl a peerekhez, hogy, lévén a törvényhozás' egy ága, ne látszassanak elmellőztetni, mert ők nem vehetnek el az öszletből s nem adhatnak hozzá egy fillért sem, másképen az alház szükségképen elveti; sőt még a pénzbírságokban sem tehetnek módosítást.

A magános ügy iránti javaslat' áltvitelében nagy óvakodással haladnak, hogy senki meg ne lepettessék. Pusztán az indítványi szándék' jelentésére ily javaslat' behozatala meg nem engedtetik, hanem a kérelmet kell benyújtani, melyben a sérelem világosan kifejtessék. Ezt vagy egy biztosság, vagy a ház röviden megvizsgálja, s az indítványra az engedelmet vagy megadja vagy megtagadja.

A biztosságoknak joga van tanukat idézni s kihallgatni, s a felháziak esküt is kívánhatnak, (mert a felház nemcsak törvényhozó, de törvényszék is), de az alháziak nem, kivéven azt, mely a választások' törvényszerűségét vizsgálja. Nevezetesb tárgyban törvény addig nem hozatik, míg azt biztosság ki nem fejté, mely az ország' a nemben legértelmesb ferfiait idézi elő, véleményeik' kitudása végett. P. o. mielőtt az utak, tömlöczök, szegények iránt törvény készíttetnék, az e tárgyban tapasztalt emberek' véleményei vallomásképen összeszedetnek, mikből a biztosság ítél s javaslatot készít. Kinyomatván mind ez egész terjedelmében, a háznak beadatik s ez s az ilyenek nevezetnek parlamenti tudósításoknak.

Egyik házban sincs szószék, kiki helyéről beszél, födetlen fővel s könyv nélkül. Hárszabály ugyanazon kérdésről csak egyszer beszélni, ha csak fölvilágosítást nem kívannak. Ha módosítás ajánltatik, ez iránt ismét szólhatni; egyébiránt a módosításra az eredeti szerkezet előtt szavaznak. A beszélőt senki nem szakíthatja félbe, hacsak rendre igazításról nem akar szólani. Szabály szerint az először tett kérdésről előbb szavaznak. A kérdést tevő azt papírra írva adja ált a speakernek, ki, ha az támogatték, elébe terjeszti a háznak, s ekkor a ház' birtokában lenni mondatik, úgy hogy vissza nem húzathatik annak engedelme nél-

kül. Ha a ház nem akar határozni, valaki indítványba teszi hogy halasztassék el, vagy a naprend vétessék elő. A határozástól megszabadulni másik mód, a kérdéssel ellenkező módosítást ajánlani, p. o. hogy a javaslat hat hónap múlva olvastassák föl. A két házbeli vitálynak teljes szabadságban föltartása végett, a más házban történekről említés nem tétetik, s úgy képzelteik, mintha mindenik zárt ajtók mögött tanácskoznék. Ha valamely kérdésben valamely tagnak érdeke forog fen, ki kell mennie. A király' neve nem említethetik, kivévén ha az őt illető tárgyról foly az értekezés. Ki a háztul engedelmet nem kap, el nem távozhatik, és ha fontos tárgy elővételekor a ház teljes megjelénésre szólíttatik föl, az elmaradtak a ház által fogságba tétethetnek.

A parlament-m égsz akit ás nem egyéb, mintáz ülésnek egy naprul más napra állttétele, s ez mindenik háztul magától függ. Karácsonykor s húsvétkor rendszerint 14 napig szakadnak meg az ülések.

A elhalasztás ellenben ugyan azon parlament-gyűlésnek más bizonyos gyűlésig elhalasztása, s ezt csak a király teheti. Megszakítás után minden tárgy folyamatba jön ott hol megszakadt; elhalasztás után a végzetlen javaslat nem folytathatik, hanem a következő gyűlésben újánt kezdetik.

Eloszlathatja a király a parlamentet tetszése szerint, akár a gyűlés, akár az elhalasztás' ideje alatt, s többnyire ekkor szokta eloszlalni, azon okbul, hogy a király csak kedves dolgot cselekedhetik, minek a parlament' polgári halálát nem tarthatni. Az elhalasztásnak nem, de eloszlátásnak mindig következménye új követválasztás. Eloszlik a parlament magában, hat hónappal a király halála után, ha t. i. utóda által előbb el nem oszlatnék, és eloszlik minden hetedik esztendőben, mert ennél hosszabb időre a követek nem választathatnak.

S ennyit a parlamentről. Azonban mind ez hiányosan ismert meg a parlament' szerkezetével, hatalmával pedig épen nem. Ez iránt kérdezd meg a történetet, s lapjaiban, ha azokat földtelen Jánosig visszaforgatandod, meg fogod látni miképen halalma növekedett folyamkint, mely mennél tovább foly annál nagyobb hullámokkal halad. Ott az ó messzeségben forráskának

szemléled azon vizet, melynek itt most mint tengernek pariján álmélkodok. A parlament, mely a világ' sorsa fölött oly sokszor határozott, Delolme szerint, mindent tehet, csak asszonyt férfivá s férfit asszonynyá nem változtathat. Igaz, a parlament bírja a hatalmat, de a reform-biliig a parlamentet az aristocratie bírta, s ennek keblében mely párt győzött, az vala mindenható, mert azé vala a parlament. Most a nép egy új s hatalmas elem, s mely részben ez, vagy mely rész ehhez adja magát, azé a parlament s az kormányoz.

LXVIII.

London, Június' 14-én, 1837.

London utczáinak s házfalainak belseje a sokféle csatornákkal mintegy be van szöve. Midőn egy utcát fölbontanak, látni benne a sok vasinat, mely a physical Londonba életet visz. Mint midőn karunkra nézünk, s látjuk rajta a kéklő ereket. Vastag és vékony, fő és mellékcsatornák keresztül kasul szeldelve egymást; ez vizet, az gázt vezet, más rútságot visz ki, s ezeken kívül bizonyos távolságra az utczákon, vas szájak s oszlopok vannak, mellyekből, ha kinyitattnak, víz rohan ki, vele előntetni az utcát, megoltani a tüzet. A londoni polgár ki se' mozduljon házábul, minden helyébejön. Ha vize hordajábul kifogy, magátul kezd folyni, s megtelvén, egy üres vaslap-gömb' segedelmével a cső ma gátul záródik be; a gázt este csak meg kell gyújtania, s illetés nélkül reggelig ég; a tejárusok napjában háromszorjáják körül a házakat; álttő helybe hozza a kenyeret és sültet; a kocsmainas a sört s bort; más árosok a halat, csemeget, zöldséget, kőport s azon házi bútorokat s dolgokat, mikre, mivel könnyen kopnak vagy törnek, gyakran szükség lehet; s végre, unalom ellen ablaka alatt a szegény savoyard s olasz fiú gyakran forgatja zengő sípládáját, s utána, mintha az hangszkarzatképen játszott volna, a marionetti állítja föl játékszínét.

Londonnak gazdag s elég olcsó élelempiacza van. A vidékbeli kertész a napot munkában töltvén el, este megrakja szeke-rét s éjszaka a városba jön és lerakodik, és nap' költe előtt visz-

sza is indul. A londoni tunya régi 8-9-kor fölkelvén, a piacot friss zöldséggel tele s illatozva találja, a nélkül hogy tudná hol termett és mikor hozatott. De e másfél millió embernek nagy k o n y h a k e r t is kell, úgyhogy 10,000 acre ö l = 1125 bécsi ö l) kicsiny volna, ha a föld' termő erejéhez mesterség és szorgalom nem járulna. A retek és hagyma alig ütközik ki a földbül, már a melegágyból a virágos káposzta közébe ültetetik oly sűrűn, mintha más növény nem volna ültetve. Azonközben, hogy a retek kiszedetik s eladatik, a virágos káposzta feltöltethetik: ekkor közébe káposzta jön. Ezek megérvén s elvitetvén, az ágy megújítatik s zelerrel és endiviával ültetetik be. így ugyanazon telek, az évszak szerint, pihenés nélkül friss és friss zöldségeket termett.

Miért oly tiszta a londoni polgár' háza, udvara, bútora, edénye? Mert a vizet olcsón, k ö n n y e n és nagy bőségben kapja? Több vízvezető társaságok vannak, melyek részint forrás, részint átszűrt temzevízzel látják el London' 150,000 házaikat. 'New River', a legrégebbi társaság, 70,000 házba naponként 86,292,000 itcze vizet ereszt, s a szükséges vízmennyiséget sok kút fölbül gyűjti össze a Londontul 40 angol mérföldnyire eső s 476,288 hordónyi mederbe, honnét a város melletti egy kisebb tartóba foly; de itt mégis roppant gőzgépekkel hajtatik föl azon magasságra, hogy a városban a házak' második emeletébe is fel-lökődjék. Hogy a víz' bőségétül, k ö n n y e n és olcsón kaphatásától függ a tisztaság, Paris is átlátta, mert egy tervet készítet, miszerint a házakba, londoni mód szerint, csatornák által fogna vezetetni. Mit gondolsz, ily vízcsatornákra s áltiszűrő készülétekre nem volna Pestnek szüksége?

Az angol nemcsak a szavat 'comfort' bírja, de azt is, mit jelent, s nekünk nemcsak a szó hiányzik, de a dolog is. S midőn a comfort' megszerzésén dolgozik, felfödözések által tökéletesíti, fogyasztás által folyásban tartja az ipar' sokféle ágait, a kereskedésnek szárnyakat ad s intézeteket hoz létre. A club-ok (casinók) itt hatalmas erkölcsi erőfészek, mikben közügyek lévén a beszélgetés' tárgyai, a leghanyagabbak s legzenőbbek is részvevő polgárokká képződnek; mikben a statusélet' elvei nyugalmas társalkodás közben kifejtetnek s elhintetnek; mikben az

emberek országos dolgokrul gondolkodni kedvet s alkalmat nyernek. Azonban úgy látom, alapításuknak eredeti oka mégsem ezen erkölcsi súly' teremtése vala, mit ád érintkezés s egyesülés, hanem a comfort' keresése, mit az egyesülés szinte ád; mert most, kinek évenként 100 fontja van, a club-házban annyi kéjelemmel élhet, mennyit csak 2500 fonttal bíró szerezhetne meg. S ha itt arra, ipar s erkölcsvilágban egyesületek mit tehetnek, bámulatos példákat lelsz; elindulást látsz azon irányban is, bár a véget alig sejtik, hogy az egyesületek' ereje az élet kéjelmeinek sokasítására is fordíttassék, s én azt tartom, ez elv' alkalmazása egykor, mert ez még Britanniában is csak csirában van, új képet ád a polgári életnek, aki 200 p. f. jövedelemmel bírand, 4000 p. forinthez illő kéjelmeknek parancsol, s e szerint a gazdag 40 helyett 2-öt költ, a szegény pedig jövedelmét húszszorozza.

Itt egyszersmind, a club' eredetét és számtalan vállalatokat megfontolván, azt is tapasztalhatni, hogy köz és magánérdek nem annyira ellenséges mint rendszerező statusemberek állítják, legalább Angliában e kettő egymásba úgy vág, mint ellenforgású két fogas kerek; együtt emelik föl a terhet, az ország sorsát. Mert ha egy egyesület Keletindiát 80 millió lakosaival meghódítja s birtokába ragadja, egy más itthon telket vásárol, rajta egyházat épít s bérbe kiadja a szegény eklklésiának; ha hajókat építet s kereskedik a déli szigetek' vad embereivel egy, más itthon az iskolaügyet veszi gondjába, s könyvekre, tanítókra, ingyeniskolákra milliókat áldozik; ha gazdagodni vágyva gyarokat emel, kincsszomjazva Amerikában bányákat műveltet, a tengerpartokon nyereségért dock-okat ásat egy, más a földön térítőket küld széljel, bibliákat 147 nyelven 5-8 millió példányban nyomat, arabszolgaság' eltörlésére roppant őszieteket költ, s tudományok' érdekében utazásokat tétet a földgömb körül s a pólusok felé; ha vasutakat s csatornákat állít egy, más közkönyvtárakat s vasárnapi iskolákat nyit; ha hiúz szemekkel csak a haszon után czéloz egy, más a művészek' remekeit királyilag fizeti, a nagyoknak emléket emel, városokat szépít; ha a népet köszénnel, gázzal, hallal, mit ezer mérföldekről hoz, vízzel, mit száz forrásból gyűjt, gyümölcscesel mi a hév tartományokban termett,

ha borral, fával, növénynyel, drága szerekkel az egész világból ellátja egy, más a kártul vagyonod', családodat halálodtul biztosítja, dologszint épít a szegénynek, táplakot az öregnek, korházat a betegnek (néemly egyes 2 millió p. forintnyi alapítványt is lesz.) Ezen egyesületi szellem, minek nyomára akadsz a legparányibb s legnagyobb dolgokban, a házi élettől fogva a státus-éJedig, tévé a brit nemzetet azzá a mi: páratlanná e földön, múltban és jelenben; ez gerjeszté föl s olvasztá össze benne a legdurvább haszonvágyat s a legistenibb nagylelkűséget; ez tette dúzsza egyenkint a polgárokat, összesen a népet, és csak így történhetek, hogy N. Britannia nagy dolgokat nemcsak akarhatott, de véghez is vihetett, s nemcsak véghez vihetett, de véghez vitt is. Az egyesületi nagy hatalmon kívül erkölcsi és physical több kedvező körülmények emelek a brit ipart jelen magas fokára. Amazok közé tartozik a), a birtok' bátorsága és szabadon forgása, amaz, mert munkásságban senki nem fejt ki sem lelki sem testi erejét ha nem bizonyos; hogy jutalmát is ő fogja aratni, – ez, mert nélküle nincs azon vagyonthullámozás, mi könnyű fordítgatás által az ipar' szenvedő ágait sorban fölelevenítheti; b), az egyedáruság' nemléte s a kormánynak iparvállalatokba nem-avatkozása, – a kormány vigyázzon csak a rendre s csöndre, a polgárok magok tudják legjobban, mi nekik leghasznosb, mert az önérdek a legébrebb értelem s a legélesb ösztön; c) a közértelmesség' terjesztése a népben, könyvek, lapok, mechanikai intézetek által, mert egy műveletlen nép, bár gazdag lenni minden anyaggal s erővel bírjon, ennek alkalmazására képességgel nem bírván, szükségképen szegény és szűkölködő, mint példa a magyar, míg az értelmes nép, bár szigorúbb körülállások közé legyen helyezve, a lelki és testi tehetség czélszerű használása által gazdagságra és jóllétre emelkedik, mint példa az angol s még inkább a holland; d), az idegen iparúzők' befogadása, szívesben is mint. egyebütt Európában, bár nem annyira mint Németalföldön, mely kicsiny s egykor gyönyörűn virágzó országnak bölc political szabálya volt, mitől sem bék, sem szövetség, sem kérelem, sem had nem bírta elmozdítani: az üldözött idegeneknek örökös és biztos menedéket adni, minek következménye vala, hogy a háborgó országokból kiköltözködtek ott

nagy vagyonokkal telepedtek le, s a kereskedésbe, gyárokba, mesterségekre, művészetekbe és tudományokba életet s erőt öntöttek. Némelyek azt hiszik, hogy a birtoki nagy egyenletlenség s a terhes adók is kedveztek az ipar' kifejlésének, amaz' mert vételkedést szül a gazdagokhoz emelkedhetni, ez, mert, kivált összekötve a most emiitett vágygyal, a polgárokat a legfeszültebb tevékenységre kényszeríti.

A *physical* kedvező körülmények közé tartozik a), hogy több nemű nyers anyagokkal nagy mennyiségben bír, milyen a gyapjú, vas, cin, ón, réz, bőr, kender, és mi hiányzik, azt a tengeren könnyen és olcsón összeszerezheti; b) hogy kimeríthetlen kőszénbányái vannak, mi nélkül gyárai e képzelhetlen terjedelemre nem juthattak volna, s főképp fontos e körülmény a gőzgépek' föltalálása óta, mert e vas tagoknak mozgó iná a kőszén-gőz; a vízesések is számosak, de mik most a gőzerő mellett fontosságukból sokat vesztenek. A gépek' tökélyét, a tőpénz' tömérdekségét, a munka' elosztását az eredeti okok közé nem számíthatni, szorosán véve csak eszközökül tekintethetnek, mert ezek mint okozatok később lőnek okokká így az elsőség is, miszerint azon ország, mely iparban a többit megelőzé, soká diadalmasan kiáll minden mérközést, mert a piacokat kereskedői elfoglalák, lakosai a hosszú idő alatt a munkára szükséges ügyességet megszerzek, s míg más népek a kezdés' próbáival küzködnék, ezek a tökélyítés' lépcsőin haladnak. Harmadik fő körülmény c), hogy az éghajlat alkalmas mindennemű ipar' folytatására, és kivált hogy a szigeti helyzet a kereskedésre utat nyit a világ' minden részével. Körülvéve az oceántul, rajta, a nemzetek' e nagy országútán készítményeit oda viszi, hol elkel, s így, midőn elhordás által egyfelül a gyárokat örök munkásságban tartja, másfelül azoknak nyers anyagokat bőven hoz.

De mi szóval vagy számmal vagy nyelven fejezzem ki, barátom, a brit kereskedés' terjedelmét? Fogod e képzelni, ha mondom, hogy határai az ismert világ határainál végződnek, hogy a mint e kereskedés maga kiterjeszkedik, a világ' határait terjeszti odább? Fogod e képzelni, ha állítom, hogy a föld e nemzetnek gyarmata, melyen egyedáruságot üz? Nincs tenger, mellyet be ne járjon, nincs part, melyre ki ne lépjen, nincs rév melyre ki ne

kössön, nincs nép melyet meg ne látogasson. De midőn áruít a kalmár a föld' mind négy széle felé elküldi, midőn a hajós életveszedelmek közt északot és delet összejárja, nem pusztán kincsszomját követi: nemzeti dicsőség is emeli keblét, hogy a világkereskedésnek ura maradjon a brit nemzet, hogy N. Britannia' zászlói tiszteltetve lobogjanak minden tengereken és partokon hogy népénekében „Rule Britannia, Britannia rule the waves” *) ne hang, de való legyen. A hazafiság s nemzeti büszkeség így szövődik a kereskedésbe is, s ha egy s más körülállás miatt néha meglankadna: az újra belefújja röpítő erejét. Ez dicsőség, barátom, mely nemcsak sugárokbul, ez hatalom, mely nemcsak szóbul áll.

Naplóimat statistical lapokká nem akarván tenni, csak két-három adatot jegyzek föl, mert ez kifejezendi azt, mit én kimondani nem tudok. A brit birodalombeli készítmények csak kivitt részének ára, 1834-ben, 416,491,910 p. forint; 1835-ben a harminczadi tiszta jövedelem 205, 228,960 p. ftra ment; ugyan 1835-ben a birodalombeli hajók' száma 25055, a rajtok lévő embereké 168,061-re hágott; 1834-ben összes réveibe, 13,903 belföldi, 5,894 idegen kalmárhajó evezett be. s 13,639 belföldi, 5,853 idegen evezett ki, s Londonban magában, 1835-ben, 5,066 hajó rakodott le; 1835-ben a kormány' összes jövedelme 506,335,450 p. for., kiadása is ugyan annyit tón. Nem annyira dicsőség bírni e roppant vagyont, mint teremteni. S innét megítélheted azt is, hogy melly nemzetben illy mértékkel kamatozó tőerő van, az bár mi nagy adóság mellett is, vajjon félhete a megbukástól?

Ha a Coventgardenre s más gyümölcspiaczokra jutsz, szinte megtévedsz, nem egy déltartományban vagy e? A kókusdiók, narancsok (2 v. garas egy), gránátalmák, ananászok, figék rakáson állanak. A szőlő (fontja 12-30 v. garas), hozva a spanyol és portugál hegyekről s meleg szigetekből, most is oly friss színben s épen árultatik, mintha szüret' ideje volna. Ez is az ember elsősege, hogy növény és állatkint nincs az éghajlat mostohaságára kárhozthatva; mi szépet s jót a föld valahol terem, s a nap érlel, mindazt fölkeresi és haza hordja, és így a távol

*) „Uralkodjál Britannia, Britannia uralkodjál a habokon.”

országok' javát bírja, veszedelmei nélkül. Ne hányd az angol' szemére, hogy hazája, Albion, egynek és másnak hiával van, mert csak dicsőségét, erejét, hatalmát pattantod ki, elmondván neked: hogy chinai theát és mekkai kávét iszik, havannai szipát szív, kyprosi borral, malagai szőlővel, török rizszsel, provencei olajjal, francz pálinkával, olasz narancscsal s ananászszal, Indiák fűszerével, Dominique' czukrával, tengerek' halával él; hajóit svéd tölgyekből, bútorait mahagonibul építeti, házait cararai márványoszlopok tartják, kertében a hévöv'' növényei illatoznak, köztük Palmyra' omladékibul emel romokat, ablakaiban Mexico madarai szivárványkodnak, Egyipt' gyapotába, Ásia' selymébe, Persia'sáljába, Siberia' prémjébe öltözködik; a világszem-opált Magyarországbul szúrja mellűjébe, Peru' aranyával fizet, nyakába kelet' gyöngyeit fűzi, gyűrüiben Afrika' smaragdja zöldéi, s mind e nagyságra és pompára és hatalomra brazíliai gyémántbul készült koronát tesz föl. –

A Dock-ok, raktáraktul s pinczéktől körülvelt mesterséges tavak, melyekbe a Temzéből nagy gátajtókon eresztetik víz, s melyek közül egybe egybe 150-500 árboczos hajó mehet be, lerakni a hozott terhet, fölrakni az elviendőt. A St. Katherine-dock ha nem a legtágasb is, de talán a legmeglepőbb. Köröskörül 7-8 emeletes komor színű tárházak emelkednek; a földszin nyílt tornácot képez vas padozattal, s részint vas, részint kőoszlopokon nyugszik. Mindenfelé a kerekessok vasgépek állanak, a tömredék terhet kiemelni a hajóbul, fölhúzni a tetőre vagy lebocsátani a hajófenékre. Idegennek ez valami nagy és csodálatos látvány! Az éghajlatokat összezavarva látod, a különböző övezetek' termékeit egymás mellett fölhalmozva szemlélvén. A nádvevők csomókba kötve hevertek, mint nálunk a nádkazlak; a dugófák mint nálunk az ölfák; a délszigeti borok, olajok, fűszerek hordókban, a különös állatszörök, ásványok zsákokban, a nyers czukorparázs kádakban, s mint szokása gazdag' tárában, ittoit elszórva, hogy szinte tapad a csizmatalp. De ismerhetem e én azon számtalan idegen terméket? Valóban, mintha a föld' közönséges szüretelő házában jártam volna, melybe a gyümölcsök a világ minden zónáibul összehordattak. Az angol erő és szorgalom mint a tengerörvény, mely nagy körben forog s mindent magába bevon.

A hajók' némellyike épen útra indulandó volt. A matrózok sűrögték. Része a vitorlakötekek közt fõn a negyedik árbocztoldaléknál kötözzéle, része a hajóoldalt festé vízháritó festékkal, része a vitorlakat foltozgatá. Némelyik nem rég érkezettnek földelén anyákat is láttam, kik révbe jutott férjeiknek térdeikre ülték kisdedeiket. A kereskedők pedig fontos arczczal jöttek mentek mint papjai e mammon-templomnak. Én pedig – csodálkoztam!

A City lakosainak, ha a Temze' túl partjára akartak menni, messze eső hídra kellvén kerülniök, s állandó hid az e tájon horgonyzó és szünet nélkül jövömenő magas árboczú hajók' útát fogván elzární; Brunei mérnök' fejében azon eszme támadt, hogy a két part folyam alattiut által költessék össze, s ez a Tunnel. Két boltozatú lesz, egyik a jövök, másik a menök' számára; az egész út' hosza 1,300 láb, melyből már 740 készen van. A víz, mint a hírlapokbul is tudod, többször beszakadt s a sok akadály a társaság' tárát végre kimeríté. De most ujolag foly a munka, mert ez eredeti műv némileg megszűnt nyerekedők' ügye lenni, bevégzésébe a nemzet dicsőségét s nevét is beszövöttnek látják. Egy gömbölyű toronydad üregben kerengő lépcsőkön jutsz a fenékre, s egy sötét barlang helyett, mit vártál, egy földalatti nappalba lépsz, oly ragyogón van a 180 lépésnyi kész boltozat gázzal megvilágítva. „Úgy e sehol nincs ilyen széles e világon?” kérdé egy ifjú angol, s fénylő szemmel vetett a perselybe a beteg munkások' számára. Annyi igaz, az angol nemzetnek, ha ma eltöröltetnék is a föld színérõl, maradna nyoma a föld' hátán és a föld' keblében, mint a romai és görög népnek maradt, de létünknek csak a következõ század is mi jelét láthatná, miután õseink várainak ornladékít is elpusztítottuk? A Tunnel alkalmasint drágább mint egy rendes híd, de a népnek kenyér, az észnek tárgy, a nemzetnek dicsőség kell. Művek a maradákhöz a legnagyobb s legmaradandóbb leczkék; midõn azokat látja, szíve dobogni indul. Ezért még mai szomorú korában is irigyletes a görög ifjú' sorsa, ki Athéné' vidékén, Sparta körül, Thébe' kapuinál, a szent emlékezetú romok' árnyékában az apák' dicsőségérõl epedve, szenvedve s lobogva álmadozik.

Barátom, itt mindent gigasi idomban találsz, úgyhogy ki Anglia' mértékével méri Magyarországot, az annak vagy igen he-

ves barátja, vagy ellensége. De ha tehetném, ez életet minden becsületes magyarral megnézetném, s reménylem, kik most kételkedve és – nemzetileg – káromkodva kiáltják: magyar vagyok! hosszú orral odább sompolyognának. Büszkeségünk csak a haza' határain belől viríthat, kívül s kívált itt le kell hervadnia. Egyébiránt én csaknem óhajtom, maradtam volna hon, mert így valamely vén zsoltár' nótájára, valamelyik fatornyú egyházban, boldogul énekelhetném a boldogokkal: 'extra Hungáriám non est vita, si est vita non est ita.' Így ül a féreg a torma' hátára, s kevélyen éneklí a mézevő méhnek: nincs jobb étel a tormánál!

LXIX.

London, Június' 19-én, 183z.

Mint az éj, melyben naplóm' e lapját írom, sötét kép' elébe vezetlek. Az utczákon töltött puskával fegyverkezett néhány őrt látni; kik csordákat hajtnak, nem barmokbul de – emberekből. Vászon ingok s gatyájok szennytől és zsírtól koromfekete, képök sárga és kiaszott, két forgó szemmel, lábaikon vaslánczok, melyek' lármás csattogása a negyedik utczára is elhangzik. Itt megállapodnak, útba jött ismerőseikkel súgva, titkon, külön értekezni bűnről és gonoszságokrul; azokrul miket elkövettek, azokrul miket teendenek, s az örök puskaíkra könyökölve híven őrzik őket, míg köztük a pokol veti magvát; néhol a kocsmákba is befordulnak, hogy az Ítéletnek szeszes italt tilalmazó részét teljesítsék, s mohón nyelt nedvvel a lelket és észet, mely ha nem egyképen is, de mindenben szól, elkábítsák, az örök pedig küü az ajtónál híven őrködnek, hogy ben a vétökszülő indulatok tápláltassanak; így eltüzesedett fővel tovább vonulván, köztök, kik gyalázatuk' e nyilvánja által mindenre fölszabadítva érzik magukat, és az utcza' népe közt kezdődik a káromkodó és szemtelen szóczivaj, mit az örök úgy csilapítanak le, hogy néhányat a puskaagygyal főbe csapnak.

Majd a vasajtó fölnyittatik; s egyegy vagy földalatti vagy földfölötti inkább ólba mint szobába 50-70 becsukatik, hol télben fázik és fagy, nyárban megrekedt hőség fojtogatja, hol a

búzhódt légben szabadságát csak ideiglen, de egészségét örökre elveszti, bár erről az ítéletben egy szó sincs. Ekkor minden felügyelés megszűnván, megindul a mirigyos társalkodás, esküdözés, káromkodás, dulakodás; a 'bűnök' történetét, a gonoszság' mesterségeit, a vétek útait egymásnak elbeszéli háborítatlanul egész késő éjjelig, midőn azokkal mintegy megtelve, a szemetes, бүdös, ferges téglázaton vagy összefűlt szalmán kiki helyet foglal, olly sűrűn, hogy takaró nem levén, test testet melegít. Együtt van minden kor s bűn, öreg s ifjú, hogy ezt az kezére nevelje; a gyanúra befogott *) az elmarasztott gyilkossal ölelkezik: hogy lelke ha tiszta volt, ennek förtelmeitől megtermékenyedjék; ki életének nagyobb részét rabságban tölté el s feje ezer álnokságnak tárává lőn, a kiszabadulandóknak ördögi tanácsait osztogatja, a romlatlan szégyenkezve lép be s vonul félre, de jaj neki a védtelennek, ha a többihez nem alkalmazza magáig tehát mint azok, szitkozódik, ocsmány dolgokat beszél. Ő is, hogy valamikép náloknál jobbnak ne látszassék, mert ez nagy szerencsétlenség lenne; és ez kezdete a vétekbe sülyedésnek; kibin a jónak s szeméremnek még egy szikrája van, itt meg nem élhet, vagy áldozatul kell esnie vagy gonoszszá kell válnia; a czinkosok azon tanácskoznak, miképen szedjék rá a bírót: az ingerelt tébolyodott a hahotázó csoportnak mulatsága s áldozata lesz; a betegek ápolás és pihenés nélkül a többiek közt nyögve fetrengenek, s ez erkölcsi mirigyhez a physicait is adják; szóval: a rabok vétekre, korra, állapotra, bűnre tekintet nélkül összevegyítettnek s így a tömlöcz, a büntetés' céljával ellenkezőleg; a bűnnek s henyeségnek valóságos iskolája, melyben a jók teljesen, a roszak örökre elfajulnak; siralomház, honét a belső ember a sírba vitetik; egy erkölcsi mirigy' műhelye, melynek költségét az ország viseli; egy drága intézet, hol minden gonoszság mesterségesen összepontosítatik és sza-

*) Éjszakámerikában, New-Yorkban 100 vádlott közül 80; Angliában 100 közül 20, Franczországban 100 közül 55 mentetik föl. Nálunk, mielőtt csak az illető iratok beadatnának, 6-12 hónapig raboskodik a szegény, s hogy a nem nemes tetszés szerint be ne küldessék, az ellen a törvény egy betűcskéje sem védi. Hol illy könnyen befogathatik az ember, ott 200 közül elég ha 20 elmarasztatják.

badság adatik a veszélyes ismeretségek' szövésére, s mód gyilkos és tolvaj tervek' kidolgozására. Rendszerint a bűnös rész levén nagyobb, ez a jót magával ragadja, de egyébiránt is a lelki romlottság tagadhatlanul ragadós a testinél; tehát illy állapotbul a bűn' ízről izre örökülése szükségképen következik, s természetes, ha a fiú a tömlöczben tarisznyáját azon szögre akasztja, mire apja és nagyapja akasztá, és csak e szög azon ősi vagyon, mit bírni az ország a nemtelenek megenged.

Barátom, megborzadál-e e szörnyű képtől? Örülök ha igen! De tévedsz ha eredetijét Angliában keresed; nézd magad' körül, s megismered hogy én itt a magyarországi tömlöczöket rajzolám. Hidd el, keseredett szívvel s búslakodva vittem tollamat. De ép e lélekvérző s rettenetes állapot, miben a humanitás' szent törvényeit iszonyúan taposva látom, mely a polgárok, a status, a vallás' érdekeit egyképen sérti, ép ez okozá, hogy utazásom' egyik fő céljául a tömlöczök' megvizsgálását tűzem ki. Én úgy találom, hogy Éjszakamerikában s Európa' művelt országaiban már darab idő óta a törvényhozók, erkölcsphilosophok s fogházkormányzók összemunkálva s nagy buzgalommal dolgoznak a szükséges javításokon; míg mi e társaséleti s philantropi nagy munkáról alig hallánk valamit, s kegyetlen rendszerünket oly természetesnek látjuk, mintha az másképen nem is lehetne, *)

A javító rendszer (systeme pénitentiaire) alig kaphírre, föltalálásának dicsőségét már is több népek követelik. A francz a 17-ik században élt Mabilonnak tulajdonítja; a belga szerint legelőször a gandi tömlöczben léteztek; az angol ezt tárgyazó első rendelkezésnek 1776-ki törvényét mondja; de Pennsylvania is saját indítványát vallja elsőnek. Miután azonban legkorábban, legteljesben, legterjedelmesben e rendszer' Éjszakamerikában fejlett ki; ennek rajzát a rendszer' történetétől tekinthetni.

A quakerek, e vallásos és humánus emberek, a múlt szá-

*) A következőknek nagyobb része, innét kiszakítva, megjelent még 1838-ban, ily című ingyen osztogatott füzetkémbe: „*Terve egy építendő javító-fogháznak, a magányrendszer' elvei szerint. Kassa, 1838, egy nagy kőrajzzal.*” Intéztem a borsodi tömlöczküldöttséghez, mint annak egy taga, s mind ez, mind a megye által el is fogadtatott.

zad' utósó negyedében, Pennsylvaniában oly lelkesen munkálkodának a büntető törvények' kegyetlensége ellen, hogy 1785-ban a törvényhozás a halálos büntetést a legtöbb esetekben, a testit pedig végképen eltörlé, s a nagyobb gonosztevőket magános kamrákba zární rendelé. Így épüle a Walnut-street tömlöcz, melynek nagyobb tereméiben a rabok együtt voltak, de, bűneik' természete szerint elosztályozottan, a kamrákba pedig azok csukattak, kiket a bíró elkülönözésre ítélt, vagy kik a tömlöczfegyhez alkalmazkodni vonakodtak. Látni való, hogy a külön zárás még nem vala általános büntetés, s a bíró erre különösen ítélte azon nagyobb bűnösöket, kik az 1786-ki törvényváltoztatás nélkül halállal fogtak volna lakolni.

Azonban a Walnut-street tömlöcz szerint sok statusok építenek, New-york is; de a reménylett süker mindenütt kimaradt. Innét azon gondolatra jöttek, hogy a kamrák' számát szaporítani s a foglyokat egymástól lehetőleg elkülönözni kellene, és ez volt a most annyira híres auburni (New-yorkban) tömlöcznek eredete, melyben 1816 után párosával laktak a rabok, s melynek, 1819-ben, több kamrákkal szaporítását parancsolá a törvényhozás.

Pennsylvania az alatt 1817-ben a Pittsburg, 1821-ben a Cherry-hill nevezetű tömlöcz' építésére szavazott költséget, és a rabok' elosztályozását foganatlannak tapasztalván, minden fogoly' külön elzárását határozá, úgyhogy kamráját se éjjel se nappal el ne hagyhassa, se ne szabadjon dolgoznia.

De ez elvnek alkalmazhatása előtt az auburni új kamrák elkészülvén, itt 1721-ben nyolczvan fogoly külön záraték. Hanem a próba, mitől oly sokat s nagyot vártak, eredményében rettenetesnek mutatkozék, mert a teljes elkülönzés munka nélkül társas természetű embernek erején fölül van, 's így azon szerencsétlen foglyok szemlátomást fogytak, éltök veszályben forgott s némelyik közel volt a megháborodáshoz. E szerint az igazgatás kénytelenségben érzé magát azon módosítás' tételére, miszerint most a foglyok éjszaka külön kamrákban tartatnak, nappal pedig közműhelyekben de néma hallgatással dolgoznak; és e rendszert az 1824-ki törvényhozás is javallá s azóta auburn inak neveztetik. Egyszersmind a közönség' figyelmét, az

egyesület' valamennyi statusaiban, az enthusiasmus' legmagasb pontjáig fölgerjeszté, annyira, hogy ezt a javító rendszer' történetében időszaknak mondhatni, melly óta a tömlöczügy a társasági föladatok' legfontosabbaihoz számláltatik s a fogházak' kormányára a legelőkelőbb polgárok vágyakoznak. S vetélkedve javítják tömlöczeit s építenek újakat ezóta a külön statusok, melyek egész 1835-ig példányul csak az auburnit választák, s maga New-york is még egy másodiknak építését rendelé, minek felépítése érdekesb módon történt semhogy elhallgathassam. T. i. Lynds, az auburni tömlöcz' igazgatója (egykor kapitány) száz rabot magához vesz s elvezeti a Hudson' partjára, hol az új tömlöcznek kelle épülnie, s a nélkül hogy éjjel kőfal közé zárattak volna, féken bírá őket tartani szilárd akarata által. Több évig dolgoztak így saját börtönökön, számuk időnkint növekedvén, s az egy ezer kamrájú Singing fogház így építettek föl magok azok által, kik utóbb belezárattak.

Azonközben Philadelphiában is elkészült a Pittsburg, 1827-ben, s a rabok éjjel és nappal külön zárattak s dolgozniok se vala szabad, és itt mindez történt veszedelmes következmény nélkül, t. i. mert a kamrák' szerkezete oly hibás volt, hogy a közlekedést épen nem gátlá meg. Részint tehát, mivel a rendszer javítónak nem mutatkozék, részint mivel az auburni szomorú esetek a közönségre eleven benyomást tőnek, részint mivel az auburni új rendszernek magasztalva hirdetgetett szerencsés fogadata a közvéleményt egészen meghódítá; a pennsylvaniai törvényhozás, kétkedvén, vajjon a jó utat választá-e, a két rendszer' megvizsgálására biztosságot nevezett, mely bár az auburnit is itélé jobbnak, a határozat, kivált Vaux Róbert s a nagy híró Livingston' hatalmas szavokra az lett: hogy az örökös e 1-különzést megtartá, de összeköté vele a munkát, – és ezen fenyíték uralkodik a 844 kamrájú Cherry-hillben, s ez nevezetik philadelphiai rendszernek. Én azonban úgy látván, hogy az auburni rendszernél az erkölcsi erő a hallgatásban, a philadelphiainál pedig a magányban fekszik; azt hallgatórendszernek, ezt magány rendszernek kívánám nevezettni.

S mi fegy uralkodik a hallgatórendszer mellett?

Megérkezvén a rab, egészségét az orvos megvizsgálja, aztán megfürösztik, haját megnyírják, s tömlöczruhába öltöztetik. Ekkor egy kamrába zárják be, honnét csak néhány nap múlva eresztik a közműhelybe dolgozni. A naprend ez: napköltekor haranggal adatik jel a fölkelésre s a porkolábok az ajtókat megnyitják. A rabok rendsorra kiállanak, mindeniknél levén tál, korsó és éjedény, s ezeket menetközben kellő helyökre tevén, mennek a műhelybe, hol teljes hallgatásban s lesütött szemekkel dolgoznak. E körül van egy sötét titkos folyosó, honnét a rabokat láthatni tőlök meg nem láthatva. A jeladásra ismét rendsorba állanak, s útközben a konyha melletti szoba' nyílásából régi tálkáját kiki elveszi, és a sor' haladásával kamrája' elébe jutva, abba betér s ételét elkölti. Húsz perez múlva azon rendben visszatérnek s tálaikat beadják; az ebéd is oly módon történik. Este, előbb megmosdván, azonképen takarodnak kamráikba, magokkal vívén a vacsorát és éjedényt, s a magokra hajtott ajtót utánok a porkoláb becsukja. Bizonyos idő múlva a káplán mindenik folyosón imádságot mond, mi után a fekvésre jel adatik. Éjjel az örök posztósaruban hangtalanul járnak föl alá a folyosókon, miknek pislogó mécese kriptái csöndben ég.

És mi fegy a magányrendszerénél?

Megvizsgáltatván, megtisztíttatván s felöltöztetvén a rab, szeme beköttetik s így vezettetik kamrájába, hol talál: nappal falhoz felköthető függő ágyat, egy czintált, egy czinkancsót s a statustól egy bibliát és más épületes könyveket. Ide vezettetése közben rövid időre az orponton megállítják, hol a kormányzó a szabályok' föltételelen megtartására inti. Kamrájába érvén, szemfödelét leveszik s egyedül hagyják, hol talán évekig, talán örökre fog maradni, a nélkül hogy emberi teremést látna az örökön kívül. Több napokig még csak bibliát sem adnak neki, annyival kevésbé dolgot, s ez idő alatt a kormányzó különös figyelmének tárgya. A rab mihamar munkaért esdeklik, de míg a magány által teljesen meg nem töretett, addig megtagadtatik, s aztán is el kell magát határoznia vagy folyton dolgozni, vagy épen nem, – de ez utóbbi alkalmasint soha nem történik, oly rettenetes kin a magány kivált bűnös embernek. Olvasásban itt a rab nagy gyönyört talál, s ki olvasni nem tud, azt vagy magától vagy se-

gítve megtanulja, s e végből nagy tekintetű polgárok is meglátogatják a kamrákat. Kamrájában eszik, alszik, dolgozik, s abból soha ki nem megy, ritka esetet kivéve; de ekkor is csak teljes magányban lehet sétálnia, hogy ne hallja élő' hangját, ne lásson éla teremtést. Az örök, a kormányzó, az orvos gyakran meglátogatják a kamrákat; de főkép kívánatos a káplán, ki itt a lelket a vallás' vizsgáztatásának többnyire nyitva s érette epedve találja.

Mindkét rendszer megegyezik abban, hogy a rabok' munkája vállalkozóknak adatik bérbé; hogy ebből a rab semmit nem kap; hogy ki mesterséget nem tud, arra taníttatik; hogy az élelem egészséges, bő, nem finom, de tápláló; hogy a rabok közt minden tekintetben, még tökéletesb egyenlőség van, mint van a társaságban, s a gazdag, kinek gazdagsága bűnét csak terheli, nem dorbézolhat a szegény mellett, kinek szegénysége egy mentsége bűnének. – De különbözik abban, hogy a magányrendszer a makacskodót csak sötét kamrába zárás és étele' kevesítése által engedi megbüntetni, mi két nap alatt rendszerint foganatos: ellenben a hallgatórendszernél a közműhelyekben a rendtartás szükségesb és nehezb levén, ha valamelyik máshoz szól vagy szemét munkájáról csak fölemeli, a porkoláb azt azonnal megkorbácsolhatja. És ez egyik fő oka, hogy Livingston és több nagy híru férfiak nagy erővel kikeltek e rendszer ellen, s ellene már is hatalmasan emelkedik Északamerikában a nép' szava, mert különös, hogy mire nem ítélni a bűnért mi nagyobb, az alá vonatni a fenyíték miatt mi kisebb.

Talán nem lesz előtted érdektelen a két rendszer' főbb vonásait összehasonlítni.

A magányrendszer igen egyszerű. A rab külön kamrában elzáratván, alig lehet szabályt sértenie, és így a fenyítéket fentartani könnyű. Ha az első napok elmúltak, mikben a lélek a háborgás és kétségbesés közt kínosan hanykolódik, következik a sorsában megnyugvás; a hallgatást meg nem törheti' mert egyedül van, munkálkodni meg nem szűn, mert ez minden öröme. Itt az elv magában dolgozik. A hallgatórendszer' kivitele nehezebb. Megismerik, hogy a lélek' elkülönzése a föladat, de azt tartják, bár a test együtt legyen, a lélek nincs, ha teljes hallgatás uralkodik; innét arabok nappal közműhelyekben dolgoznak

mélyen hallgatva. Minthogy tehát e rendszer egyedül a teljes hallgatáson nyugszik, ennek fentartása *conditio sine qua non*, s ezért szükség a tilalomtörőt rögtön s keményen büntetni. Használtatik a korbács, – s mivel a tilalomtörés gyakori, gyakran használtatik, – mert ez nyomban engedelmet eszközöl, mert általa a munka alig szakíttatik félbe, mert fájdalmas a nélkül, hogy az egészségnek ártana, s mert nem tudnak más büntetést minek mind e jó oldalai megvolnának. Itt legtöbb a fenyítéktől függ, mi pedig már magában rossz; azonban nem-alkalmazása veszedelmet szülhet.

A magányrendszer költségesbnek állíttatik, mert a rabok szüntelen ben levén s ben dolgozván, részint az egészség, részint a szerszámok miatt a kamráknak tágasbaknak kell lenniök; azonban a különbség kisebb semmint ellenei vélik, mert viszont a hallgatórendszer nagy közműhelyeket kíván.

A magányrendszernél az iskoláztatás és vallásoktatás nehezítve van az által, hogy a rabok össze nem eresztethetnek; a tanítónak sorban kell a kamrákat eljárni, mi sok időt elvesz, a pap pedig innepeken a folyosó' végéről hirdeti az ígét, midőn a kamrák' külaajtói kinyíttatnak s a vasrácshoz járult rabok hallgatják a nélkül hogy vagy látnának, vagy látathatnának. A hallgatórendszerrel nem jár e nehézség; itt azon iskolás innepi istentisztelet közteremben tartatik; de e könnyűség vajjon nem alkalom e azon sok tilalomtörésekre, melyek' fenyítéke maga képes minden erkölcsi fogamatot elrontani? Egyébiránt ama rendszer' védei, az elvhez híven, fontosabbnak tartván az oktatást, semmint ennek pártolói, úgy látszik, a több költségtől nem rettegnek, s ha elég tanító levén, oktatás egyenkint adathatik, az a köziskolainal bizonyosan sikeresb leend. Természetes, hogy a jobb drágábbban szerzetetik meg, s több sükerhez több fáradtság kívántatik. S itt újólág megjegyzem, hogy Északamerikában emberszeretettől s nemes szívtől vezéreltetett sok papok s nagy rangú polgárok megmeglátogatják a rabokat az innepeken, s több órákig tanítják írni, olvasni, s magyarázgatják nekik a szentírás' erkölcsi helyeit. Nem ritka eset, hogy a közbevegyített tanács sirásra fakasztja a bűnös tanítványt. Ily eszközök s ily

nemes keblű polgárok' segedelmével éppen nem kételkedhetni a rendszer' javító foganatárul.

A magányrendszer szerint vastag falak által elválasztva, mintegy ugyanannyi sírban lévén a rabok, két tetemes haszon bizonyos; egyik, hogy egymással nem közlekedhetvén, rozszabakká nem válhatnak, mint milyenek voltak bekerültökkor, más, hogy egymással meg nem ismerkedvén, a társaságba visszatértükkor, ha csakugyan megjavultak, tiszta életet folytathatnak, mert nincs rabtárs, ki új gonoszságra vagy kínszerítse vagy elcsábítsa, ha pedig új bűnöket akarnak elkövetni, nincs tömlőczi ismerős ki segítse. Crawfordnak ezt beszélé egy Cherry-hilli fogoly: hogy az előtt a Walnut-streeti tömlőczi volt, honnét kitetsző jó viseleteért korán kieresztetek. Erős szándéka vala becsületesen élni s Ohióba menni, mert története ott nem ismertetett. Dolga jól ment, midőn egy emberrel találkozék, ki ama tömlőczi ben rabtársa volt. Tetteté magát mintha nem ismerné s elsiete, de az követé, mondván: 'ismerlek, s ha kerülsz egész életed' elbeszélem. Minek az, becsületesnek látszanod? Jöjj velem, igyunk s beszéljünk a régi dolgokrul.' Láta nincs mód tőle megszabadulni; ha nem tart vele az is baj, megbecsteleníti a lakosok előtt s kenyerét veszti, ha vele tart az is baj, mert bűnbe viszi. Elkeseredék s miatta s vele juta a Cherry-hillbe. – A hallgatórendszer mellett e veszedelem csak félig hárittatik el, mert ha belső ismeretséget a rabok nem köthetnek is, mi igen nagy kérdés, de képbén egymást megismerik.

A magányrendszer ellen a fogság' idejére nézve felhozzák azt, hogy az eleven képzelődésüt könnyen örültté teszi, mint sok példák bizonyítják; a kiszabadulás' idejére nézve pedig, hogy mennél keményebben, teljesebb és hosszabb elzárásban tartatnak, annál mohóbban s vadabbul vetik magokat a szabad élei' csábjaiba, s bár mi nemes határozattal fegyverkezének föl, a haláli egyedülségből a világba hirtelen áltmenetelben nem tudják s nem bírják magokat fentartani. Az elsőre felelet az, hogy a munka' megengedése a rendszeren lényegesen változtatott, s felelet Crawford' vizsgálódása, honnét kisül, miképen azon szomorú esetek nem a magány sőt nem is a dologtalan magány, hanem a kamrák' egészségtelensége s az oktanul kemény bánásmód'

eredményei; felelet még a philadelphiai Western, a glasgowi, a gandhi stb. tömlöcz, hol e rendszernek ily következményei egyszer sem, de jó foganatai gyakran mutatkoztak. A második ellenvetés alatt áphilantropia rejtezik, s mint merő okoskodásra felelni könnyű, példákkal pedig még nincs bebizonyítva. A hallgatórendszer' dicséretéül mondatik, hogy a társas természetű ember' lelkéhez inkább illik: a világtól nem szakittatik el annyira, és így a visszalépésben sincs annyi veszedelem.

Azt állítják továbbá, hogy a hallgatórendszer társasági emberekké a rabokat inkább képezi, mert itt engedelmességre szoktattatnak, mert itt több módjok levén tilalmat törni, némileg érdemök annak megtartása. Ellenben a magányrendszerben nincs érdem, mert nincs alkalom hibázni, hallgatnak, mert nincs kivel beszélniök, dolgoznak mert öldökli őket az unalom. De ez nem áll, mert fegy itt is van, véteni ellene itt is ott is lehet, s nagyon csalatkozik, ki a fölingerlő korbácssal eszközlött engedelmességet erkölcsi erőnek hiszi s jobbnak annál, mire a tilalomtörési körnek összeszorítása által szoktattatunk s minek szükségéről a magunkba igazító magány meggyőzhet, mint a korbács soha nem. Sőt hiszem, hogy

A magányrendszer egyedül alkalmas a bűnös' megjavulását eszközteni. Az örökös magánylét s a haborítlan csönd gondolkodásra, maga magába vonja a lelket s az ember nem kerülheti el, hogy lelkismeretével ne találkozzék. Midőn a múltra emlékezik, életének bűnös szakán is ált kell mennie s apródonkint hozá szokik először megállapodni mellette, aztán elmélkedni róla, végre hibáit megismerni. Az egyedülség, mi kezdetben elkeserítő elméjét, utóbb annak emelkedést ad, mit követ az ellágyulással járó vágy kifelé, s hol elmélkedéshez érzékenyedés járul, ott a megszentelődés közel van. így történik hogy azok, kik az embereket sértegették, mondhatlan örömet érzének, ha kamrájukba ember lép, s a legyet és pókot a világért sem bánatának, mert élő állat s némileg társul szolgál; s íme ez nagy lépés, kínos vágyat s becülést éreztetni azon társaság iránt, melyet ők botorul megsértettek. A tapasztalás azt is mutatja, hogy itt a lélek minden benyomásra rendkívül fogékonyá válik, s epedve nyílik meg az erkölcs és vallás vigasztalására. De miután a magába-

szállás a megjavulásra nem mindenknek elég, miután ez azon nyílás, mely a kegyes oktatások' mintegy betöltésére önkényt reped meg: erős hitem, hogy a megjavulást csak az ember' munkás részvéte viheti. A magány és csönd felfakasztja a lelket, – ezt teszik a kőfalak; a vallás és erkölcs gyógybalzsamának beleöntése szükséges még, – ezt tegyük mi emberek és polgárok, látogatások és tanácsadások által.

A törvényhozónak rendkívül fontos körülállás az, hogy csak a javító rendszer szerinti büntetés oly igazságos, miszerint a büntetés' keménysége mindig arányban van a rab műveltségével s erkölcsiségével. Természetesen, mennél nagyobb elmével s több neveléssel bír valaki, annál bűnösbb ha bűnhődött; de hiszen a magány is annál kínosb és rettentesebb, mit a tapasztalás igazol. De a büntetés arányban áll az erkölcsiséggel is. A mint az igaz megbánás támad a rab' lelkében, kínai azon mértékben enyhülnek, s az apródonkint eljött megnyugvás hajlik úgy tekinteni a síri kamrát, mint melyben igazságos dolog meglakolni az általa is bűnöknek ismert bűnökért. Tehát a büntetés' szigorú lépést tart a benső megjavulással, s az átalkodott gonosz és megtért bűnös szenvedéseik különbségének okát önmagokban hordozzák. De mód adassék a javulásra, s látjuk, hogy magábaszállás nélkül nincs javulás, s az csaknem egyedül a magányrendszerben lehető, és így csak itt a büntetésnek arányban állása is az individualitással, minek megközelítése non plus ultrája a büntető törvénykönyvnek.

Nem állítom hogy tökéletes, de körülbelől kimerítő ez összehasonlítás: a hallgatórendszer inkább physical, a magányrendszer inkább erkölcsi bélyegű; a korbács fájdalmat okoz rögtön, a magány állandó félelemben tart, amaz megalacsonyít midőn lealáz, emez megtör de meg nem gyaláz; az első rendszer arabokkal durván bánik, a másik keményen de emberileg, az megfásítja az érzést, ez föllágyítja; az első boszuló indulatot gerjeszt, a másik megnyugvásra szoktat; az első rendszer alatt volt rab tudván, hogy volt rabtársaitól s a nézésre beeresztett emberektől megismertethetik, kiszabadultakor mindenre félénken tekint, a másik alatt volt bátran lép a világba, mert fogolyszomszédai közül senki nem látta s idegenek a tömlöczbe be nem

bocsáztatnak, tehát az nehézben, az könnyebben visszanyeri erkölcsi méltóságát, mi a javulás' föltétele; az első több alkalmat nyújt az elszórakozásra, tehát annál nehezb a lélekbe szállás; a másik egészen ennek eszközlésére van irányozva, tehát ott ritkább itt gyakoribb lesz a megjavulás' példája.

Vannak, kik a gyökeres megjavulást kétségbe hozzák. De ha így volna is, mit most röviden elég legyen tagadnom, a javítórendszer' hasznai nevezetesen. „Dolgozni kényszerítettvén a henyeségtől elszokik; hallgatnia kellvén engedelmességet tanul; bünével tartja társaságban a magány; az oktatás műveli s vigasztalja; a fenyíték által rendre szoktattatik. Lehet hogy kiszabultakor lélek szerint nem egészen becsületes ember, de becsületesek' szokásával bír; henye volt s lett dolgos, tudatlan volt s megtanult olvasni s írni, nem értett mesterséget s most ahhoz is ért s kenyerét keresheti. Ha a jót nem szereti is, gyűlölheti a rosszat, melynek szomorú következményeit érezé; ha nem erényesb is, legalább okosb, s erkölcsös ha nem a becsületért, saját érdekeért. Szóval, ha nem lett is polgárrá, kinek viselete példás, a törvény ellen sem cselekszik s a társaság ezzel megeléghetik.” Hozá adom, hogy a büntetés' szigorúsága miatt a büntetés' idejét megrövidíthetni, mi a statusnak s családoknak egyképen nagy nyereség; hogy a büntető törvénykönyv szelídebb elvekre alapíthatatik, mi fontos lépés az emberiség' történetében.

A londoni tömlöczök' négy nevezetesbikét megvizsgáltam,? t. i. a Newgate-t, melynek minden jelessége óságában áll; „a Westminster Bridewell-t, mely a legújabb s bele külön 348, halmozva 762 zárathatik el, s került két millió p. forintba; a Millbank, mely a híres Bentham által 1794ben javasolt nemzeti javítóház' helyébe, 1000 kamrára, 1810 körül építettek. Az épület' terve szerint itt a magányrendszernek kellene uralkodni, de hiányai miatt a hallgatórendszer sem kivihető, s ha e fogház a régiebbek fölött sok elsőséggel bír is, az egész annak bizonyosága, miként lehet sokat vetni és keveset aratni. Figyelemgerjesztők a leégett 4-ik és 5-ik pentagonban épített 13½ láb

hoszú, $9\frac{1}{2}$. széles, 10 l. magas új kamrák. T. i. miután e fogház' legfőbb hibája az, hogy a kamrák közötti falakon a hang áthallatszik, a fáradhatlan Crawford (kinek hálámat itt nyilván s örömmel mondom ki) több építészszel s természettudóssal kezett fogva tizenkét építésmóddal tőn próbát úgy alkotni a közfalat, hogy a beszélgetés és hang teljesen meggátoltassék. Én is meglátogatám e példánykamrákat, s egyikbe én másikba a káplán zárkózván, egész erőből kiáltozánk; de a káplán semmit nem hallott, én pedig, ha igen figyeltem, valami üres, haldokló hang oly gyengén üt meg fülemet, mint egy viszhang, alig tudva bizonyosan, ha hallom-e vagy csak fülem zeng. E közfal áll ötöt hüvelyknyi két kőfalbul, a mely két kőfal között eső $7\frac{1}{2}$ hüvelyknyi űrt ismét egy $4\frac{1}{2}$ hüvelyknyi téglafal választ ketté; egyébiránt az egészen téglafal a hangnak még rosszabb vezetője. A francz kormánytul a fogházak' megvizsgálása végett Északamerikába küldött biztosok; Demetz és Bloue-t, vissza tértökben e példánykamrákat megnézővén, ezeket minden látottaknál tökéleteseknek vallották.

A Millbankon kívül az egész birodalomban legnagyobb a Goldbath-fields nevű, mely kisugárzó három nagy épületében 900 rabnak ad helyet, úgy hogy 520 külön kamrában hál, a többi csak külön ágyban, folytonos felvigyázás alatt.

Itt a hallgatórendszert legpontosb alkalmazásban láthatni egész N. Britanniában. E fogháznak sok udvara van, mindenikben két intő, egy udvarőr s egy porkoláb. Az intők s udvarőrök a jó viseletű rabokbul választatnak; amazok' kötelessége rendre s hallgatásra ügyelni, emezeké az udvar' szükségéiről gondoskodni s a porkoláb' távollétében az intőkre vigyázni. Ezek fölött van a porkoláb. Tisztviselő, kezdve a kormányzótul le a kapusig, van 54, t. i. férfi 44, némben a nőrabok' épületében 10.

Ha valamelyik rab a fogház' szabályait megszegi, az intők megilletik annak jeléül, hogy jegyezve van; de ők sem beszélhetnek se' magok közt, sem a rabokkal. A folyosókon s rácsoknál szinte porkolábok örködnek, kik este mind visszavonulnak, s ott, hol több rab hál egy kamrában, az intők s udvarőrök ügyelnek a csöndre s a belső éjörök, kik posztósaruban sétálgatnak fölálá a folyosókon, s a kémlyukon bebetekintgetnek a mécsvilágított kamrákba.

Reggel a kerítésőr lövéssel ád jelt a fölkelésre. Az ajtók fölnyittatván, elsőben is a porkolábok, udvarőrök, intők széljel állnak helyeikre, s vigyáznak a rendsorban lemenő rabokra. A rabok az udvarra leérvén, közepén köröskörül járkálnak, s az alatt a főporkoláb által megszámláltatván, hármásával megmosdanak. Ekkor csapatonként dolgozni vezetettek vagy oakumot 'fosztani' vagy kereket tapodni, vagy szobákat tisztítani. A porkolábok fölvaltátn, reggelizni mennek, honnét visszajöttökben a múlt napi s éjjeli rász viseletüekről tett jegyzeteiket a kormányzónak beadják, ki a vádlottakat azonnal maga elébe idézi. Ez alatt a reggeli mindenik udvar' rácskapujához hozatik, s az udvarőr adagonként az asztalon elrakván, a rabok rendsorban lépdelnek elő, leülnek a porkoláb, udvarőrök s intők felé arczczal, s fél óra múlva a haladás is elmondatik. Ezt követi a kápolnába menetel, honnét megtérve újra dologhoz fognak. Ebédre a leirt rendben mennek, mi után a tömlöczszabályok' egy része szokott felolvastatni. Este pedig haranggal adatik jel a dologtuli megszűnésre, midőn fél óráig tartandó vacsorához ülnek, s minek végével az udvarban megszámláltatván, rendsorban indulnak kamráikba. Nem neveiknél, de számaiknál fogva szólítatnak ágyaikhoz, kamráikba s egyebüvé.

Kemény munka alatt értetik kerek tapodás, oakum fosztás és a fogházban előforduló minden munka. Egy kereket egyszerre 20 rab tapod, három osztályban; minden három perczben megcsendül egy vas szer, s három rab lép le s annyi lép föl mindenik osztályban, s így egyegy rab naponként 6½-9 órát tapodván, 12-16,800 lépést lép.

Rabbal csak írott engedelem mellett, csak választó rácsok közt, csak porkoláb' jelenlétében és csak egy óranegyed hosszig beszélhetni. Pénze a rabnak nem lehet, levelet a kormányzó' kezén keresztül, eleséget pedig épen nem kaphat. –

Leggyakoribb álhágások a fogházban: vonakodás a dologtúl, a ruha s ágybéli' megrongálása, falra írás, másra tekintés, beszélgetés vagy épen káromlás, engedetlenkedés. Büntetésök: étel' megkevesítése, kenyérre s vízre szorítás, sötét kamrába zárás, némely esetekben vasra verés; testileg csak a gyermekek s ezek is igen ritkán lakolnak.

Két kápolna van, egy a férfiaké, egy-az asszonyoké. A káptón minden reggel s mindenikben tart istentiszteletet, mi imádkozásbul, szentírás' olvasásából áll, vasárnap pedig beszédet mond. Ezen kívül az iskolára fölügvel, a magányba zárt rabokat meglátogatja, a betegeteket vigasztalja, természetöket vizsgálván velök tanácskozik s jó szándékaikban segíti, sőt sorsuk' javítását még a tömlöcz' falain kívül is eszközli s mind erről naplót visz.

Írni s olvasni nemcsak a gyermekek, de az idősek is tanítatnak. A káplán bibliát, vallásos és erkölskönyveket szokott kiosztogatni. A rabnök' javítására összeállott brit nő egyesület' tagai pedig ezeket ajándékozzák meg áhítatos könyvekkel öket oktatják s hetenkint háromszor olvassák s magyarázzák nekik a szentírást.

Kapnak a rabok 40 lat kenyeret naponkint; 12 lat húst 1 itcze darával, hetenkint háromszor; 1 itcze levest 1 itcze dara; val hetenkint szinte háromszor; 1 itcze darát magában, hetenkint egyszer. Ruházatuk, a férfiaké: egy ing, egy újas, egy deréklő, egy nadrág, egypár harisnya, egypár bokancs, egy gyapjú sipka, egy nyakbeli, és egy zsebkendő; az asszonyoké: egy flanell szoknya, egy ing, egy öltöny, egy kötény, egypár cipő, egypár harisnya, egy vászon fejkötő, egy nyak-és zsebkendő. Minden rabnak külön ágya van, két vászon és egy gyapjutakaróval. Tisztaság' kedvéért minden rabnak két lat szappan, tíznek egy törülköző s hatnak két fésű adatik. A nappalis hálósobák, a műhelyek, a folyosók nyárban naponkint, télben két hetenkint mosatnak. A kilátja hogy e tömlöcz oly tiszta, milyen nálunk sok úr ház nincs, természetesnek fogja taláni, hogy a rabok igen egészségesek s a jól elrendezett kórterembe kevés szorul. –

Mi az angolországi tömlöczöket általában illeti, H o w a r d a híres philantrop több mint fél század előtt gyűjtván fáklyát a tömlöczök' szomorú éje fölött, annak folytában a brit törvényhozás 1776-tól fogva, midőn a rabok' „külön záratása” s a magányrendszer világosan kimondatott, egész IV-ik Vilmosig, midőn országos fogházbiztosok nevezettek, a rabok' ügyében sokfélekép s gyakran rendelkezék. S ha ki hallja, hogy IV-ik Györgynek a rabok' osztályozását parancsoló törvénye után új fogházak' építésére s régiek' igazítására csupán Angliában s

Walesben a nép 12 millió p. f. költe: azokat igen tökéleteseknek fogja képzelni, holott igen hiányosak. Tömerdek költséggel kéjelmessé tevék de rettentővé nem, egészségessé de javítóvá nem, nagygyá és széppé de czélszerűvé nem, s kevés kivétellel elmondhatni valamennyiről: hogy áll az épület, de hiányzik a rendszer, fogy, egydedség. Legtöbbjében a hallgatórendszer uralkodik de csak névvel, mert a körültekintgetés nem tilos, s értekezni ezer rést lel a rab, sőt ismerősöket, leveleket is elfogadhat; sok fogházban nincs is tömlöczszabály, sokban a kormányzó nem bír képességgel azt alkalmazni, némelynek udvara nincs, másnak káplánja, sokban kevés eledel, sokban semmi kemény munka, van olyan is, melyben a két nemet elkülönözni lehetetlen, melyben a beteg egészséges társaival fekszik, körte-rem nem levén.

De ennyi hiány mellett is Európában N. Britannia az, hol, általában szólva, a tömlöczök legjobb állapotban vannak, s ez ország áll a javító rendszer' teljes behozatalához legközelebb. Mert Angliában és Walesben, 1834-ben, elitelt rab volt 15,995, hálterem és kamra pedig volt 1832-ben 10,200, és így még csak 5595 kamra kell, hogy minden rab külön lakhassék. S e szám még kisebbre olvad le, ha meggondoljuk, hogy a nagy hálteremből néhány ezer kamrák kitelnek.

Legyen türelmed, barátom, naplónak még egy harmadik szakasza következik. Mi tárgyat az ember tanulmányul vesz mint ezt én, attól lehetetlen ily röviden elszakadnunk.

Ha a két rendszerről főlebb elmondottakat végig olvasád, a kettő között alkalmasint tudhatál választani. Azonban még el kell mondanom némely kivált gyakorlati nézeteket, részint, mert amott inkább mint elv semmint fegy, inkább mint theoria semmint praxis állítottak össze, részint hogy téged' és hazámfiait, ha fogházjavításról gondolkodnának, figyelmeztessem a két rendszer közötti erkölcsi nagy különbségre, s azon elsősegre, melyei a magányrendszer a másik fölött nézetem szerint bír.

A hallgató rendszerről

Megmutathatni, hogy szerkezetében nehéz és mesterséges; alkalmatlan elérni a célt, hova irányoztatik; sükeres munkálkodása körülállásoktól függ, miket nem biztosíthatni s mikre nem támaszkodhatni; hogy kevés jó oldalai mellett sok veszedelmes van; hogy jelességei történetesek és függők; hiányai szükségesek s természetebeli.

1. A közlekedés' meggátlására e rendszer sükeretlen. Hogy jelek által s halk hangon megtörténhetik, e rendszer' védei magok megismerik, s bizonyítja a mindennapi sok büntetés is. Sebizonnyosságnak elhatározó befolyása van mind a rabokra mind a felügyelőre nézve; meri azoknak annak tudása, hogy a közlekedés teljesen meg nem gátolthatik, folytonos ösztönül s biztató jutalmul szolgál minden alkalmat, mi a felügyelők' sokféle foglalkozása mellett akad, ügyesen használni; mert ezeket azon tudás, hogy legébrebb örökösök is kijátszathatik, hanyagokká teszi oly igyekezetben, mely bár mi fáradságos, még is foganatlan. S nem is képzelhetni, cselekben az ember mi elmés és ügyes és makacs, kivált ha szükség vagy hajlandóság vagy tilalomba vagy kinszeriti, és ha elsül, ebben azok újakról gondolkodni, ha nem, úgy is ok új próbákra, a rabtársaknak pedig alkalom tanulni belőle s multság elszórakoztatni általa. A Coldbath-fields fogházban, 1836-ban, pusztán csak szólásért s esküért 6794 büntetés rendeltetett, azaz, annyi álhágás jött fényre, mert ki volna balga hinni, hogy több nem történt?

De ha megengedném, hogy a közlekedés teljesen meggátolható, vagy ha védőinek azon állítását elfogadnám is, hogy a teljes meggátlást elég megközelíteni: a rendszert még sem mentém ki, mert alkalmazása csak oly eszközök által lehető, melyek a rendszert fentartják, de célját megölik. T. i. a szabályok' minden álhágását rögtön büntetés követi, mely, mint főlebb láttuk, évenkint ezerekre menván, természeténél fogva a becsületérvésnek, ha test is az egészségnek, mert az élelem' elvonása sorvasztó, gyakoris ágánál fogva pedig a léleknek s javulásnak kárhuzatos, mert így a rab nemcsak azon büntetések szvenedi, mikre a bíró által ítélve van, hanem a rendszer miatt, nem bűneiért, újakkal s alázókkal halmoztatik, minek következménye: elmeingerültség,

igazságtalanság' érzése, eredeti bűnét elfeledve lelkét a jogtalan bánás tölti el, a bírói ítélet a rendszer miatti büntetések' tengerében elmerül, az igazságos törvény' súlyára nem eszmélhet azon izgató szabályokra boszankodtában, melyek már azért is ingerlőimért megtartásuk rabtársra bízatik, gyakran nálánál bűnösre, de ki a kormányzó' bizalmát megnyerni elég álnoksággal bír. Ily állapotban alkalmas-e a lélek magába szállani? Nem pattog-e vissza a mérgecsészéről a pap' minden erkölcsi tanítása? Valóban, ekkint az embert nem megalázzuk de felbőszítjük, nem megtérítjük de boszúállásra ingereljük.

Tagadhatatlan tehát, hogy e rendszer a közlekedést nem gátolja meg, és ez ítélet fölötte, mert úgy nincs lélekkülönzés sem, mi a süker' föltétele; tagadhatatlan, hogy rögtön és kemény testi büntetések nélkül hallgatás nem eszközölhető*), és e fegy mellett nem lehet magabaszállás, mi a süker másik föltétele. Itt elhallgathatnék, azonban folytatom.

2. Kárhóztatja e rendszert az is, hogy intőkül s udvarörökül rabokat kell használni. Ennek veszélyes járulékaik vannak. Mert a mennyiben a legelfajultabbakban legtöbb tettetés van, a leggonoszabak, s a mennyiben csak a hosszabb időre ítélték' választása célszerű, annyiban, a törvény' szeme előtt, a legbűnösök tétetnek előjárókká; és így a mennyiben nekik tekintet adatik, kiszabadulnak azon törvényszabta megalázás és szenvedés alól, mi alá bűnjök hajtá, mire a törvény ítélte, minek pedig, hogy súlyát érezzék, kívánja mind az ő javok mind a társaságé, a mennyiben pedig választásukban a kormányzó a porkolábok' javasla-

*) Ez utolsó években a wethersfieldi fogház nagy híre emelkedett, főképp azért, mivel a hallgatórendszert testi büntetés nélkül tudta alkalmazni. Crawford ennek szemtanúja volt, s vele együtt örvendett az auburni rendszer' felekezete; de korán örvendett. A legutolsó francz kormánybiztosok' 1837-ki tudósításában olvassuk, miként Pillsbury, e jeles kormányzó, csak addig nélkülözhető a testi büntetés, míg rabjainak száma kevés volt. Szaporodván a rabok, közöttük, minthogy tökéletes elszigetelés lehetetlen, szövetkezés támadt, s a zendület, mely kiütendő volt, nem sikerüle ugyan, de egy örneket életébe került. Így a testi büntetést vissza kellett állítani, sőt az ifj. Pillsbury szükségesnek látná, hogy a rögtön büntetés' jogával nemcsak a kormányzó, de mindenik porkoláb főruházhatnék.

tára is kénytelen hallgatni, a pártfogás, egyértés és megvesztegetés' hoszú sora keletkezhetik azok és a rabok közt. így e rendszer a törvény' Ítélete ellen cselekszik, midőn a büntetés' szigorát szelídíti, és ép azokra nézve, kik legbűnösök s kik legtöbb szenvedésre ítéltettek, s a megjavul ás ellen dolgozik, midőn vétkes képlakíság által úta akad a rabnak a büntetés' súlya alól kimenekedni, holott csak úgy tarthatni a büntetést sikeresnek, ha a rab egész fogsága alatt Ítéletét oly megkönnyülhetlennek tekinti, mint az öröksorsot; s ez nincs így, mert például a Goldbathfielsi 900 rab közül intő s udvarór 218, s e 218-nak még nagy része havonkint változik, s e szerint legalább 300 nem lakol úgy, mint a törvény kimondá.

Tegyük fel, az intők s udvarőröknek rabokbul alkalmazása magában nem veszedelmes; de hol találunk képes, hű, becsületes személyeket a rabok közül a rabok mellé, hol, kivált nálunk, kivált a várostalan megyékben, miután erről a londoni kormányzó, kik alatt mindenféle s korbelt foglyok vannak, magok panaszkodnak? E rendszer mellett így okoskodnak: 'ennek jelessége függ a hallgatás' fentartásától, a hallgatást csak meghitt felügyelők tarthatják fen;' utána teszem a gyakorlatot 'ugyde a felügyelők nagyobb része a rabokbul választatik, s nem lehet más-képen, és vajjon a felügyelőkben szükséges tulajdonok nem olyanok- e, miket rabokban nem kereshetni?' S ha a tömlöczben csakugyan nem találni képes, hű, becsületes személyeket, vagy elég számmal nem, fogjuk alkalmazni, ki tisztének megfelelni nem képes, ki hatalmával társait is rontólag vissza él, ki a bizodalmat megcsalá? Hát ha a porkolábok vagy intők közül többen megbetegesznek, nem fogé a mesterséges szerkezet menetele megbomlani, s ha van kit betanítani, nem kívántatnak e erre több napok?

De innét származik a rabokban egy örökös elme s lélekhul-lámzás is, mi megnyugvástra időt s erőt nem enged, mert hogy a kormányzó az intők' hűségéről bizonyos legyen, a rabokat föladásra biztatja, a rabok pedig részint hogy rajtok boszút ne álljanak, ha tőlük feladattak, részint hogy helyökre tétessenek, ellenök szüntelen árulkodnak, s valának esetek, hogy a gyűlölt intőt más udvarra tétel által kelle s lehe a bősültektől megvédeni; az intők, végre, hogy állásaikat biztosítsák és szorgalmuk látszas-

sék, hamis és alaptalan vádak tesznek. S meggondolván még azt is, hogy a kormányzónak naponkint (900 rab után) 69-80 vádat kell meghallgatni, valóságát kinyomozni és elítélni, képzelhetjük, mi ideje s kedve marad az értelmi s erkölcsi javító ösztönök munkásságba hozni. Avagy mint Auburnban a porkolábnak jog adassék rögtön büntetni s csak utána tenni róla jelentést; vagy mint Ringsingben, büntethessenek tetszés szerint s minden bejelentés nélkül?

Tehát látszik, hogy e rendszer' javító foganata majdnem lehetetlen, szerkezetének menetele minden pillanatban megromolható. De mire is való e szövevényes gépezet? Úgy látszik, elhárítani az akadályokat, miket alkotói önmagoknak teremtenek. T. i. társas lényeket egybegyűjtenek, megtiltanak minden közlekedést, s aztán megbüntetik, ha hatalmas vágyoknak engedtek, ha szóltak azokkal, kikkel társaságban lenni kínszerítvék. itt valóban kaján elmésen összehalmozva van a sok nehézség, nem más czélbul mint hogy meggyőzettesék, s ha nem sül el, a mint nem is süllhet el soha, a rendszer a szerencsétlen rabokon boszulja meg azon hibát, mi önmagában s a felügyelők' eljárásában van.

3. Láttuk hogy e rendszer' lényege hallgatás, láttuk hogy hallgatást csak büntetés eszközölhet; már most kérдем, mint bánándunk a csak vádlottakkal? Alá vetjük azon sokféle szabályoknak? Ha ellenök vétének, ha intenek, ha szólnak, ha fejeiket fölemelik, rajok büntetést mondunk? Dolgozni, küldjük a közműhelyekbe? De szabad e büntetni vagy dologra kínszeríteni azokat, kik a törvény előtt még ártatlanok? Ha szabadon együtt hagyjuk őket tartaléktalan beszélgetésben, a tömlöcz marad az mi volt: a bűn' iskolája s ezt nem kell tennünk, ha pedig dologra kínszerítjük s hallgatástörésért büntetést szabunk rajok, ártatlanokat fognak sújtani s ezt nem s z a b a d tennünk.

4. De e rendszer mellet az sem érthetik el, mi pedig a törvényhozó előtt roppant fontosságú, hogy a tömlöczfegy az egész országban egyenlőltessék, hanem a büntetés' szigora lüggend, mint eddigelé, azon keménységtől, mivel a fegy alkalmaztatik, és ez különbözni fog a kormányzók szerint. Hol azok lelkismertesekek, ítéletesek és tevékenyek, hol segédei értelmesek, hűvek, hol a tömlöczbírálok gyakran megjelengetnek, ott a rendszer fo-

ganatosnak fog látszani; de hol ellenkező eset van, ott élni fog a bűn és mótely, csakhogy lappangva. Sőt a magányrendszer a büntetésnek lélekre hatányát is lehetőleg egyenlővé teszi, úgyhogy a rabokban csak egyedségek szerint fog különbözni, min túl már emberi erő nem lehet; de a hallgató rendszerben azon hatány a kivitel különbsége szerint változik, azon kivitelnek különbsége pedig a kormányzók és segédek' különbségében fenekük, s valóban, ha e rendszer szerint épített északamerikai s európai tömlöczök' rajzaira emlékezem, úgy találom, hogy azok egy elvnek egymástól igen különböző módosításai.

5. Más helyen már említém, mi szükséges körülállás, hogy a rabok egymást ne ismerjék, pedig ezt a hallgatórendszer nem gátolja meg egészen, mert ha jel s hang sokat mond, mit csellet lehet adni és venni, arcz és szem szinte érthető, mi mindig nyitva áll. Hogy kiszabadulása után társaitól a rab meg ne ismertessék, az neki egyképen érdekében áll:

a) Azon esetben is ha ártatlan, akár még csak vádlott volt, akár már rab, de erőszakos körülállások' áldozataképen rab. Ha tiszta lelkűnek, bár mi alacsony sorsú legyen, a befo-gatás is kín, mennyivel inkább kín és veszedelem mindenféle söpredékkel záratni össze, s később az életben megismer-tetni s pajtáskint megszóllittatni. Okosság s emberiség egyképen parancsolják az ártatlanság' jogait s gyöngéd szemérmét, mi szűzi boritéka minden erénynek, megoltalmazni, s a törvény maga nyújtson vértet az alkalom ellen, hogy a bűnös a jámborral társulhasson s ismeretség' színe alatt pióczakint ragadjon bele, vagy üldözze, míg meg nem ejtheté.

b) Azon esetben is, ha gonosz tettén bánkódva megja-vulni indul. Legyen hogy az erény' ösvényén mint iparkodó polgár haladásban van, legyen, hogy csak most küzd és határoz-gat magában, az első esetben egy tőle megismerni nem akart s talán megvetett rabtársa megbuktathatja az által, hogy vétkes cselekedeteit elhirdeti; a második esetben ragadhatja csábító s fenyegető kísértései által. Hogy is induljon a jók közé, midőn ez követni fogja s nagyítva kürtölni egykori bűneit?

c) Azon esetben pedig, ha a kiszabadult rab gonoszsá-gait tovább is folytatni elhatározá, a társaságnak áll ér-

dekében hogy társaitól meg ne ismertessék; mert az elszigetelt gonosz ártalmatlan, hanem szövetség, erőnek, észnek, ügyességnek egyesülése teheti a gonoszságot a társaságra nézve veszedelmessé, s miután e rendszer a közlekedést s ismerkedést lehetlennit nem bírja, a tömlöcz némi ily szövetséget szerző találkozásnak lesz színhelyévé. Sőt e rendszer még alkalmat ad azon tehetségek, képességek, ügyességek' kitüntetésére, mikből a bűnös merényekre társulok egymást leginkább kiismerik s megszeretik.

Ezekből világos, hogy e rendszer hallgatást parancsol, de a testeket együtt hagyván, a lelkeket elkülöníteni nem tudja, és így a társulás és megismerés' veszedelmétől a rabokat még nem óvja; hogy a gyakori és kemény büntetések nemhogy a lelket magába térni engednék, sőt azt örökké riadt állapotban tartják, kikészerítik, boszúra ingerlik; hogy a raboknak intőkül s udvarörökül alkalmazása által, midőn egy részt szigorú fegyelem alatt tartani akar, amazok törvényszabta büntetéseik' igazságos súlya alól kisikamlanak, s az egész rendelkezés egyébként is sokféle veszedelmekkel bír: hogy a csak-vádlottakra igazságtalan teherrel nehézkedik; hogy sikeres munkálkodásra oly vigyázás és felügyelés kívántatnék, milyen Iétesíthetlen, de ha ez megtörténhetnék is, az egésznek mozgása percenkint fenakadhat: s végre hogy munkálkodása egydedd s egyenlővé az egész országban nem tétethetvén, általános elfogadásra alkalmatlan. –

A magányrendszerről

Bebizonyíthatni, hogy a lehető legegyszerűbb, mi nagy elsőség; hogy az elv, mint a természet' ereje, mihez az emberi munka csak segítőképen járul, magában dolgozik folytonosan, s eszerint támaszkodás a tiszték' felügyelésére, mi oly kijátszható, s a vigyázás' rendessége mi kivihetetlen, a sikerre nem elkerülhetlen, föltétel; hogy csak ez büntet emberileg de azért rettentően; hogy megjavíthat, de el nem ronthat; hogy benne fekszik minden tökély, mit az embernek könnyebb lépcsőnkint kifejteni, mint szándékosan elnyomni.

1. A vádlottakra nézve más rendszert nem is alkalmazhatni, úgy hogy sem ők ne büntetessenek ítélet előtt; sem a társaság érdeke ne veszedelmeztessék. A vádlott személyének biztosítása

levén a cél, a szabadság' vesztese, mi megítéltetés előtt már magában jogtalanság, büntetés által ki ne keseríttessék s másokkal összezárás által elfajulást ne vonjon maga után, mint ez a hallgató rendszernél az eset, és a vádlott sem ételben sem italban sem lakásban ne szenvedjen szükségét; mindez pedig csak a magányrendszerben található föl.

Nem áll, hogy ez kegyetlen büntetés, s hogy e szerint az elítélt s vádlott' sorsa ugyanaz. A vádlott egy tágas szobába helyeztetik, mely szellős, világos, meleg; vízzel, élelemmel bőven elláttatik s ha bírja s ha kell neki, többet is vétethet magának. Az igaz, szobáját el nem hagyhatja sem éjjel sem nappal, kivéven hogy a kápolnába megy (hol ez van, mert rendszerileg nem kellene lenni); de eljön hozzá a kormányzó, káplán, orvos naponkint; ismerősei meglátogathatják; ügyvédével szabadon értekezhelik; küldhet és kaphat leveleket, könyveket kérhet és adnak, irhát, és mit tud s akar s lehet dolgozhatik. Látni, hogy minden, mi neki kedvetlenséget okozhatna el van hártva s téve minden, hogy a szabadságvesztést, minek a társaság' javaért történni kell, mennél kevésbé érezze. Alább ki fog tetszeni hogy az elítélt semmi ilyen, engedélyekkel nem bír s ez teszi a nagy különbséget.

Egyébiránt, kegyetlenségéről ítélendők, ne ezt és a szabad állapotot, de a kétféle fegyvet hasonlítsuk össze. A hallgatórendszer egy oldalrul társalkodásra ösztönöz sokat egybegyűjtven, más oldalrul attól tilt szabályai által, mi tantalusi kint már az ókor pokolbelinek mondott, s ha e leghatalmasb vonatásnak vagy erőtlensége vagy a körülállások miatt enged a vádlott, vagy az intők ezt jelentik föl: kegyetlenül büntettetik, mert a rendszer' ereje egészen a szigorban fekszik, úgyhogy ha ez teljes mértékkel nem alkalmaztatik, foganata elveszett. Vajjon azon sokféle szabályokba betanítás nem teszi e rabbá a vádlottat? Vajjon azon állapotnál, mely a megromlás s megismerés' veszedelmeitől sem óv meg, nem szelídebb, nem igazságosb, nem biztosítóbb ea magánylét, úgy miként azt az imént kifejtők, mely midőn a bűnhődés alkalmát elhárítja, a büntetés' szükségétől szabadítja meg magát, s más e ez, az érintett módosítások által kivetkeztetve minden büntető bélyegéből, mint pusztá szabadsághiány, enyhítve, miként az állodalomtul telhetik? Hiszem, hogy ha a becsü-

letérző vádlottaknak e rendszerek közt választás engedtetnék, ehhez állanának, és ez a rendszer mind bece mellett mind kegyetlensége ellen a legnagyobb erősség.

Maga a new-yorki törvényhozás is, mely különben a hallgató vagy auburni rendszert törvényesítés terjeszti, arról, hogy a vádlottakra nézve a magányrendszeren kívül más mód mind alkotvány mind szabadság elleni s mind veszedelmes, annyira meggyőződék: hogy a vádlottak' számára építeni kezdett fogházat a magányrendszerhez alkalmaztatni rendelé. Ez történeke egy pár év előtt. *).

2. Ép azon magánylét, mi a vádlottakra nézve engedélyekkel paizs és kéjelem, engedélyek nélkül a raboknak büntetés, s a legfoganatosb és legkeményebb. Mert ezek a kormányzón, káplánon, felügyelőkön kívül látogatóul senkit el nem fogadhatnak, levelet nem írhatnak s nem vehetnek, a kiszabott ételadaggal béérni kénytelenek, és nem tetszés szerint de azt és annyit dolgoznak, mi és mennyi parancsoltatik. A főlebbi lapokon érintem mi körülállások miatt kiáltaték e rendszer kiállhatlanul kegyetlenek; de, mint már szinte említém, ellenkezőt bizonyítanak a glasgowi, philadelphiai, gandi tömlöczök, mikben a magányrendszer pontos alkalmazásban uralkodik. Az angol parlamentnek beadott vizsgálatokbul s más nyomozatokbul kitetszik, hogy a glasgowi egyes kamrákban hónapokat töltött rabok magánybani fogságaikra borzadással emlékeznek, s e gyötrelmet készek volnának testi büntetéssel is megváltani. De így is kell lenni; mert ha pusztán a phisicai jólléten s tisztaságon munkálkodunk, sok röstre s csavargóra nézve még kívánatos lesz fogházba záratni, s találkoznának, kik egyedül e czélbul bűnhődnének (mint ez gyakran megtörténik mind Francz, mint Angolországban), ha más oldalul erkölcsi kín nem tenné elrettentővé. A tömlöczbeli tisztaság s jóllét hasonlítson Damokles' lakomájához a feje fölött ingó pallossal. E rendszernél nem kegyellen a büntetés de igen kemény, azonban igazságos és emberi; szabadságával vissza élt tehát attul megfosztatik, úgy szólván nem bántatik s büntetve érzi magát. Csak száműzetik a társaságból mellyet

*) Prisons of Great Britain. Crawford and Russel. Parliaments report. 1836.

megsértett. Nemde természetes és igazságos büntetés? Igen. és egyszerűs mind a legkínosb.

S ti emberek és törvény hozók miért büntetitek a testet, mi csak eszköz mint a kés melyet emel, vagy e szerint miért nem ítéletek meg a kést is? A bűn nem az akaraté e, mitől a cselekedet függ, s az nem a lélek ereje e? Tehát ha a léleké a bűn, szenvedjen a lélek, ha a lélek romlott meg, a lelket igyekezzünk megjavítani már pedig a léleknek büntetése s javulása együtt csak a magányrendszerben lehető *).

És ez nekem fontos eszmém, mind a testi büntetés' eltörlése, mind e rendszer' választása mellett vívnom.

3. E rendszer' gyakorlati jelességei közétartozik: egyszerűsége, minek két haszna van, egyik hogy szerkezetét könnyű vezetni, másik hogy megbomlása ritka eset. Itt a fogház' alakjától a süker nem függ. Egy mintául fölépített s bútorozott szoba szerint építhetni az egész tömlöczöt, s e szerint valamennyit az egész országban, és a fegy s büntetés' súlya ekkor országszerte lehetőleg ugyanaz. Minthogy a rabok nem értekezhetnek s nem szövetkezhetnek, a kiszökés nem vagy igen nehezen lehető. A tiszték' száma itt kevesb, kötelessége egyszerűbb lehet, s így, midőn egyrészt a kisebb tömlöczökbe is értelmes porkolóbakokat kaphatni, másrészt szolgalmoktul nem függ annyira a foganat, mert azonkívül, hogy betekinfgetnek, minden kötelességök az ételmezésben s munkaadásban áll.

4. Ellenvetésül mondatik először: hogy e rendszer mellett közműhelyek nem lévén, a dolgoztatás nem oly gyümölcsöző, és másodsor: hogy az egyes kamráju fogház sokkal költségesb. Nem alaptalan egyik sem, de van benne sok képzelt is. Amazt elrontja a' glasgowi tömlöcz' példája, melynek 25,060 p. f. tevő egy évi költségéből 18,680 p. fort, a' rabok' keresménye térített

*) Ezen eszmémben s hitemben engem' megerősít egy philadelphiai ifjú fogoly felelete, kit látogatói kérdezgetvén, midőn annak kijelentése után, hogy a magány iszonyú szenvedés, azt tennék kérdésül: „szenved e miatta egészsége?” válaszolá: „Nem, egészségem igen jó, de a lélek, az igen beteg.”

meg, úgyhogy a drága N. Britanniában a megyének magának egy rab fejenként, hozzáadván minden igazgatási, épületi, szóval minden tömlöcz körüli költséget, csak 19 p. forintjába jött. Emez is elenyészik ha, számolunk és megfontoljuk, hogy a hallgatórendszernél az éji kamrákhoz tágas közműhelyek járulnak. E rendszer szerint egy kamra legalább 8 (angol) láb hosszú, 6 l. széles és 10 l. magas; a magányrendszernél legalább 10 l. hosszú, 8 l. széles és 10 l. magas. De vajjon a közműhelyben egyegy rab nem foglal e el 2 l. hosszú, 6 l. széles tért? Már ez több mint kell, hogy az egyenlőség helyre állíttassék. Azt is elhiszem, közműhelyekben a gyári munka könnyebb folyamú, de bezzeg a büntetés és javítás itt másodrendű czéllá szók válni, s a gyári zaj és folytonos munkálkodás közt ki képzel elméledést s magábaszállást? Pedig nem az e a javítóház' czélja hogy javítson, nem pedig hogy ügyes művest képezzen? S czélirányos és bölcsesség e a haszon' kedvéért a' büntetés' súlyát erejétől megfosztani s a fogság' erkölcsi sükerét eltiporni? Emlékezzünk, hogy két különböző dolog azt eszközteni, hogy a' gonosztevők' tartása a társaságnak semmiben ne kerüljön, és azt, hogy megrettenjenek s megjavuljanak; amaz merő hideg kalmári lélek', emez emberszeretetből s humanitásból fejlett bölcsesség' terméke.

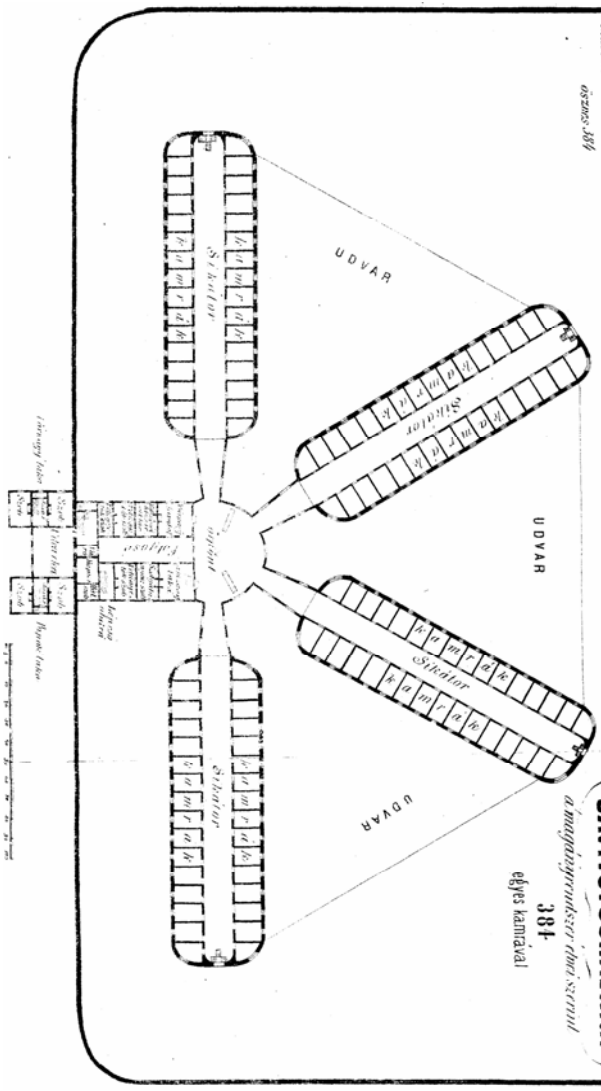
5. Miket már, bár röviden is, ittott említék, ismételni nem akarván, még csak azt jegyzem meg, hogy a törvény' rendíthetlen erejéről, könyörületlen forgásáról s hajthatlan súlyáról féltelmes képzetet itt nyer a rab, hol a hallgató, süket, néma falak közt örökös magányban emésztődik. Idegen ember s hír nem jut el hozzá, saját magával s gondolataival úgy a milly állapotban elvált a vilagtul kell társalkodnia, semmi kilátás, semmi remény kisikamlani büntetése alól, mert az elváltozhatatlan mint a fatum, – a halotti csöndöt, a folytonos unalmat, a lélek' kinát semmi nem szakasztja félbe. A büntetés' e hideg, e szörnyű bizonyosságában fekszik azon iszonyú elrettentő hatalom, mivel a kinpadosok föl nem érnek.

Ezekbül s a fölebbi összehasonlításokból következik hogy e rendszer nem az elnyomásra eszköz, de paizs a megvédésre; a raboktul semmi kedvezést meg nem tagad mit birniok kell, és megőrzi azon roszak ellen, miknek a most mindenszerte létező

Kertészfal

Pályaszám: 128
Főosztály: 128
Működés kezdés: 05200-189

МАПЕРАМЪМ
384
JAVITÓFICHÁZNAK
a nagygyűlésről készült
egyéb karnival

tömlőzállapot kiteszi, az ártatlantul nem vonja meg a szükséges oltalmat, a bűnöshöz tilalmas pártfogót járulni nem enged; érintkezés ben nem történhetvén, sem a rab sem a vádlott nem jöhetnek ki romlottabbul, s úgy az elfajulás' mint a megismerés' veszedelmétől menttek; midőn a megrögzött gonosztevő fekete mesterségeit nem terjesztheti, a társaság aratja áldozatainak jutalmát, s a kiszabadultakban nem szabadságra érdemeljenek, nem kituntabb gonosztevők térnek kebelébe; szerkezete egyszerű lévén, menetele mint egy erkölcsi önmozgonyé bizonyos és csaknem bomolthatatlan; szoktat munkára s vezet gondolkodásra, mi a lélek' nyiladozása erkölcsi javulás s a vallás' vigasztalásai után; a büntetést a legigazságosban érezteti és elháríthatlanul, – és ezért is, de más okbul is egyedül az a rendszer, mely az általános és egydedes alkalmazásra képes.

Mind a két rendszerre illik: lehetetlen hogy a rab rosszabbá legyen; csaknem bizonyos hogy rendes emberré képződik; – de ezt: hihető hogy gyökeresen megjavul, csak a magányrendszerről állíthatni. S ezzel egyszersmind kimondám azt is, hogy én, miután e tárgyról mind olvastam mind gondolkodtam, s miután Európa' 24 legújabb s legjelesb fogházait gondadal megvizsgáltam: e rendszert ítéltém jobbnak, s mind azoknak, kiktől ebben a határozat függ, csak ezt ajánlom elfogadlatni. *) De kérded, honnét van ez, hogy annyi elsőségek mellett is e rendszer szerint alig épült Északamerikában három tömlőcz, midőn ellenben a hallgatórendszer számos fogházakban uralkodik? Felelni rá könnyű, mert azon kívül hogy az auburn, 1822-ki szerencsétlen esetek a nemzetet e rendszer ellen föllármázták, Crawford' tudósításából világos, hogy a javító rendszer a tömegnél nem azért lőn népszerűvé mert javít hanem mert gyümölcsös-

*) Az elvek' ily hozsasz fejtegetési atán az ügyre nézve hasznosnak gondolám itt is (A) bemutatni azon alaprajzot, mit az 59ik lapon idézett Tervem mellett nagyobb alakban közlék, s ezt tenni, mire magam' a nyomtatás' folyama alatt határozám, annyival inkább hajlom, mert közönsége s köre azon Tervnek, rendeltetésénél fogva, szűkecske volt. Azonban bocsánatot is kérek a szives olvasóink, hogy e rajznak részletes magyarázata ita nem ereszkedhetvén, a végett bátorkodom említett Tervemre utasítani.

ző, mert a rabok' keresménye a tömlőcz' fentartására fordítottván e nagy teher a nép' válláról legördült. S az levén a közhiedelem, s nem alap nélkül, hogy a rabok közműhelyekben hasznosban foglalkodtathatnak, könnyű kitalálnod, a hallgató rendszer miért nyere többséget?

De úgy látszik a közvélemény ott is megfordult *), s Európa a hatást mit e részben onnét kapott, aligha kamattal vissza nem adja. Mert Európa' legjelesb férfiai nyilatkoztak a magányrendszer mellett, mint Crawford az angol tömlőczök' igazgatója; Julius porosz jogtudós, ki e tárgyat tudományilag több munkáiban fejtegeté, s kik mindketten meglátogatták Északamerika' kitűnőbb fogházait; a francz kormánytól 1836-ban szinte Északamerikába küldött két biztos, Demetz és Blouet; Bérenger a francz l'Institut' elnöke; Dupetiaux a belga fogházak' aligazgatója, – kik közül az első, második és utósóval személyesen is megismerkedem. S különösen megjegyzésre méltó Crawford' azon jelentése a parlamenthez, hogy a hallgatórendszer szerint igazgató valamennyi angol fogházkormányok, egyet kivéve, azt nyilvánítták, hogy ha tőlük függne a választás, kétkedés nélkül a magányrendszernek adnák az elsőséget, s nem kevésbé fontos, mit Demetz és Blouet francz biztosok 1837-ben mondának, hogy Északamerikában a hallgató rendszert alkalmazó hét fogházkormányzók közül ő t teljesen s határozottan a magányrendszer mellett nyilatkozték.

A második rendszer mellett a badeni Mittermayer, a francz Lucas, jeles írók mindketlen, sa h elvek (Genfben és Lausanneban) vívtnak.

Beaumont és Tocqueville, kiknek munkája kivált Julius' német fordítása után Európa' nagy részére serkentő hatással volt, a két rendszer közt hasonlítást tesznek, de közüle nem választanak, minek több oka lehet. Egyik mert ismerék a francz nép' jellemét,

*) A pennsylvaniai Cherry-hill s Pittsburg két tömlőczökön kívül, legközelebb New-jersey, Rhode Island, Missouri is a magányrendszer után épített tömlőczzeit; e rendszert fogadá el az alcanadai törvényhozás is. Európában szerinte Skotziában a glasgowi, Belgiumban a gandí' egy része, s Londonban a Millbank van építve.

hogy addig míg a tárgy ily új s vitatlan, az iszonyúnak híresztelt magányrendszer' ajánlása nem fogott volna mást eszközteni, mint fáradságaik' kincsét használatlan s megvetve sírba ásni; másik, mert méltán habozhattak azon rendszer mellett nyilatkozni, mely akkoriban még inkább bimbókorát élte, s mellette az északamerikai többség' szívében a másik rendszer mély és friss gyökeret vert; harmadik, mert a hallgatórendszer mellett nem akartak nyilatkozni, s nem is akarhattak, a magányrendszerről ilyeket állítván: „Azon erkölcsi állapot, miben Philadelphiában élnek a rabok, kitűnőleg alkalmas újjá születésöket eszközteni. Gyakran megdöbbenve valánk tanúi azon komoly fordulatnak mit vőnek a rabok' eszméi e tömlöczben. Beszéltünk foglyokkal, kiket hajlandóság s könnyelműség vitt bünbe s kiknek szelleme a magányban rendkívüli okoskodásra s elméletre emelkedett... Állíthatjuk, hogy e teljes magány minden foglyokra a legelevenebb hatást gyakorolja. Általában szíveiket igen nyílékonynak találni s különösen fogékonyak a vallásos és erkölcsi érzemények iránt. ...” A rabokkali szóváltásaikbul is kiviláglik, hogy mindenik rab ohajtá s szereté a munkát ha azelőtt kerülte is; hogy epedve vágyott ember után, habár körükből az emberek kemenszívüleg kizárták is; hogy borzasztó félelemben emlékezett a törvény' súlyos hatalmárul s karjárul, ha addig azt nevette is; hogy kincsként tartá a szentírást s vallást, ha addiglan azt ismerni nem kívánta is; és hogy bár mi rettenetesnek mondja is a magányt, megvallá, mikép csak itt javulhatni meg, s mind ez történik lelki kin s gondolkodás által.

Északamerikában a nagy törvényhozó Livingstonnak szava halála után kezd diadalmaskodni. Az auburni eseteket kezdi feledni a nép, talán, mivel okait kezdi ismerni; az elv, mint a nap, győzelmesen törekedik ki az előítéletek' fellegei közöl, s a magányrendszernek, melyben csak magában él tisztán s egészen a pszichologiai elv, min alapul az egész intézet, évenkint többtöbb statusok hódolnak.

És nálunk, barátom; e tárgy még csak beszélgetés' tárgyáva is alig emelkedett, s büntető törvénykönyvünk' nemléte s tömlöczünk' undorító állapota bizonyítja, hogy a philantrop Howard' megváltó-halála ránk nézve nem volt az. Légy, ó légy e szent

ügynek is hirdetője, s rabjaink' sápadt képe adja nyelvednek a láng' hevét s lelkednek fáradhatlanságot adjon azon isteni gondolat, hogy a naponkint sülyedő néperkölcsiséget halálatul fogod megváltani. Csak ne kétkedjél, vetésre a mag kezedben levén, hogy a madár hulltában elkapja, elhordja a szél, elmossa a zápor; hanem vesd el, s megtévén mi tengondod, a többit bizzad az áldó Istenre. Mi vállalatok a humanitást s philantropiát illetik, azokra nézve úgy látszik eljőve az idő a maga teljességében.

London, Junius' 23-án, 1837.

E hónap' 20-kán múlt ki IV-ik Vilmos, s mihelyt elhagyta a lélek, a szabad sajtó' e hónapban azonnal a történet' birtokává lőn. Már másnap a történet' komoly másója a bíró-világ' kezébe adá életrajzát, megróva hibáit, megaranyozva erényeit. „Jó ember, kinek nem volt ellensége”, ezt mondogatá minden párt; de ezt „nagy király”, nem monda egy sem. A számtalan udvariak pedig vágy s szorongás közt futkostak be az udvarba s ki az udvarból; sok tisztuló csillaga után, azzal együtt a láthatáron szomorúan elpattanni, sok pedig az új nap' körébe sietett, hol a magáét feltündökleni reményli.

Más nap történt a 18 évű királynő, Alexandrina Victoria' szertartásos kikiáltatása. A királynő regi tíz óra előtt a St. James-palota' ablakaiból a népnek bemutatván magát, a trónra lépését hirdető nyilatkozvány felolvastaték, mi után az udvari zenekar a nemzeti éneket játszá s az álgjuk megdördültek. Ekkor egy fényes csapat, mely többféle udvari tisztékből, testőrökből és hangászokból állt, elindula, a királynőt a fő czímerkirály által négy helyen kikiáltandó, mit mindig a nemzeti ének követ. De midőn a csapat a Temple-barhoz ér, mi a City s Westminster közötti kapu, ezt azon ősi szokásnál s kiváltságnál fogva, mivel a City s lordmayer bír, becsukva találja, mit megtudván a csapat, a Rouge-Croix czimerkisére elévágtat két trombitással, s háromszori harsogás után megzörgeti a kaput. A lordmayer, ki a City' főbírája s ki a bezárt kapun túl hivatalnokok' körében ül, tudósítatván erről, a

city-marsalt elküldi, ki a kapu' boltja alatt lovával megállapodván, kérdi: „Kijön itt?” mire választotatik: „A czímerkirály, ki a Citybe bocsáttatni kivan, ő királyi fölségét Alexandrina Victoriát az egyesült birodalom' királynőül kikiáltani.”¹ Erre a city-marsal Rouge-croixát a City' falai közé beereszti, s vezeti a lord-mayor' elébe, ki a csapat' bejövetelére engedelmet adván, Rouge-Croix visszatér, midőn is a kapu' szárnyai a csapatnak szélttáratnak, s a királynő több helyeken, de a lordmayor' jelenlétében, királynőül kikiáltatik. Angliában csodásan párulnak az ó formák az új szellemmel; az egész nemzet mintegy újjá született ember, a biblia szerint: a test maradt a régi, de benne újjá lett a lélek. Ha látod a lordmayort régi szabású köntösben s leomló vendéghajjal ülni kocsibárcájában, mely fábul van, kismított, gyönyörű festésekkel, címerekkel s faragott állatokkal ékesített, s mely idomtalan nagy alakával a kocsi fölhalálásának első századára mutató *); s ha e vén bábu körül nem középkori szolga, de teljesen szabad népet látsz jogainak használatában élni, munkálkodni, virágozni: egy fő jellemvonalt kapál föl e nép' arczképéből, mi elmúlhatlanul szükséges arra hogy megértsd.

John Bullt nagy kedvében látni e napokban ifjú királynője körül; talán mert a pártás Erzsébet országlásának dicsőségére emlékezik, talán mert különös, s ő szereti a mi különös, hogy a leghatalmasb birodalmon őt világrészre kiterjedőn, egy lányka uralkodik, kinek kezébe inkább illenék egy virágszál, gyöngye s ártatlan mit ő, semmint az igazság s kegyelem' kardja, minek súlya férfimarkokba nehézkedjék.

Ha Londonba utánam jöendesz, mint ígéred, s engem' már itt nem találnál, kérlek ne hagyd látatlanul a zoological-kertet, mert ez a világ' állatkerté, mert ez Noe' bárkája melyben mindeu jeles állatbul lelsz egy élő párt, kezdve a légykolibrin s mézgyűjtő méhen, föl a magas giraffeig s csoda elefántig A kert' két részét egy kis tunnel köti össze. Benne a nép naponkint hemzseg szemlélni a legtávolabb földek' szigetek' állatait. Ugyancsak a Regent-parkban megdöbbenve fogsz a nagyságáru Colosseumnak nevezett romszerű köépulet' árnyékában megállapodni, mely tizen-

*) Egyik aytaján ezt olvasni: „Henry Fritz Alwin, 1189.”

hat szögletű, üvegkúpos, bálvány nagyságú mű, doriai hat szörnyű oszlopon nyugvó csarnokkal. Kapujában terjed köröskörül Londonnak és vidékének 40,000 □ lábnyi vászonra festett panorámképe, s az alsó és felső karzatrul látcsövekkel ép úgy látsz mindent körösleg, mintha Sz. Pálnak g o l d e n-karzatán álnál s letekintenél. És oly csalékony az ég, tér, űr, hogy eleinte nem bírja az ember képnek hinni, mi élő, mozgó, lehellő, füstölgő világnak látszik. A kúp' lapos teteje sétányul szolgál, alul levő teremében szobrok állanak, – s körülte az épületnek kert van, melyben láthatod a' tropicus' csodanövényeit, látsz szökő forrásokat, tengeri barlangokat, látsz egy helvétziai tájt tavaival és szikláival, és látsz sok egyebet. A kertet már elhagyandó valék, midőn a tóra nyíló erkélyen, egy zöld karlócza fölötti papírszéletkén, mely a falra volt ostyázva, ezt olvasom angolul: „Ez ülőke Bounaparte Napóleonnak tulajdona volt Sz. Ilonában, melyre ő naponkint feküdt míg lakott e szigetben, s melynek hátkarát ő maga vevegeté le, midőn kedvelt helyzetében akart olvasni.” így előbb kipihenem magam' rajta – mint ő, én a sétálás ő a világhódítás után, és csak aztán keltem le róla, én most menni újra az életbe, ő egykor lépni a sírba.

Ez után másnap a panorama' eredetijét óhajtam látni Sz. Pál csúcsáról, s az adó' e hazájában háromszor kelle fizetnem míg följuték. A gőz miatt a város innét nem volt oly tisztán látható; azonban itt még is inkább érzem, hogy London egy egész vidék beépítve házakkal, hogy végtelen tengerszín, mely fölött, a fatamorgana végtelen várost lebegtet. Sz. Pál maga mint egy központ, mely összetartja, összeszúrja a sok aggregátumot; Sz. Pál nélkül London volna egy tűtlen hajó, volna egy központatlan kör, volna egy mutatótlan óra, volna egy nyáj, mely közt nem áll pásztor, s egy tábor, melynek közepében vezérsátor nem emelkedik. Parisnál bár London roppantabb, bele tekinteni még sem oly zavart kép mint az. Itt az egydeden de a másik utcától különbözőn épített s egyenesen vont utcák mint ugyanannyi vonalak látszanak, úgyszólván London Sz. Pálról tekintve, mint apró s minden irányban fekvő sok vonal. Paris pedig, a Pantheonról nézve, mint összehalmozott sok pont. A golden-karzatrul föl-másztam a gombba (356 láb. m.) s így nem hazudom, barátom,

állítván, hogy volt pillanat midőn legnagyobb ember voltam Londonban.

Sz. Pál egyház' hajójában jeles emberek' fehér márvány szobrait s emlékeit láthatod, műveit remek mestereknek. De csodálkozó ábrándombul fölháboríta azon észrevétel, hogy mint mindenütt, itt is katonáknak emeltetik legtöbb emlék, mintha érdem egyéb osztályokban nem találtatnék. S ki tette a földet Britannia' adófizetőjévé? Vajjon a katona rende avagy a kalmárok' kara? Ki vívott az országnak szabadságot s ki őrzé meg azt? Vajjon a katona rend e, vagy a szabadságért hevülő polgárok' tömege? Ki tette a nemzetet dúzsza s ez által hatalmassá? Vajjon a katona rend e, vagy a kézművesek, gyárosok s mezei gazdák' serege? Ki fejté ki a nép' szellemerejét, értelmébe ki önte világot, s erkölcsi intézetekre kik nyitottak pályát? Vajjon a katona rend e, vagy a tudósok s emberszeretők? De miként ahhoz, hogy valaki a martyrok közé fölvéttessék, megkell kínoztatni; úgy arra, hogy valaki emlékre érdemesnek találtassék, nem természetes halállal kell kimúlania. A tudós, művész, emberbarát, szorgalmának valamelyik éjjelében kialszik csendesen mint mécse, – s ezt alig tudja a város melyben élt; de a katona csaták' dörgeése közt haldoklik, s ezt meghallja, s meghallván hirdeti az egész ország.

E nemű botrány nem zavar meg a költőt, művészt, királyt, tudóst, mechanicust, katonát egyiránt dicsőítő Westminsterben, mely királyok' temetője levén, Angliában a leghíresb, de azért nem a legjelesb góthmű. Környéke, megnépesítve szürke parókájú s togás ügyvédekkel kik itt hemzsegnek, s góth alakú több épületektől körülvéve, valóságos középkori borult tájképet mutat. A parlamentház s a Westminster, szomszédok; amaz színpad föllépní a világ' elébe, ez pihenő hely a játék után; soknak, ki imitt nyugoszik, egész pályája e két pont közötti rövid út volt, ott élt itt eltemettetett, ott munkált itt emléket nyert, ott érdemet s hírt keresett, itt sírkövére a dicsőség borul, ott kora tapsolta meg itt a maradék néma tisztelettel csodálja. S honnét van az, hogy én a brit dicsőség' e templomában semmi lélekdőbbenést s bánatos illetődést nem érzettem? Alig tudom okát adni. De talán azért, mert a kápolnákbéli sok mocskos, rút, ó sírszobrok undorító

érzést szülnek az emberben *); talán azért, mert itt sok férfiak, nők s gyermekek' sírköveit látjuk, kik nevezetesekké semmikép nem lőnek, mi azon gondolatra vezet, hogy hajdan minden gazdagabb parishbeliek (ekklésiabeliek) ide temetkezhettek, mint ez szokás a londoni többi parishekben ma is; talán azért, mert az egyház pompás hajóját valami nyomorult lélek rút kamrákká rekesztgette el, s végre talán azért, mert az egész mint szobrászműhely néz ki, melyben sírkövek, emlékek, fők, márványlapok elszórva hevernek, Fox' jeles emléke fal mellé úgy van állítva, mintha lépcső volna melyre ülni kell; Pitt' kevély szobra a nagy ajtó fölött mint ajtóékevesség áll, és az úgynevezett, költő zug' hasonló bolthoz, melyben az alakok polczra rakvák. Minden szobor s emlék megkívánja a maga helyét, mint megkívánja az épület, s ha ez emlékek ékesen el lesznek állítva, mindeniknek megadtván saját köre, piacza, vidéke: lehetetlen, hogy a nagy emlékezetek által gerjesztett tisztelet meg ne hajtsa a néző' térdét. Emlékekkel itt bírnak másodrendű emberek is, kiknek hírók Anglián s a Calais-n túl nem hatott, ezek hasonlóak egy jótékony esőhöz, mely egy vidéken s egy időben áldás, azonban miről a szomszéd vidék s más év semmit nem tud: de a geniusok, Shakespeare és Newton, Haendel és Fox, Garrick és Watt hasonlók naphoz s csillagokhoz, melyek az egész földnek világolnak. –

Jut eszembe, hogy legközelbi levelemben a színházakról kérdezösködél. Barátom, röviden irom naplómba hogy ez 15 van, néhány szép, néhány nagy, valamennyi gázzal világítva. De mint általában tudomány és művészet iránt, úgy színészet s zene iránt sem vonatik az angol azzal a szent, olthatatlan, kitörő szerelemmel, mivel viseltetik a francz; s e szerint itt a színházak' csarnokaiban fél napi tolakodást nem látni, sem bennök nem hallani azon örökké hév tapsot, mivel művészeinek remekléseit amaz üdvözli. Az angol csak orra alá morogja a ,bravo' szót, mintha

*) Edward' kápolnájában vannak a koronázási faszékek, s egyiknek ülökéje alatt tartatik azon 1267-ben Skotziából hozott híres kódarab, mit a babona Jákob párnájának mond, s mi a skót és angol fejedelmek között sok alkuvá-soknak tárgya volt. A skót nép most is hisz a rá metszett jósversnek:
 „Hol e kő fog lenni (vagy a sors hasztalan),
 „Azt a skót bírja, s ott úr lesz határtalan.

magának s nem a művésznek akarná elmondani. Ténnap a Drury Lane-ben voltam, melynek egyik előfüggönye Albion dicsőségének, Shakespearenek szobrát mutatja, oszlopos templom' közepén. Lelkemen sok és égő fájdalmakat vittem oda ez este, egy hazafiúi mély szenvedés kimenté keblem' minden erejét; de a mint a függöny fölrandult, a költő magával ragadt ált tündérvilágába, s minden elélés ebből, eltávozás volt fájdalom' pontjátul. Életemben először ma köszöném az égnek fen szóval, hogy költőkkel áldá meg a földet. A föld egy bölcső, miben az embernek mint bele kötözött gyermek sír, rí és hánykolódik; Isten a költőket rendelte ringatókul a bölcsőhöz. –

Éjszaka innét haza menvén, láttam hogy a policeman-ek öveikbe akasztott lámpával járdáinak az utcákon, s gondosan nézik sorban az ajtókat, ha vajjon bezárvák e? Londonban a rendőrök emberek, kik mindenütt segédül jelennek meg; Parisban kik csak parancsolnak. Azok fölviáznak az alvók fölött, ezek leskődnek a roszak után; azok mint juhászebek, melyek csöndösen s ébren járnak a nyáj körül; ezek mint melyek futkosnak a vidékben s magok hajhászszák elő a farkast, mi alatt a nyáját sokszor meglöpják; azok; ha zajlódik a nép, várakoznak míg kibomlik a zavar, ezek nyomban metszeni akarják, minek következménye: hogy Londonban a rendőr maga ritkán, Parisban sokszor maga okoz zavart; hogy a londonihoz a rósz is bizodalommal, a párisihoz a jó is röstelkedve folyamodik. A mesterség ez: őrt és nem űrt rendelni, kötelességet inkább mint hatalmat adni, s a közönségben mint felügyelő iránt bizalmat, s nem mint kém ellen gyűlölséget gerjeszteni. Óvakodva kell nyúlni a magános ügyekbe. Ismeretes vonás az életből, hogy a pörlekedők a békitő ellen egyesülve rohannak. Ez s az ilyen nincs lélektani ok nélkül, mit a törvényhozónak tudnia kell.

Hiszem, e jó nép ajtómat is meglátogatja, és így biztosan hajtom ágyba fejemet, mert a tizenkettőt már elverte.

London, Junius' 28-án, 1837.

Az Angol az ki legkülönczebb, s az angol az is, ki idegen iránt, kin különöst lát, legkíméletlenebb. Ez paradoxnak látszik, de nem az, hozzá a lélektan kulcsot ad. Hogy különcz különcz ellen türelmetlen, ép oly természetes mint az, hogy a fösvényt gyűlöli a fukar, a dicsvágyót utálja ki hírt keres, a fecsegőt nem kedvelli ki sokat beszél, a komort kerüli a sötét lélek. Egyik oka mert óhajtja s kedveli az ember mivel maga nem bír, s így hajlandóságot is rendszerint az ellenkező sajátságok gyulasztanak; másik oka a vétek és erény közti különbség. T. i. a roszak gyűlölik egymást a vétek s hiba miatt, miben megegyeznek; a jók szeretik egymást az erényért miben hasonlítanak. –

De nem minden különös ellen türelmetlen az angol, vannak kiváltságosak; például, ha öltönyöd' dereke térdig ér, ha meleg nyárban nyakad körül öt sált tekersz hogy szinte fuldoklól, ha kalapodnak csoda ó alaka van: senki nem háborgat, jösz és mégysz; de akármi legyen arczodon s öltözeteden mi külföldinek jegyez; ez rád csodál, az szemedbe nevet, emez pedig utánad kiált. S kicsinyben alkalmatlanabb portékát a bajusznál magaddal nem hordhatsz. Ajánlom is, hogy alkalmazkodjál John Bull' jós rosz szokásihoz, vagy goromba s illetlen boszantások érnek, mik gyakran óráid' megkeserítik. Ne köss ki e tengernéppel, mint én akarék, mert becsületre s türelemre egy magad nem fogod szoktathatni. Perczenkint újúj emberekkel találkozol, kik új döféseket adnak; te leeshetel, a döfések nem fogynak el.

Bulwer ez idegen-gyűlölést a jelenkornál, a történet' hagyományának állítja a múltból, s inkább mentvén és magyarázván semmint megróván nemzetének e hibáját, elég furcsán azt teszi hozzá: Jöjjön csak négy lovas kocsiikkal az idegen, nem fog panaszkodni. De ezzel nem azt állítja e, hogy az idegent becsülni fogják lovaiért s kocsijaiért, s nem magaért mint embert? S vajjon a színházakban, kertekben, népgyűlésekben és sétányokon is kocsin jelenjünk meg? Avagy a nagy czímert, mit oly fogatos tiszteletgerjesztő szernek mond, hátunkon hordjuk mint bolti s komédia hirdeményeket?

E népjellem' okát részemről máshol találok. Egyik oka a nevelatlenség, bizonyítja az, hogy boltban s házban csaknem mindenütt illendően fogadtatol, s utcán, piaczkon és sétányokon ingereltetel mindenfelé. Külszín meg ne csaljon; e gazdag selyem mantilla s drága úri öltözet gyakran műveletlen párt fődöz; a férj lehet jeles kalmár vagy műves, de durva számolásnál egyebet nem tud s nem tanult. Másik oka szigeti helyzete a földtekén; erősíti az, hogy utazott angolok az idegent nemhogy boszantják, sőt felkeresik s hozzá csatlakoznak. Jegyezd meg, hogy bár Anglia s London világ' piacza, itt csak angolt látni, nincs semmi néptarkaság s népvegyület mint képzelnök, mert áruit az angol kalmár mindenik országnak s népnek helyébe viszi. Harmadik ok van a németes nép faj-természetben; igazolja az, hogy a porosz és szász népnél hasonló gyöngeséget S lélektüneményt tapasztaltam, s igazolja az is, hogy bár zöld Irland is szenvedett s szenved idegen nemzettől, mit az angol' mentségére Bulwer nagy okul hoz föl, bár helyzete szinte szigeti s távolb a száraztol: népe még sem ütközik meg az idegen alakon s mi rajta új van. Negyedik oka önteltség s gög, mi azon néphitből ered, hogy a' brit birodalom a leghatalmasb, az angol nemzet a legszabadabb, a nép leggazdagabb e nagy világon; ebből születik megvetés s lenézés az idegen iránt, kit úgy tekint az angol mint rabszolgát s szegényt, ki a csatornán nem másért jöve ált, mint – csodálni Albiont. Ötödik oka az utósó háború s tusa Franczországgal; a megrémlett torypárt s papság ez időben szörnyű regéket hintett a nép közé a franczokrul, pedig Angolországban minden idegen francznak tartatik, mint a törököknél minden keresztyén francznak neveztetik.

Ezért, mert még most is, bár nem annyira mint egykor jellemvonás a népben gyűlölni az idegent, kétszer kínos a lengyel száműzött' sorsa. Az angol mindenikét koldusnak tartván, kerüli ha látja, gyanakszik ha körüle van, óvakodva fogadja ha általa megszólíttatik, hidegen visszalép, ha társul hozzácsatlakozni akar, és elfordult arczczal adott rövid válaszát kíséri titkos lenézés. Mintha szegénység s becsület nem férne meg együtt! Elveszteni a hazát örökre, visszanyerhetlenül; nem térhetni vissza mint élő soha, csak mint hamv a szél által; ki vendégeket fény-

lakomákkal fogadott, annak ajtóruul ajtóra kopogtatni; idegen lenni mindenütt kivéven a sírt; elveszteni minden földi birtokot a fájdalomon kívül: ez a legnagyobb szenvedés ide len az ég alatt. De ha a szenvedés még gyalázattá is válik, ha a szenvedést még szégyenleni is kell: az, több mint mit embererő megbírhat. Szomorú tanúja valék, nem Parisban de Londonban, mi lesütött fővel s félénken pillantó szemmel siet az utcán a boldogtalan lengyel, közel azon pokolkínhoz, hogy szégyenlje hogy lengyel, mi néven kívül sem birtoka sem dicsősége e világon. Szent Isten! van e ennél súlyosb csapásod, a szenvedéshez gyalázatot kötni!? Hiszen a szenvedés, ha azt mint áldozatot szent ügyben tűrjük, maga is forrása a vigasztalásnak; de így új tüzet s szelet ad a tűzhöz, s a kin örök életet nyer. Azonban ezzel érdemét a nemzetnek, mely segédelmet szavaz, érdemét az egyledeknek, kik a száműzöttekért sokat áldoznak, tagadni nem akarom csak azon vélemény ellen vagyok elkeseredve, mely midőn az ügyet szentnek vallja, papjait gyalázzalattal bélyegzi. –

London a családi jellemet, Paris a salontt mindenütt megtartja. London' utcáin a házak körül apró marhát gyakran látni, Parisban semmi nincs mi falura emlékeztetne; a londoni, ha veled megismerkedek, reggelire vagy ebédre hiv, mi a házi élet' egy szakasza, – a párisi soiréera kér, mi ünnep; ott ősi bútorokat lelsz, mi családi viszony s emlékezet' tiszteletben tartását jelenti, – itt a divatos is sűrűn változik, a változás pedig szele a családi élet' csendes folyamának; a londoni háznép áhítatos s egyházzáró, mi érzés és szokás bimbó a házi életből, – a párisi nem annyira, mert inkább eszmék mint családi érzemények közt nőtt fel, s nem volt gyermek mikor már polgár lett: Paris' szegényeit nem látni, mert ő oly anya, ki piszkos gyermekeit a salon-vendégek elől elrejti, – London pedig jönni menni engedi mindenütt, mint egy más anya, ki tudván hogy a gyermekek mindenhol csintalanok, nem szégyeníti őket. Itt a szegény apa nejjével s négyöt gyermekével énekelve s zeneszóval sétál az utcákon, s ha az ablakbul egypár garas mint égi manna hull, fölveszi, – ő nem koldulta: máshol papírt tart más, mire szerencsétlensége van írva, és ha mit vetnek, elfogadja, ő nem kérte; harmadik seprőt vesz, s

a járdán seper vagy babrál vele, s kapja a pennyket, – ő nem rimánykodék, bérül adják neki; és így, ha a koldulást tiltó törvény' szelleme ellen cselekvék is, betűjét megtartá s nem büntethető.

Valahányszor egy szegény családot meglátok, mintha fölta-kartatnék előttem ez óriás néptestnek azon philoktetesi sebe, mi gyógyíthatlan mint Philoktetese, s mit a nemzet, mint ő is, maga ejte magán. Példa, hogy ha a törvényhozás tesz hibát, századok fekszik meg.

Az angol törvényhozásnak e tárgyban, II-ik Richárdtól (1388) fogva VIII-ik Henrikig (1531), egyetlen czélja vala a kóborlás s koldulás' megszorítása, ezért valamennyi törvények' összes tartalma ez: a tehetetlen személyek maradjanak azon köz-ségben, hol a törvény' hozatalakor vannak, vagy hol születtek, vagy hol utószor laktak, az éptestű koldulók pedig megkorbá-csoltatván, eredetők' helyére küldessenek vissza. Ezen korban s onnét, hogy a munkás és szegény bizonyos körbe s körré szorítatott, minek utóbb káros következményei lettek, ered a későbbi ,settlement-törvény', mi valakinek jogot ad bizonyos helyen letelepedni s tartást kívánni.

A következő időszakban a törvényhozás' iránya új fordulatot vön. VIII-ik Henrik az alamizsnaosztó kolostorokat is eltörölvén, szükségesnek látta, political szempontbul is, hogy legalább az alamizsnaosztás megmaradjon; Erzsébet pedig, ki ez időszakot bezárja, nemcsak kérte, mint VIII-ik Henrik, a néptől, de parancsolta a népnek az alamizsna adást. VIII-ik Henrik' törvénye azt rendeli 1536-ban, hogy a tehetetleneket s éptestű szegénye-ket mindenféle községek' előljárói a ,legjóságosban' fogadják, s amazokat táplálják, hogy ne kelljen koldulniok, mi végre minden községben közperselybe alamizsna szedessék, s ki ala-mizsnát máskint mer adni, büntetésül tíz annyit fizessen, – eme-zeknek pedig élelmet dolgoztatás által szerezzenek, kik ha dol-gozni vonakodván a koldulást folytatnák, első ízben korbácsol-tassanak meg, másod ízben jobb fülök metszessék le, harmad íz-ben tömlöczbe küldessenek, s megítéltetvén, mint a köztársaság' ellenei halált szenvedjenek. E kegyetlen rendeletnek nem lelt sü-kere mi természetes, de a közpersely sem telek a szükség szerint,

min VI-ik Edward' törvénye segíteni akart, rendelvén, hogy mindenféle községben a beszédő egy vasárnap az egyházban, szépen' kérdjen meg minden férfiat és hölgyet, mit ajánl jótéveleg és önkényt a tehetetlenek' táplálására s a „munkátlan éptestüek' részinti fölsegelésére”? Ha ki ajánlhatna s nem ajánl, érette a püspök küldjön s igyekezzék szép móddal rá venni. De sok esetben sem a szépen kérdés, sem a püspök' szép módja nem lévén foganatos *), Erzsébet' 1563-ki törvénye azt parancsolja, hogy a makacsot a püspök idézze a bírák elébe, kik, ha tovább is makacs marad, tetszés szerint fogják meghatározni mennyit kelljen a szegényeknek fizetnie, mit ha nem teljesítene, tömlöczben tartassék míg nem engedelmeskedik. De e törvényben több fontos elv is kimondatik, mint, a tehetetlenek s szegénynek lakkal kell bírnia az egész birodalomban hol megtelepedjék'; mint: „a járásbeli békbíróságnak, összeírván minden szegény s tehetetlen személyt, jog adatik az összeírottak' számára helyet választani, hol lakandók, ha mindenik község a magáét tartani nem akarja”; mint: „a békbíróságnak jog adatik, a szegények' tartása végett, jó tetszése szerint adóztatni a járásbeli lakosokat, s mi begyül, azt jótetszés szerint elosztani”. Azonban még itt világosan kimondatik, hogy a tehetetlenekről kellvén előbb gondoskodni, az éptestü szegények' segélésére csak a fölösleg fordíttassék.

A harmadik időszakban úgy jelen meg a törvényhozás mint egy vak ember, ki tapogatódzván most javít majd ront, most utra talál majd letéved róla. Erzsébet' 1601-ki híres törvénye, mely a szegényadó-ügy' gyakorlati részét mesterileg elrendezi, azon üdvös elvet hordja magában, hogy éptestü csak a dolgozás' föltétele alatt segítettik, s egyszersmind dologházaknak, miket Angliában most is szám nélkül látsz, s apró lakházaknak építését

*) Egy 1572-ki törvény a kószák, csavargók, koldusok' árja ellen panaszkodván mondja, hogy azon ínség s rász a mindenható Istennek nagy kedvetlenségére van. A magyar törvényhozás is épen ez időtájban sóhajtott így föl Istenhez az 1547: 26 t. cikkben: „Neque ulla res magis ab aliquot annis, florenti quondam Ungariae nocuisse videatur, oppressione colonorum, quorum clamor ascendit jugiterante conspectum Dei. .”

parancsolja. S a hydra ölve van? Nincs; a mint a nyíl' jó irányát látta, másfelé fordult, amint a gyógyszer munkálni kezdett, a rózsa új rést keresett. A szegénység szint lelt községből községbe menni, s ott megtelepedni hol, s ott csak addig maradni míg gazdagabb tárt, több kéjelmet, lágyabb bánást talált, s ez oly sűrűn történt, hogy gátul II-ik Károly alatt törvényt kelle alkotni. A nép látta, hogy vagy keveset vagy semmit dolgozva is (mert ez az előljárók' kénye szerint hol úgy hol így divatozott) tartatik, s nem rosszabbul, mintha éjjel és nappal fáradna, s a henyesség álomszárnyával megszállta a tömeget, a szegénység félelmes számban növekedett. Szembeötlik, hogy a törvényhozás itt új stádiumra jutott; a kóborlás és koldulás mint országos mételty elleni küzdés megszűnt, ezen az egyetemileg gyarapodott közértelmesség s jóllét s a szegénytörvény segített, de az orvosszer új nyavalyát hozott, értem a gondatlanságot s röstséget, mit a megkötött s készből táplált szegénység szül. E veszély ellen azonban két bölcs szabály kemény ellenhatással munkált; egyik volt, hogy a békbíróság semmi szegénynek nem rendelhetett segedelmet míg esküt nem tőn, hogy segedelmet kívánni helyes oka van s azt kérte, de a község megtagadá, és míg az előljárók is ki nem hallgattattak; másik, hogy a közönségek dologházakat építhettek, s kik ezekbe bemenni s ott tápláltatni vonakodtak, nem követelhetek semmi segedelmet. Nem rosszul számoltak, hogy ki oda bemegy, az valósággal szegény, ki nem, az még élhet. De az ország' szerencsétlenségére elterjedt azon vélemény, hogy több község' dologházai egyesítettvén, a szegénység nemhogy jobban tápláltaíhatik, sőt j ö v e d e l m e z n i is fog, s III-ik György alatt 1782-ben készült az úgynevezett Gilbert-törvény*) mely a helyett hogy a dologházat úgy használta volna, mint hol az ép-testű dolgozzék s mint a mi, szabadságát föl kellvén áldozni, a henyességtől elrettentse; az elvet megfordítja s rendeli, hogy: ,az ép testű, ha neki tetszik, ne menjen a dologházba, ha néma szegényfelügyelőnek kötelessége számára és pedig lakása' közelében, munkát keresni, s ha a bér nem lenne elég, az a szegenyadó-

*) Angliában sok törvény annak nevét viseli, ki indítványba hozta; így van Hobhouse, Peel, Hume-törvény.

bul pótolassék'; és e szerint az angol polgár, a mellett hogy függetlenségét megtartá, az állodalom által fel volt oldozva az alól, hogy magáruł gondoskodják. Hallatlan s talán páratlan törvényhozási botlás! Rohanó gyorsasággal megszapordtak az éptestű szegények. De az álphilantropia s érzelges' beteg álma bekövetkezett, s a nemzet azon pyamisra, mit önsírja fölött épített, 1815-ben az East-törvénynyel tette a végkövet, parancsolván, hogy: 'a kár van ok segedelmet kívánni akár nincs, a bírák a községnél (mert a szegényadó községi adó, mi nem a parliamentben határoztatik el) segedelmezést rendelhetnek, s hogy a segedelem' elfogadására nem szükség a dologházba menni: hanem az fizettség le minden szegénynek a maga házánál'. Sőt még dicsért részé is, miben a községeknek a szegények' foglalkoztatására telkek' vétele engedtetik meg, kárhozatos; mert az előtt a szegényhenynek legalább szabadságát föl kell áldozni a dologházban, ez pedig együtt szegényhenye és szabad hagy lenni, s így ha egyébkint az erényt semmi nem táplálja úgy mint a szabadság' érzése, itt az a vétek fészékének őrévé lett.

E rövid vázolatbul is megismerheted a törvényhozás' főbb és sorsteljes mozdulatait, s láthatod, hogy kezdetben csak a kóborlás vagy koldulás' eltörlése vétetik célul; majd a szegényt tartani kell, ingyen ha tehetetlen, dologért ha éptestű; azután az alamizsna, mit előbb jó szív adott, mint adó parancsoltatik: később a dologházban asztalt terítenek, hova minden szegény hivatalos, csak méltóztassék elsétálni; ez után a jövedelem pótoltatik, ha mondja hogy abból meg nem élhet, mi természetesen kéjelmese; végre pedig a törvényhozás a testesült tunyaság alá párnákat rak s tisztviselőket rendel, kik a segélypénzt oda helyébe vigyék, – s mindezt nem kegyelemnek, de jogának tartja. S e fonák munkálatnak és annak, hogy a szegényügy' igazgatásában a sok és sokféle törvény országos zavart szült és táplált, mi ezerféle önkénynek szokásnak adott léteit; hogy igazgatása a visszaélésektől pezsgett, s már az által gyökerében rász volt, hogy a hivatalnokok felelősek gyakorlatilag nem voltak: szomorú következménye az lett, hogy a szegényadó növekedett akkor is, midőn a nemzet' jóléte gyarapodék, mi csodálatos, – hogy hol

a szegényköltség legtöbb volt, a független munkások' száma fogyott, mert ott könnyebb volt élni a szegénytárbul mint dolog után, – hogy ily helyütt a gondosság s takarékoság eltűnt a nép közül, mert hiszen jövedőjéről gondoskodni tartozik a község, – hogy a munkás megszűnt józan és mértékletes lenni, mert jó viselete neki csak foglalatosságot biztosít, mi nélkülözhetővé válván, becstelenné lett, – hogy hol a szegénység igen elbokrozott, ott a munkás' sorsa nagyon alászállt, mert a szegény segélypénzt kapván, ha több kéjelemohajtásbul dolgozni kívánt, azt félszer kevesb bérért tehette mint a szabad munkás, és valóban olt, hol a szegény' részére a szegénytárbuli bérpótlás divatozni kezdett, a szabad munkásoknak a szegények közé lesülyedése rögtön történt; de következménye lett az is, hogy az iparkodó munkásnak rosszabbul van dolga mint az úgynevezett szegénynek, s a szegénység egy mérges növény, mely virágzik a dolgozó osztály' szívében, – hogy a bujaság elhatalmasodott, mert minden fattyúgyermekre segélypénz fizettetik, s így a szegénység, mi még nem bűn csak anyja a bűnnek, azzá léteget; és végre, elmellőzvéen sokat, terhes következménye azon 50-70 millió p. forint, mit e célra a nemzet év en kint költ.

De az 1834-ki nevezetes javított szegénytörvénynek', mely a régi törvények' jó elveit összeválogatá, s az igazgatásba több erőt, függést s felelőséget igyekszik behozni, jó sükere mutatkozik, mert a szegénykiadás, mi még 1834-ben 63 millió p. forintra ment, már 1836-ban *) 47 millió p. f. szállott le. –

Nem reménylem, barátom, hogy e visszapillantást az angol történet s törvénykönyvbe megbántad volna, részint mivel e pár lap ingyen nyújtja azon drága tapasztalást, mit Anglia három századdal s néhány ezer millió forinttal vett meg; részint mivel a magyar törvényhozás' elébe e tárgy előbbutóbb fölkerül, mert természetes, hogy ha sem gyárookban munkát, sem a földbül birtokot nem adtok a népnek, tartani kell; részint pedig mivel láthatod, hogy a tehetetlenről s szegényről a nemeslelkű angol nemzet **3 mi korán el kezdett vala gondoskodni. Nálunk a sze-

*) Porter's Progress of the Nation.

**) Az angol szegénység' eredetéhez tartozik e tanúságos történeti adat is: „A kis bérlők, kik a nagy urak' birtokaibul kivették, munka nélkül

gényről eddig nem gondoskodott más, mint – a gondviselés a mennyben.

LXXXII.

London, Julius' 4-én, 1837.

Írjak az angol népjellemről többet, mi adja e nép' arczképét? Barátom, igen sok ezt kívánod tőlem, miután azon emberek közé nem tartozom, kik egyedek' megítélésében lelkismeretesekek midőn ellenben népekről könnyelműen ejtnek ítéletet, melynek forrása ritkán tárgyszemlélet, többnyire jó vagy rossz fogadtatás egyesek által a tömegeből. Nekem a népek' jelleméről, úgy mint azokat az életben nyilatkozni láttam, csak kevés és töredékes jegyzeteim vannak, bár igen gyönyörű és fontos tanulmánynak ismerjem a história és psychologia' szövetségénél vizsgálgatni a különbféle néparczokat, s a legbensőbb összekeveredésben is meglelni a jegyei, erőt, szint, mit abba magával mindenik népfaj hozott, s így azon nagy szöveten, mit az Europai népek alkotnak, kimutatni a fajok' saját színű szálainak futását. S e tanulmány napról napra nehezebb lesz, mert ha a népek kezdetben eredeti típusaik által különböztek legtöbbit egymástól, mint én hiszem, úgy a társas élet' kifejlése, minek föltétele a népek' lelki s testi összeelegyedése, a néparczok s jellemek' hasonlóvá váltában végződik. E helyen s most elég legyen pusztán állítanom, hogy ez nem képzelmény; a munka folyamatban van, egy darab belőle látható. Mert kérdem, az úgynevezett főnemesesség nem ugyanaz e Sz. Pétervárott és Parisban, Londonban és Berlinben és egész Európában? A népes és kereskedő váro-

maradván, mert gyárok is kevés számmal valának, egyszerre minden élelmentől meglőnek fosztva. Innét a kóbor szegényeknek rendkívüli megszorodása VII, VIII-ik Henrik és Erzsébet uralkodása alatt, s innét eredete a kínszerített segedelemnek a szegények' tartására.' Nem hasonló e ehhez a mi rendszerünk? Ha majd a nép szaporodik, s kivált tagosztályok után, és utat s ösztönt dolgozni s keresni nem nyitunk s nem adunk: e megsűrűdés vagy népmozgásban végződik, vagy mindazt, ki nem élhet, nyakunkba kell vennünk. S ez a szegényadó. Határozni könnyű, viselni nehéz, eltörölni csaknem lehetetlen.

sok, más más országokban, nem vesztenek e el naponkint abból mi hasonlónvá teszi? A mint a népek (miként az egyedek is) azon erők alól, miknek befolyása alatt kizárólag álltak, kiszabadulnak, s többeknek s közerőknek hatánya alá jutnak: aszerint megszűnnek idegenül kiváló sajátsággal, bélyeggel, színnel bírni s kezdenek hasonlóbakká lenni.

Nem képzelsz e te, barátom, minden angolt egy hideg ércz-automatnak mely mozog élet, cselekszik érzés nélkül? A világ így képzeli, mert nála úgy példabeszéd az angol hidegvér, mint a francz lobbanás. De nem csoda, mert az angol utazó kitűnni akarván ezért mindent tesz, s hon más és más külföldön, hol vagy nemzete' sajátságait viszi a túlság' hegyéig, mi gőg s megvetés együtt, vagy eredeti életvonások által igyekszik feltűnni, mi vagy különczködésre Már például, ha mindenben magával hordja hazája' szokásait mintha Albion is csigaházkint hátán függne, s kimosolyogtatik, mit cselekedjék? Diadalmas maradni csak egy út van, s ez: hidegvért mutatni. Így lát a világ sok hidegvérű angolt. A hidegség németzász jellemből való, bár a németet különben mély érzelműnek mondám; példa rá Németföld, csak tekintsd társas köreit, s kivált országgyűlési vitáit. De még itt az indifferentismus inkább csak fölületes, miként a grönlandi jéghej, mi vulcant fődöz s miben könnyen hévhez juthatni, s az inkább meggondoltságnak s fesznek neveztetethetnék; kalmár is gyári foglalkodás, a normán vérrel vegyülés – mert mély érzéshez ha szellem járul, mi anyja a bátorságnak, gőg áll elő, mi fagy s vétek együtt, – s egyéb befolyás változtatá az angolnépben a fölületest való indifferentismussá, miből egy oldalrul kiöllött a lélekjelenlét, minek származéka számolat és józanész, más oldalrul tartózkodás másoktól, minek magzata zárkodás és minden idegen' megvetése.

De még másképen is próbálom magamnak e lélektüneményt megfejteti. T. i. a fé l é n k s é g' mellett lehet hév, lehet nyugalom az emberben. Amazzal ki bír, a veszedelem előtt nyilván megfut (hacsak szemérem s kétségbesés, mi a fé l é n k s é g' végzéle, bátorrá nem teszi) emezzel ki bír, úgy akar megmenekedni a bajtól, hogy gyalázatba sem essék. Tehát számolathoz folyomodik. A fé l é n k s é g' leple alá rejti. Mivel boszút állni

nem mer, ingerelhetlenséget színlel; a nyilak jönnek, de mintha nem jutnának el hozzá. Így sok részben az angol hidegség mester-séges, mit az, mit említek, hogy külföldön különczködni szokott, még szükségesbe tesz. Kinevetetik s e miatt vívni kellene; miatta bajokba szövődnek, miket csak fegyverrel lehet elintézni; hideg arcz vagy elme (mert e kettő nem jár mindig együtt), mindez alul fölmenti. Az angol hidegségnek egyik gyökere e szerint félnkség, mi nem tartozik az erények közé, s mi valósággal bélyegzi az angol népet; az okosság' hozzá járulta azonban mintegy megszenteli, s lesz a békés lét s a társasági nyugalom' nagy oszlopává. Kalaplökés miatt fejét senki nem veszi el, minden lábtapodás vért nem ontat.

Egyéb tulajdonai is, miket erényeknek nem mondhatni, így válnak üdvére e nemzetnek. A kevélység, mi egyedben véték, ha nemzetben nyilatkozik, rabszolga kereskedést tilt, négert szabaddá tesz, s a humanitási s philantropi intézetekben vezérül elől megy s csodaműveket alkot; a kincsszomj, mi egyednél bűnnel határos, nemzetben szüli az ipart s közgazdagságot; az óhoz ragaszkodás, mi egyednél soha nem jár előítélet nélkül, nemzetbenszükséges érzemény, gyűlöltetvén a sűrű változást s így állandóságot hozván az intézvényekbe; a megkülönböztetés' mániája, mi egyedeket nevetségesekké tesz, nemzetnek használ, léteit adván sok csodálatos de jótékony intézeteknek; a vallásbeli szigor, mi egyedben bigottsággal s türelmetlenséggel páruul, népnél kútforrás miből az erkölcsi s viseleti ered; a propaganda' szelleme, mi egyednél félig kalandvágy félig életmód, nemzetre nézve csirája a brit kereskedés kiterjedésének a föld' minden határain.

Anglia szelleme bámulatos; minden mit alkot, két bélyeget hord: nagyságot és erőt, innen még kis műve is bizonyos nagyság' jegyét viseli, s még a finom is tömegi erőt mutat. Jelleme cselekvés, így vívott korán szabadságot, így emelkedett a világ' urává, s mint vállalkozó így karolta körül a földgömböt, s miként pók zsákmányát, lánczaival behálózta. Anglia' szelleme Romával rokon, mint ezé komoly, nyers, szilárd, roppant; Franczországé Athénével, mint ezé finom, hajlékony és ragyogó, s aligha sorsuk is egy nem lesz. Anglia mint Roma szörnyű nagy-

sága s terhe alatt omland össze; Franczország mint Athéné, erkölcsromlásnak s fattyuműveltségnek lesz áldozata. –

Az angol mértékes, imperator-arczczal bír, s rajta mint márvány főn nyugalom ül. Azonban többnyire lelketlen, gyáva arcz, sem élet a vonásokban, sem láng a szemben; ha tűz eleveníti meg, gyönyör rá nézni. Mértékes képnek s természetnek kinyomása méltóság, gömbölyűé lélek; annak osztályrésze szépség, ezé kellem, S nem ez e oka, hogy az itteni műkitételben több szobrok vannak mint akár Parisban, akár Berlinben? A hellen művésztörténet mellettem szói.

A szépnem égi szép, kivált mellig. Némelyik fő mint ideálkép álmaidból, mint festett bájkép tűnik föl; de gyakran szelíd és jámborka is mint egy holt s hold-madonna. Yorick' Máriáját nem Franczországban de Angliában kell keresned. A francz hölgy' öltözete gondosabb, a londonin némi bágyat, pongyolaságot vehetni észre, oka mert szellemmel elevenség, érzelemmel kis restség párul; a francz szeretőnek való, mert elmés, fürge, leleményes s örökké lélekifjú, – az angolt nőül válaszd, mert ez hü, szelid, házi s tökéletes családanya; a francz pattogó, eszess néha férfias természetet vesz föl, mitől undorodom, – az angol engedelmes, érzeményes és marad mindig aszszony. Ezért mondom, hogy ki lelkét szereti meg a kék szemet, kerülje Albiont mint Ninivét. Azonban bár a francz hölgy hazaszeretőbb, a hollandi tisztább, az angol bájosb, a nőnem sehol sem bír olyan szép jogokkal milyennel bír nálunk; de hiszen már nyelvünk sem tesz különbséget a két nem között, mint tesz minden más nyelv.

Mindkét nemből itt látni legtöbb úgynevezett racebelit, s mondatik, ez nem véletlen' eredménye, hanem házasságok' kötésében a gazdagoknál e czél egy vezért tekintet. –

A francz nép, mint már mondogatám, egy epigramm, minden tüzet, fényt, ragyogót a végre s élre szorít, hol látszik, hat, tündököl. Ezrét a magányéletben csillogó külső, a társalgásban játszi elme; mint népélet pedig rohanva magasodik ki s főn kitűzi a szabadságot, dicsőséget hogy ragyogjon mint nap, de inkább óhajta hogy fénye vakító mint tenyésztő legyen. L i berté, égalité, gloire örök jelszói e népnek, és talán dicsőség nélkül a szabadságot, hír nélkül a becsületet, triumph

nélkül a győzelmet sem kívánná. Ez okbul jósolhatom, ne féljete-
 tek, respublicát a francz nem fog alkotni, respublicában csak
 addig él míg egyet a dicsőség megkoronáz, – ezt rögtön lelke-
 sedve emeli trónba. Az angol nép, ha már ugyanazon világbul
 kell vennem hasonlatot, egy elégia, mely a külvilágtul, a tan-
 gens pontoktul hidegen megválva magába vonul s e belső körben
 hév életet alkot. Ne legyen bár szép öltözete, de jó és kéjel-
 mes; társaságban, mit rokonibul s kebelbarátiból hív de ritkán,
 kedvére léteit kivan; mint nemzet pedig nem dicsó de hatalmas s
 dúzs akar lenni, s a szabadságot azért szereti, mert boldogul élni
 óhajt. Comfort, wealth, freedom e nemzet' kedves szava.
 E belső képre ismerünk szigeti helyzetében is. Köröskörül hűvös
 oceán választja el a külnemzetektől ez országot, de benne a vá-
 rosok, a városokban a családok sűrűn levén, cselekvés és
 élvezet meleg élet' tűzpontjává teszi e szigetet.

Idegen népek' törekvése iránt a francz részvétellel van; nem
 nagyon tudakozódik ugyan utána, de ha értésére jut, örül, elő-
 ször az ügyért magaért, másodsor hiúságból ki érzi hogy követ-
 tetik. Az angol javallja a törekvést, de belőle hidegen szói az
 értelem, szíve nem mozdul meg; mint midőn előttünk egy atya
 fiát dicséri, s egykedvűleg feleljük: ‚szép!‘ Az angolt sok rész-
 ben jellemzi az, hogy magát mindig nagy betűvel (I = én) írja;
 enzésre mutat. A német nép az, melynek szíve az idegen nemze-
 tek' minden rándulásait megérzi. Veled sopánkodik ha hazádnak
 sérve van, veled örvend ha sorsa jóra derül, mert minden egy
 nemzet' haladásában az emberiség' egy lépését látja, mi nélkü-
 lözhetetlen a következő lépést megtenni. Nincs e ebben része azon
 világpolgári érzelemnek, mi a hazátlan németeknél a hazafiság'
 pótléka? Lehet, van, de ha van, a legkisebb része van.

A francz világosan ír, mihez sokszor felületesség járul; a
 német mélyen, mit gyakran homály kísér; az angol józanon, mi-
 vel ritkán jár ihlet, mely tárgyat szentel s lelket ragad. A német
 a legegyszerűbb igazságot is oly tudós formában mondja el, hogy
 küzködni kell vele; a francz a legfontosb elveket is oly könnyen
 veti oda, hogy néha szinte mellőzzük mint az incognitoban járó
 királyt szoktuk; az angolt ki meg nem érti, vegyen bucsut a
 könyvektől. A német utazó excerpál s okoskodik; a francz az

első benyomásnak áltengedi lelkét, érez és beszél; az angol számol és anecdotákat gyűjt. A zenében is kitűnnek e jellemvonások. A francz zene könnyű, kellemes, csapodár; a német komoly, mély, tudós; a francz a kedv, a német a szív' húrját keresi; a francz' vidám ere románcét, balladát, népdalokat csinál, a német szellem symphoniákba emelkedik; – az angol' hideg melléből ritkán jó hang, s ha jó vagy vallásos hymnusokat zeng az egyházban, vagy nemzeti énekeket a polgári ünnepek' lakomáin, s így neki Apollo soha sem Isten, ott a religio itt a Patriotismus' szolgálja.

Eszembe jut itt a németföldi szokás, mi szerint utczára boltajtó nincs, csak bolt ablak, s ha ezt a Parisban múlhatlan kirakattal összevetem, jellemvonásra vezet a két nép közt: az bevonul, ez kitolakodik. Eszembe jut az is, hogy az angol nem épít magasan, de lakot váj a földszínen alul is, mi talán alkalmasb és biztosb; ellenben a francz magasan épít s még a padlást is szobákká csinálja, és ez némileg szinte kifejezi: hogy mélység és magasság a különbség a két nép közt.

A francz a theoria, a német a metaphysica, az angol a praxis' népe; a franczban legtöbb szellem van, a németben legtöbb érzemény, az angolban legtöbb eszmélet. Ott hol szellem van, mindig van bátorság is, ritkán állhatatosság; ott hol érzés van, erős jóban s roszban a kitartás; ott hol eszmélet van, kell lenni szabadságnak, s a forrongás gyakori lehet, ritka a zendület. Innen kimagyarázható a francz nép' örök apálya s dagálya; innen megfogható a német nép' mostani kitérése, mint innen jósolható, ha egykor győzendett, alkotványos életének nagy tökéletre fejlése s örökké virágzása; s innen megfejthető az angol nép' legrégebb chartája, s az a nagy elmeforrás és biztos bék együtt e szigetországban.

A francz- hiú s fellobbanó, a német magába fordult s töprenkedő, az angol hideg és kevély; a francz mind political chef, a német mind új tudományrendszer' alkotója, az angol mind egyesületalapító s feltaláló vágy lenni. A német az iskolákkal, az angol az iparral, a francz magával bajlódik. Az angol tapad a múlthoz, a francz a jelennel foglalkodik, a német a jövőn függ. Az angol tűzhelye mellett, a német rokonai közt, a francz

társaságban leli boldogságát. Az angol különös s gazdag, a német rangbéli s tudós, a francz híres s első kivan lenni. Szíves a német, nyájas a francz, kész az angol. Szeret a német, kedvel a francz, az angol e kettő közt megoszol, nem oly lenge mint a francz, nem oly meleg mint a német. A német nap fény nélkül, a francz nap hév nélkül, az angol téli nap. Az angol' jelszava szabadság, a franczé dicsőség, a németé boldogság. Legyen mienk magyaroké együtt e három!

De mindezekre jegyezd meg, hogy midőn a népeket axiómákba ráházzuk, vizet markolunk; több kifoly mint ben marad.

LXXIII

London, Julius' 10-én, 1837.

London és vidéke mint fény és árnyék; nem tudni bizonyosan egyik hol kezdődik, másik hol végződik. A házak közül kiérsz, s mintha a városnak vége volna előtted, kert és mező, de túl ismét házak közé jutsz mintha a város ott nem végződött csak megszakadt volna. Ki és hol látott gyönyörűbbet, ártatlanabbat, vonzóbbat a London körüli mezei lakoknál? Midőn az ember meglátja, lelke mondhatlan vágyat, csaknem fájdalmas érez egyikében lakhatni s élhetni. Némelyik, de csak kevés, pompáskodik büszkén kiemelkedve a kertből, a legtöbb emeletlen, szerény, festői, mely a fák és bokrok' levelei közé mint szűzi fátyolba félénken rejtezik, s néha ittott csillagként fehérlik ki oldala azon zöld lombszöveten keresztül, melyei a folyó repkény sűrűn behúzza. Olykor az örökviruló-rózsabokor hálózza így be a ház' oldalát, de olykor piros rózsáival s bimbóival a zöld repkény szövetet tarkázza meg s a békéhez, mit a ház' színe jelent, szerelem és remény így fűzködik. Itt tíz lak mindegy alakú, mintha testvéreké volna kik nem akarnak egymástól különbözni, utána más tíz mind különböző, mintha idegenkéé volna, kik nem akarnak egymáshoz hasonlítani. Az utcától mindenik lakot ékes vasrácstól kerített kis kert választja el, melybe néha hidacska vezet; benne a buja pázsitzőnyegét, mely friss és tiszta mint a legújabb zöld selyem, vörös kavicsú egypár kanyarút szakítja meg,

haladó az ajtó felé, s ittott egy sűrű bokor vagy egy gazdag lombosított fa, s néha viola-, szegfű- s rózsafészek a fűben, mely kivált a távolbul nézve, csoda bájosan világlik a zöld lapon. A házfödelen egyegy magasb termetű fa sötéten hajlik le, s rajta nyugvó fekete árnyéka szellemi paizsként védeni látszik a boldog lakot. S itt laknak nyáronkint a londoni tehetősök, és ha ben a városban dolgaikat elvégzek, este ide sietnek, hol nekik családokkal a természet is fölnyitja illatos keblét. Ah, barátom, fekdüni halva itt kéjesb, mint élni kunyhóinkban; csak megpillantani ily házat fái s borostyánál közt, csak egyszer látni itt az apára váró anyát s gyermekeket bokraik' sűrűjében s virágaik mellett ki és eltűnni, fölér egy esztendővel a pesti lakos' életéből; – mert nem röffel mérik az embert, nem esztendővel az életet.

Tennapelőtt kimének Windsorba, Vilmos király' temetésére, s útközben igen feltűnt az, hogy Londonon kívül a szabad töltésen is több ang. mér földnyire gázlámpák függnek öntött vasoszlopokon. Windsor, barátom, különösen gyönyörű lovagvár. Egy drágaság, melyet az idő elhagyott magától, jegyül s emlékül a múltból. A hódító Wilmos alatt, mintegy 800 év előtt épült. Áll egy magas tetőn, négyszög meztelen kövekbül építve, melyeknek közeiben a vakolat kovákkal van tele szurkálva. Részei közt nincs symmetria s így az egész alak annál regenyeseb, vadabb, phantasticaibb. S királyilag fölséges a gömbölyű torony, mely a vár' közepén egy második halomtetőrül mint koronás oszlop emelkedik föl, s ormán magas árboczfáru lobog a szélben Britannia' zászlója.

Délben volt a halottnézés, drágán és gyászszal fölbútorozott teremben. De ide csak azok juthatánk, kik az olvasztó forróságban teljes két óráig bírtunk ugrani, mászni a sűrűn rakott korlátfákon, s tolakodni, lökdösödni s veszekedni a látvágytól dühös tömeggel. Este kilencz órakor kezdődött a temetés. A koporsó-teremtől a Sz. György kápolnáig fedett fafolyosó vala építve s behúzva fekete posztóval; benne két sorban állának a testőrök, lefordított puskákkal s fáklyákkal. Kilencz után megszeről már hallatszék a szomorú zene, mely valóban érzékenyítő volt. Nagyon-halkan ugyan de perczenkint közeledett, s mintha

a sír közeledett volna hozzánk. Az ég fölöttünk tiszta s csillagos volt, a várudvar tele özön de hallgató néppel és sötétséggel, a fekete folyosó tele ragyogó fénnyel; az képezte Albiont mely gyászolt, ez a királyt ki utósó utat teszi. Ezek elfeledtetek az emberrel a pompát, s a bús hangok után képzelete ment a kripta felé. Az udvariak' hoszú sora lassúdan húzódott a kápolnába, azután a diadalmi zászlók is meghajoltak a sírbolt' ajtajánál, mik után a koporsó ment s eltűnt a halál' birodalmában. S míg itt Windsor a megholt fejedelmet sírjába kíséri, London örvend s ünnepet ül az új fölség' széke körül.

Másnap egy földinkkel, ki szinte utazik, a híres vidéket jártam meg; a méltóságos hoszú sétányt (Xong-walk), mi III-ik György' sziklára rakott szobrával végződik; a Pope által megénekelte windsori erdőt; a gyógyforrást; a Cumberland nevű lakot mely mint vár ül a dombtetőn; a Virginia-tavat, mellyen a király multságául három árboczú szép briguett van, s partján chinai templom és halásztorony. E tótul nem messze, az erdő' aljában, sok márvány, gránit s porphyromokat és oszlopdarabokat találni, melyek Hellásbul s keletről tömérdek pénzért hozattak, s most itt elhagyatván, másodsor romok. Midőn az ó világ' romaibul alkotunk új romot, nem cselekszünk botorul, de igen ha azt bányából építjük. Oka, mert romot ugyan építhetni, de emlékezetet nem alkothatni. Nem a kő illet meg, de a kor miből való s miről némán beszél, a történetek mik vele összefüggésben vannak, s az érzemények miket ezek a lélekben gerjesztenek. Tehát ne hidd ha a régi omladványok közt elgyűlsz vagy kéjes andalgásba merülsz, hogy Zeus valóban Isten, mert csonka vén kőképe ihletett meg mi lábaidnál hever; ez pusztajel, mely természetesen azon múltra emlékeztet melyből fenmaradt, s a múlt mindig regényes fényben él, s emlékezet, öröm s búé egyiránt, mindig rejt magában fájdalmat, következőleg ez s az ilyen csak egy lélektelen darab kő, áe mi az érzések közé vetődve itt is, mint a patak' vizében összetódulást s hullámozást okoz. De ép ezért tartasuk épségben hazai omladékinkat, mert ezek koronkint hol szikráztatói hol megmegszentelői az ifjú nemzedék érzésének; ha szélthordatni engedjük, a történet ugyan megmaradj de tömérdek érzeményt ölünk el. Mi képviseli ifjainknak a múltat? Ki sírja,

hány emlék, s mennyi ősi vár? Már mondtam egyszer, hogy ezek fejfái a vén temetőnek, egymás után fogynak, s pusztán nyugszik a hegyek' orma. Magokban azok nem szentek, de hatásuk szent. A mohos falra teszi kezét az ifjú, s általa a múlttal illetésbe jó. S ilyenkor minden rom szent oltárrá lesz; rajta lelki rokonodás által az ősi ifjú idő egyesül.

Este felé Londonba visszaindultunk. Windsoron innét is a Temze' partján néhány szép mezei lak van, mely a csendes és fenékről felfeketlő folyam mellett pásztori ideal kint jelen meg, mintha festve volna, mintha az mely a parton van s az mely a hab' tükrében fénylik, egymásnak árnyéka volna. A Temzét, mely itt a Sajónál talán keskenyebb, ritkán háborítja terhelt sajka; de e vízen, mely itt hátán még parti virágokat s lombokat hordoz, Londonnál már zajlik a sok csolnak, hajó, gőzös, és sűrűn és szakadatlanul. Eszembe jut, mikép Pestnél úgy hömpölyg a Duna mint egy holt test, midőn Londonnál a Temze, élők által elborítottván, élni s szorgalmaskodni látszik. –

Londonba visszaérkezvén, a British-Museum' roppant intézetébe vezetlek, mely a természet három országainak s a művészetnek remekeit egy földél alatt őrzi. Én az Elgin s Lawrence néven ismeretes görög szobor s építészeti romgyűjteményen s az egyipti műveken kívül, az olvasó szobát látogatám meg leggyakrabban, hova jegy mellett idegen is bejárhat, s hova a szolgálk fűgén hordják mindazt, mit kérsz s mi a gazdag könyv s kéziratárban találtatik. Mi kéjelem, mi tágasság a bécsi olvasószobához képest, hol több mint 200,000 kötetből naponkint csak 30 ember olvashat!

Hazánkról két kéziratot leltem, egyiknek czime: „A journal of the Siege and Taking of Buda... by M. Richard” (Mss. Harl, nro 4-989, ki oda a kormánytól tapasztalás végett vala küldve. Benne semmi emlékezetest nem olvastam. így végzi be: „Megjegyzésre méltó, hogy az austriai fegyver' e dicsőséges sikerét az isteni gondviselés' részéről egy különös körülállás kísérte, tudnillik, hogy midőn táborunk kétségteljes siker' reményében ment az ottoman birodalom' legfontosb erősségének megrohanására: a nagyvezérnek egy népesb táborral munkátlanul kellett néznie a csata' elválását, s aztán visszavonulnia, mit

cselekedett is nyakra főre.” Borítékára ez van írva: „This did belong to King James.”

Másiknak címe: „Description of Hungreland 1599” (Mss. Harl. 73143, miből kiírom azon néhány pontot, mit érdekesnek tartok.

„Magyarország gazdagon bővölködvén minden dolgokkal, mind azokkal mik élelemre, mind azokkal mik gyönyörűsége szükségesek, Európa’ legtermékenyebb országai közé számítható. Benne taláztatnak gyümölcsök oly különbfélék és jók, mint Olaszországban, elég élet lakosainak táplálására, bor azzal ellátni szomszédait is (Lengyel, Morva, Csehországot, Siléziát), hal oly bővségben, hogy a fölösleget az idegenek veszik meg; innét és Oláhországbul (Eger’ elvesztése előtt) hajtatnak marhák Olasz és Németországba, s most ez mindenik szükségét szenved, a törökök által az út megszakíttatván. A magyar lovak természetöknél fogva hadra nem alkalmatlanok (levén bátrak, erősek, kemények, gyorsak), de mivel nem taníttatnak nyereg alá, nem valók más szolgálatra mint dolgozni, mire az olasz és német kocsisok igen jeleseknek találják. Magyarország a Duna által két részre osztatik, egyik hegyes és azért felső Magyarországnak hívatik, gazdag aranyban, ezüstben, rézben, – másik alsó Magyarországnak, mely sík, halomtalan, s termékenységeről Olasz és Németország magtárának nevezetik. Magyarország azon részének, mely az „imperatornak’ engedelmeskedik, fővárosa Pozsony, kicsiny és bizony nem igen szép, nem szebb Esztergom, Kassa, Nyitra, Nagyszombatnál, vagy Magyarország’ akármely városánál, minek oka az lehet, hogy a nemesek’ házai falun vannak, s a polgárok inkább igyekeznek építeni haszonra, mint pompára.

„A lakosok termetökre s szerkezetökre nem hasonlatlanok az angolokhoz, szokásaikra pedig hasonlók a szegény irlandokhoz; erősek, vitézek s béketűrők hadban, vagyonszomjasok mérték fölöttt de inkább csak kívánságuk van mint mesterségök s eszök meggazdagodni, megengedvén (pusztán henyeségből), hogy a németek lakják városaikat s áruikkal azok kereskedjenek, mi az oka, hogy közülök kevés vagy senki nem emelkedik (maga saját szorgalmábul) nagy gaz-

dagságra. Ők egymás közt soha sem vívnak, hanem minden sérelmei szóval torlanak meg, kivéven ha ki félénknek nevezetik, mely gyalázat alól senki föl nem odatik, míg magános tusában egy törökkel meg nem mérközött. Egy ősi szokás volt náluk, hogy csak az hordhatott tollat, ki egy törököt megölt, s csak erre nézve vala törvényes, megölt elleneinek számát kimutatni tollai' számával kalpagán. Házasságtörést s paráznaságot halállal büntetnek; a férj nejét, a báty húgát, a apa leányát erővel hurczolja a vépadra. A fiúk egyenlőn örökülnek atyjok' halálakor, elfoglalván (leggyakrabban ez az eset) nekik közül hagyott birtokait; a lányok a földbirtok egy részének értéket pénzben kapják. A lakosok rendkívül kívánják a hadat. Táborukba semmi haszontalan személyt nem bocsátanak... Külön táborozván, csapatokban mennek mind a lovasok mind a gyalogok, de nem jó renddel mi a németeknél uralkodik, kik mind csapataikat mind ezredeiket megkülönböztetik. . . , kik poggyászaikat vagy hátukon vagy oldalaikon hordják, a szerint mint az állás kívánja. Ők nem járnak köröskörül sem a táborban sem a városban, hanem a helyett egyik ór kiált a másiknak, mint ez szokás a törököknél is. Lovasaik (csata előtt) sorokat képeznek, mint cselekesznek a gyalogok is, homlokra a löerőt állítván. Iszonyú lövéseket tesznek, s az ellen megtöretvén rögtön rabolni kezdenek s az üldözéssel akármi csekély ragadományért fölhagynak; de ha ők töretnek meg, futnak, haza mindenki hol lakik, ellenállni még csak nem is próbálva, lesködvén az út mellett a németekre, kiket (nagyobb ijesztés végett) tatárokat roszul utánzó öltözetekben rabolnak ki, – ezektől ők úgysis csak kalpagra nézve különböznek.

„Magyarország' kormánya régenten papi és világi vala; annak feje volt az esztergomi és kalocsai érsek .... A régi törvények az országot 20 tartományokra oszták, s mindeniket egy báró mint kormányzó s 12 jogtanár igazgatta.. De e kormánnyal, mióta az austriai herczegek léptek A királyi székbe, egészen megváltozott, s helyébe állt az austriai zsarnokság, mi szerint a parasztok földes uraikat nem változtathatják, gyermekeiket meg nem házashatják, szolgálatba nem ereszthetik, tudományra vagy mesterségre nem taníthatják az úr' engedelmé nélkül, úgy-

hogy e nyomorú nép valóságos sclávságban él, s csak a név hiányzik. Ama régi kormány mód' idejében, ha a király a köztársaság' igazgatásában valamit megváltoztatni, ha idegen néppel hadat folytatni, ha békét kötni akart: bizonyos helyen összegyűltek három rendbeli alattvalók, t. i. bárók, püspökök, nemesek, s ezek nagyobb részének megegyeztével volt joga a királynak törvényt erősíteni, pörlni, hozni, üzeni hadat, kötni békét, s adóval terhelni az országot szükség szerint. E gyűlés most is szokásban van, de a határozásmód megváltoztatott, eddigelé Mátyás herczeg által semmi nem terjesztvén a gyűlés' elébe mint pénzkérelem, mely kérelemre, (egy kitűzött napon) véleményét adja a nemesség. 1596 és 1597-ben az jelentvén, hogy a török császár személyesen jön, a nemesség ajánlá, miképen táborba szálland egész erejével, s jobbágyai' nevében megígéré, hogy minden ház egy embert ad s két dollárt fizet a katonák' tartására. Azonban a török császár személyesen nem jöven, a nemesek minden kötelezettség alól föloldozottaknak érzék magukat; de azért jobbágyaikkal minden háztul egyegy dollárt fizettettek!! stb."

Ebből ennyi, barátom; de ez még nem mind akéziratokból. Leltem még egy kéziratot, Mss. Harl. 5771, melyben talán első csirája van a gőzerő használhatóságának, s rövid levén az elvbíró hely (mint kicsiny szokott lenni a mag miből egész erdő kél) lehetetlen veled nem közlenem. Czime ez: „Les principes de la nouvelle force de Feu*), inventée par le chev. Morland. l'an. 1682.”

... L' eau estant évaporée par la force de feu – úgymond az író, – ces vapeurs demmandent incontinent une plus grand espace (environs deux mille fois) que l'eau n occupoiet auparavant, et plus tost que d' être toujours einprisonées, feroient crever une piece de canon. Mais estant bien gouvernées, selon les règles de la Statique et par Science réduites à la Mesure, au poids et à la Balance, alors elles portent paisiblement leurs Fardeaux (comme des bons Chevaux), et ainsi seroient elles du grand usage au genre humain, particulièrement pour l'elevation des eaux...” –

*) E szón 'Feu' vakarás látszik, mintha az író, ki az angol király' mechanica volt, tétovázott volna, a víz vagy a tűz erejének nevezze e?

Az angolnál a nyilvánny nagyobb is régibb is mint a francz-nál; oka mert a szabadságot jobban érti. Nem igazolja e ezt a parlamenti viták' őszintesége, a hírlapok' nyers hangja s nagy köre, mely még a magános viszonyokra is kiterjed? Nem ez e oka annak, hogy itt sajtópör a ritkaságok közé tartozik, midőn azt Parisban hetenkint látsz? Az angol hírsajtó vak hogy személy miatt az igazságot el ne hallgassa, süket hogy a bonczolgatásaira támadt sikoltások meg ne kérleljék, de e két sajtóerényt, amazt gorombaságnak, ezt kegyetlenségnek nevezi a külföld; ellenben a francz hírsajtó bátran emelkedik ugyan, de az alkalmazásokban megsántul, talán féltékenységből, úgyhogy az angol őszinte nyerseség, kivált a nyilvános tisztviselők' megrovásában, egy francz nagy lapot sem jellemez, s azt két kisebb lap, a gonosz Charivari és az elmés Corsaire csak úgy meri gyakorlani, hogy az újságok koztt a bohóskodót, a harlequint játsza. Mit az angol komolyan ad elő, azt a francz csak tréfa gyanánt meri elbeszélni. Nem az egyedeknél hiányzik bátorság, de a tömegnél érettség, s még inkább a kormánynál önbizalom, mely bár kevés évek előtt úgy nevezé magát, nem mer lenni Isten, ki bátor nyugalomban nézze alatta küzdeni s háborgani a hullámokat és szeleket.

Az angolnak hóiratai jobbak; oka mert ezek mély reflexiót, alaposságot, sok munkát kívánnak, s mind ez e nép' sajátja. Ezért a reviewk, magasinok, mint józan eritica, gazdag ismeret s tiszta ízlés' tárházai, egész Európa előtt nagy hitellel bírnak. A francznak napi lapjai jobbak; oka mert a francz tüzes, szelleme pillanat által gyulasztatik, s az első és rövid hévben tömérdek erőt s érzeményt fejt ki, pedig minden napi lap néma pillanati állapot' tükre e? S e lapok kezdenek a napi esetek által színre hozott tárgyakat illető theoriai értekezések' tárává lenni, s e tekintetben is főlebb állanak az angol lapoknál. Azokban az első írók föllépnek, mi ezekben nem történik; azokban az elmélkedések legalább elfoglalnak $\frac{1}{4}$ det, ezekben legfőlebb annyit; azok elmecsaták' térei, hol hír, kincses dicsőség vívható, mert a jelesb cikkek' írói ismertetnek s azok hősek, – ezek inkább száraz jegyzőkönyvek, mikbe a napi történetek kevés magyarázattal iratnak be, s az írókat, mint láthatlan areopagot homály földvén a világ elöl, a gyalázat is a lapot éri, de a dicsőség is osztatla-

nul azé. A francz gondolatainak komoly menetele van, mi képes aggodalmat gerjeszteni az elmékben, érzeményei pedig magasztosak, mik véleményét a közönség előtt mintegy megszentelik; az angol boszankodó s megmozdult lelkének más ventile van, humor és nyersesség, – gúnyol, rúg, döf, szitkozódik. Ha a sympathia együtttartásban áll, látni való, olt együttaggódik s gyuladoz az olvasó, mi nincs veszedelem nélkül, itt együtt kaczag s utál, mi forrongásra hideg lélekállapot.

Az angol újságokban tudósítás van az egész világból; naponkint megjelennek; ívei lepedő nagyságúak, betűi fölötte aprók; belőlök mindent megtudhatsz, – de hol kapod olvasni? A kávéházakban bajos, alig vevéd kezedbe már öt kéri; a clubbokba bejutni nehéz; a divánokban pedig egy ülésért 25 v. garast kell fizetned. E részben a francz fölötte áll az angolnak. Paris' minden utczája tele olvasószobákkal, s 30 újság és folyóiratban két, 200-300-ban 5 garasért válogathatsz; e városban valamennyi tömlöczöt megnyit egy engedelem, valamennyi kórházat más, s pusztá útleveled, mi idegennek bizonyít, csaknem mindent. De Londonban annyi engedelmet kell kieszközölnöd mennyi iskolát, vagy tömlöczöt, vagy kórházat, vagy középületet meg akarsz látni, s mellé még busásan fizetsz. És még boldogság volna, ha itt végződnék minden baj. De gyakran kínálhatsz pénzt, folyamodhatol engedelmért s mind haszontalan. Pártfogóval kell bírnod, és sok esetben ebből sem elég egy. Angolországban a numerusra sokat néznek.

Ezt s miket már mondék összevetve, magadtul is kitalálhatod, miképen Angliában a népet oktatni, fölvilágosítani, habzó véleményét elvre s gyökérre vonni mind az iránt, mi a statuséletben naponkint előfordul, s a közvéleményt képezni s vezetni két eszköz van: egyik a napi-sajtó, másik a népgyűlés (mi a francznál hiányzik). Sok polgár, ki egy vagy más iránt nincs tisztában, az újságlap által útba vezetetik, sok ki a gyűlésbe határozatlanul lép, a szónokok' hallása után elvet nyer. S elvvel bírni mindig hasznosb a társaságra nézve mint nem bírni, mert ennek következménye a közönyösség. Hol ilyen a legszámosb rész, egyetemi tespedés és polgárháború csak ott tarthat sokáig. –

Mielőtt levelem' bezárnám, megjegyzem, hogy a londoni far-

sangnak (season), mely májusban kezdődik, utósó hónapja ez levén, estélyek, bálók, hangverseny, színi és mindenféle mutatványok egymást érik. Az itteni mulatóhelyeknek koronája a Vauxhall-kert. Esti 6-tól éjjeli 12-ig nincs vége a mulatságnak; itt egy a kert egyik részében végződvén, a sokaság rohan másik részébe, hol új kezdődik, és így egész éjfélig. Először is Green, a híres aëronauta röpül fel léghajón, aztán zene ad élvezet, mit követ hangverseny, ezt felváltja kötél táncz külön színhelyen, mi ha végződik, színházat, nyitnak, hol vígjáték után gymnasták lépnek föl, s egy vagy több virtuósok egy vagy más hangszeren. És itt még alig esék le a kárpit, a trombita már hív a nassaui léghajó-utazás' mozgó panorámáját csodálni, mit rögtön pompás tűzjáték követ. S fő gyönyör maga azon néhány ezer ember, melly rohanva tolokodik új új mutatványra. Azonközben legalább 12,000 színes mécs ég, sok elhintve a kerti ágyakon mintha a föld égne, sok a fák' lombjai közt függve vörös és sárga és kék gyümölcsként, s belőle kirakva itt úszó hatyú, ott teknősbéka, madár, csillag, harlequin. A folyosók s chinai ház a fényben lángolni látszanak. A fasétányok körül pedig szelíd holdfényileg megvilágított tájképek andalítanak el: góth omladék, remeteház, malom, Tell Vilmos' kápolnája, olasz vidékek.

Augustus' közepén, hacsak parliament nincs, jóságaiakra húzódnak ki a nemesek. Jelül az ablakközi függönyöket londoni házaikon leeresztve látod. Divat ellen volna a season után is Londonban maradni; kinek nincs hova menni, a leeresztett ablakfüggönyök mögött – lappang

S e lapok Londonbul ezúttal az utósók. Eddig Angliát csak Londonban láttam, mi annak fénypontja; most akarnám látni tartományaiban is, vajjon földe egy nagy kert e, mint a főváros' tájéka hitetgeti velünk? vajjon a jóllét, vagyonosság, tisztaság s munkásság közbirtoka e e népek? A látandók' bírálgalásaival nem leszek unalmadra. Midőn az utazók igen bőven bírálgatnak, úgy látszik, inkább akarnak a látott országokra s nemzetekre hatni, mint tanácsokat saját hazájok' számára gyűjteni. Ezek lehetnek rossz írók, de minden esetre jobb írók mint hazafiak.

De még ma sok utazást kell tennem a városban. Azért élek

e szóval ‚utazás’, mert a bérkocsisok itt nem óra, hanem mér-föld számra hordanak és fizettetnek.

LXXIV.

Cambridge, Stamford, York, Thirsk, Julius' 19-én, 1837.

A tapasztalás nagy bölc, de tartozik a peripatheticus felekezethez; ő nem jön hozánk s nem áll egy helyben, hanem megy szüntelen s nekünk lépéseit követnünk kell, ha tőle tanulni akarunk. Mit tudna a gyermek, habár könyvek közt is de egy szobában elzárva neveltetnék? Az olyan ember, ki szülőföldén kívül nem ismer más földet, közel áll ezen gyermekhez. Mit ez tud s ért igen kevés, mit amaz ismer nem sokkal több, s a fok a szerint magasbodik a mint ki többet látott, magában értetvén, hogy mindent mit látott, ismerni is igyekezett. Az utazás mintegy ész-t ad. Meglévő eszméink tisztulnak, alakodnak s elvvé keményednek, és szaporodnak újakkal, mert új tárgyakba ütközés aczéla az elmének. Hányszor találkozzunk azon egy dologgal, mindig más alakban! A társas viszonyokat mi sokféle módosításokban szemléljük! A legcsekélyebb házi eszköz, úgy mint a legfontosb országos intézvény, mit mi többféleképpen képzelni sem tudunk, tartományokkint mi változó formában jelen meg! S így midőn az emberi szellem' munkásságát eredményeiben vizsgálhatjuk, magába a szellembe is bepillantunk, mely Isten után Isten, alakot s szint adni a földnek.

Isten áld észszel s értelemmel nagy vagy kis mértékben. Egyenlőt véve föl, így merném meghatározni ki értelmes? Először az, ki többet gondolkodott; másodsor, ki többet utazott; harmadszor, ki többet olvasott; negyedszer, ki többet társalkodott. Lelkednek az első elvet ad, a második kitágítja, a harmadik ismerettel tölti meg, az utósó az étellel köti össze. Ki nem bír az elsővel, tengeren evez vitorlával de horgony nélkül; ki a másodikkal nem bír, egy szűk völgyben lakik; kinél a harmadik hiányzik, az egy elébe vetett pókhálóban is megakad; ki az utósót mellőzte, az a csillagok közé jár ismerni a földet s embert. Ez rendszerint! lajtorjája az embereknek; a választottak kivétet-

nek, mert a szellem' országában koronákat a mindentudó osztogat.

Mi végzi be a nevelést? Az élet. S mi egyéb az utazás mint élet nagy terjedelemben, mint sok népéletnek, mi századok' műve, áltszemlélése egy pár év alatt, mint a lehető legtöbb élet s tapasztalás egy rövid időben? S ezért veled teljesen egyértek, hogy ifjaink, mielőtt pályára lépnének, menjenek utazni; nem gyönyörért pusztán de tanulságért, nem elveszve a külföld' csodálásában, hanem mindig emlékezve a hazára. A tészta, mely erőtlen, élesztőt így kell hordani; a kandalló' tüzebe, mely hamvadoz, szellő kell hogy égjen ismét. Szükség sokféle ellenerőnek összejöni, mert haladásban a kellő irányt a sok ellenkező együtt jegyzi ki. –

E hónap' 15kén délben indulánk el Cambridge felé. Midőn kimégy Londonbul, mintha perspectiven néznél; azon ponttul, melyen vagy, a házak mindinkább kisebbednek egész a szélig. London itt is, mint más szélein, szép mezei s kerti házakban végződik. Említésre méltó, hogy más városok palotákbul kunyhókká szoktak alacsonyodni a széleken, s a pompát förtelmes tisztátlan-ság váltja föl; de itt mi nagy és szép van, az el van szórva mindenhol, s véletlenül bukkansz egy vagy más jeles műre s térre majd a szélen, majd a középben; a tisztaság pedig mindenütt uralkodik, bár itt gazdagsággal, bár ott szegénységgel páruulva. De ez olyan mint a napfény, mely akár a nagy tenger' színén, akár a pocsolya' sötét vizében ragyog, ott is. itt is szép.

Angliában a gyorsszekerek' kocsisai igen csinosan s tisztán öltözködnek, úgy hogy az utazóktól nehéz megkülönböztetni; kezén fehér keztyű s öltönye' gomblyukában virágbokréta van. Lovak minden 1-15 angol mérföldre váltatnak, de a kocsis csak 60-70 angol mfre változik egyszer, a kocsi pedig a célnál áll meg. Kocsisunk nemcsak csinos de ifjú s szép is volt, s szélgyopsan hajtván a kéjelmes úton, bár rohanó zápor vágott s dörögés és villám ítéletnapilag ropogott és lángolt körülünk: esteli 7 óra előtt, és így 6½ óra alatt, bevégeztük a 11 magy. mérföldnyi utat Cambridgeig. Az életdűz, és színben tarka de alakban egyhangú vidéken mindenütt sok város és falu fekszik elhintve, mindenik emlékezetes egyről vagy másról, p. o. Cheshuntben áll

a híres Wolsey bíbornok' mezőlaka, s az egyház melletti házban halt meg Cromwell Richard, a pártfogó Olivér' fia; – a Ware melletti Theobald-palotában hunyt el I. Jakab; – ttoyston faluban, 1757 lakossal, gáz utczavilágítás van, míg Bécs' utczáin homályos olajméc s pillog. De győz e az utazó mindenhol megállni, mindent megnézni s elmondani?

Menvén végig kocsink Cambridge' utczáin, engem' az ó goth tekintetű sok collegium csodahalással lepett meg, hozzájárulván, hogy körülök hideg szél fűjt, melynek szomorú hangja pusztává szokta tenni s elkietleníteni a léget, hogy fölöttök az égen vad képvilág mozgott, mit a foszladozó fellegek alkottak. De futtában látnom nem volt elég; még ez este, bár sötétben, megnéztem a King collegiumot, mely régi várkint pillant maga körül s rohanást látszik várni, – megjártam a Cam' vize fölött St. John' födeles hídját, mely a velencei sohajhidra emlékeztet, – s végig mentem a híres Trinity' három udvarán s kolostormagányú hangzatos folyosóin, belőle azon torony alatt jöven ki, mely egykor lakul szolgálta Newtonnak. Lefeküdvén, fejem rajzott a középkor' meséivel s képeivel, s mikor e homálybul és zavarból a reg föléresztett: nem tudám bizonyosan, mit láttam és mit álmodtam?

Tehát rögtön felöltözködém, s egy vastag angollal valamennyi (17) collegiumot s ,hall-t' (teremet) bejártam, melyek ily nagy számmal ily kis városban nem véletlenül lenni, de élő lényekint összehiva, összegyűlve látszanak; s ha este, a sötétben, lakatlan goth régi épületek voltak, ma népeit is megláttam azon négyszög sipkájú s röpkedő szárnya miatt is különös köpenyű fellow-k és tanulóknak, kik, szünnapok levén, kevés számmal az udvaron úgy lézengtek, mint őrméhek szoktak az elhagyott köpükben.

A King, St. John, Corpus-Christi collegium legérdekesebb; mindenik angol-goth ízlésben, csonka és hegyes tornyokkal s várfogakkal falain. Csaknem megtéved a képzelet, midőn a szem olyan s még lakható épületet lát milyenben a régiek laktak; lovagokat, hölgyeket, örökét várunk kinézni a hoszú ablakokon s letekinteni a falak' csonka rovátkái közt, avagy üres omladékokban hiszszük magunkat, s e csalódást nagyítja kopogásunk' azon erős visszhangja, mely pusztá lakban honos, s mely itt a

folyosókon engem' is többször visszatekintetett, nézni ki kopog s ki jó utánam. En, tisztelője a múltnak, de bajnoka a jövőnek, örvendek hogy az angol nemcsak hő gonddal igazítgatja goth emlékeit., de újakat is állit. E nemzetnél ez ízlés úgy nemzeti, e földön úgy hazai, mint a hellenföldön nemzeti s hazai a görög. S ha a görög romokat az angol nép megvásárolja nagy áron, ha azokat fényes palotákban kincskint őrzi: cselekszik a művészet' ügyében, mint ember s így méltányosan; de cselekszik mint ember és polgár, és így méltányosan s igazságosan akkor, midőn a hazai romokat sem dúlja föl, midőn követ, mely egykor hazát védett, nem ereszti dobra, midőn kocsmákba, alacsony dalok' hallójává nem építeti ősei' kápolnájának szent falát, mely kegyes énekeket, tanult, mert ha az elsőbkekhez a tudomány s művészet' érdeke köti, ezekhez azé is, s még fölül rajta minden érzemény mely föllángolhat hű ember' keblében, ki dicső apái ivadékának s egy történetdúzs múltkort folytató nemzedéknek érzi magát. Így múltjához Anglia hozá forrasztja magát, s hasonlít a Druidok' szent tölgyéhez, mely önmagából kifolyva nővén s fejlődvén s alakodván, vele földi vész nem, csak az ég' villámai bírnak.

A St. John, Trinity, King s Queen collegiumok a Cam' vizére dőlnek, melynek két partját e collegiumokhoz kertkint csatlódó sétányok s parkok borítják. A terebély fák alól a sétányokból, sa ligetileg ültelett fiatalok' sűrűjéből fölötte kedves és ingerteljes az épületekre tekinteni föl, melyek' ablakai előtt a zöld gyepszín, félig ragyogva a nap világos sugaraiban, szépen árnyékszott bársonyszőnyegként terül el. Én szeretem ha az iskolai élet, szokás, öltözet egy saját kis világot alkot, mert ez sok bájjal bír magához csatolni az ifjú' lelkét, és ha elbúcsúzánk tőle, édes emlékezettel válunk meg mely kísér a sírig; szeretem ha itt épület, butor, szokás ritkán változik, mert emlékezet nagy befolyást gyakorol egy, kivált érzeményes ifjú' belső életére. Tanulni egy vén épületben, melynek kövei sokat tudni látszanak de hallgatniuk kelt, ott hol apáink esőseink sorban felnőttek, hol hazánk' nagy emberei készültek az akkor még nem is sejtett nagy pályára, mind ez, kivált ha ép azon szobában esik laknunk vagy széken vagy asztalnál vagy fa alatt ülnünk, mely az övék is volt, vagy van jegy s emlék mi rajok pillanatonként emlékeztet,

vonz is ösztönöz is utánok törni, s ébren gyújtván, álmunkból fölriasztván, az emlékezet keblünkben mint Themistoklesében nyugtalanító Istenné válik, mely jövendőnk' sorsát határozza el. De szeretem még azt is, hogy az iskolát szép kert vagy vidék kerítse, mert mint a nap a földet, a szép megtermékenyíti a lelket, holdvilágkint pedig fakaszt és nemesít érzelmeket.

Még a Christ-collegiumot említem meg, kertével és tavával melyben fürödhetni. Itt van a Milton, mint még itteni tanuló által ültetett két százados eperjfa; már hanyatlik s ezért fél oldala hideget tartó ónnal van bevonva, de lombban s gyümölcsben most is, s a kertész' mondása szerint mindig gazdag. Úgy látszik, Milton' dűzs teremő ereje bele költözött. Egy pár levelet hoztam róla. –

Cambridgeből Stamfordba félnap alatt eljuthatni, s az út Huntingdon csinos városkán vitt keresztül, mely Cromvell Olivérnek szülőhelye. Stamford igen régi városka, 7000 lakossal, s most két követel küld a parlamentbe, de a reform-bili előtt négyet küldött, midőn Birmingham' 146,000, Manchester' 200,000 lakosa egyet sem. Ezen régi városkák pedig, mivel egyes lordok' birtokai, mind tory-követet küldenek s küldenek, és ez mutatja, a reformbill, mely a 400–2000 lakosú városkáktól mint földes urak' bérlőitől a követjogot elvette, s azt népes s kereskedő városoknak mint szabad s értelmes polgárok' egyesületének adta, mi életkérdés volt a tory és whig felekezet' jövendője fölött? Ide érkeztemkor két követjelöltével a tory-párt épen föl s alá sereglett az utczákon, hangászok, trombiták, zászlók' kíséretében. Egy ember elválván a seregtől, miután tőle egyről másról tudakozódtam volna, kérdem: az úr szinte tory? „Igen uram, felelé, mi itt jobbadán azok vagyunk, bérlünk, függünk, s kenyeret veszítünk ha szót nem adunk.” Később a piacra menvén, s akkor végezvén beszédét a városház' erkélyéről egyik jelölt, egy ezredes, utána a másik jelölt kezdte szólani, t. i. Ruiland herczeg' fia, Granby marquis, egy szájtáti ember beszéde, mit könnyű vala jegyzennem, ím en miniature.

„Uraim! Nagyon örülök, hogy, a mint látom, megjelenéseim foganatos lesz, s kívánom is hogy foganatos legyen. Hisz az én elvem a törvényes egyház s alkotványos szabadság. Következés-

képen igyekezem előmozdítani a nép' boldogságát; de most sajnálom, hogy tovább itt nem lehetek. De nagy okom van rá, a királynéhoz ,levee'-re megyek, tudom ez elég ok. Igen . . (szünet) ... Ó igen, Anglia a világon a legszabadabb ország, nincs párja (hurrah.) Nekem azonban főképp az esik nehezen, hogy a holnapi lófuttatáson itt jelen nem lehetek, de nem lehet, engedjenek meg; az én elvem marad az alkotmányos reform, mely miatt Anglia e világon a legszabadabb ország. Most hát jó egészséget („good b' ye”) majd eljövök mikor már megszűnt minden ellenzék .....Hát most, (meghajtja magát) ... igen., elmegyek tehát, és végre majd ... (szünet) ... végre ...” itt hurrahzni kezdtek, hogy csúffá ne legyen a tory bajnok. Rövid beszédének ez hü mása, de képzelj minden két szóhoz egy dadogást, képzelj egy szajtáti előadást mint szólanak a hülyék, és képzelj akadozó ismételtetését annak mit mondani akart. A hallgatók a piacon egyszerű mezei nép volt, de egyik a másik' háta mögé búj s kaczagott, úgy hogy, mint bitófánál, pirulni látszék a szegény marquis. „Huh, shocking” (jaj rettenetes) monda nekem egy öreg, torzképet csinálva; oda fön az erkélyen pedig a tory-biztosság egészen megzavarodott. Igaz is, ily beszédet s így eldadogva soha nem hallottam.

Ezek után könnyebben értheted azon különösséget, mi szerint az írók, tudósok, ügyvédek Londonbul elvándorolnak követséget keresni, s a választók csak eszközök levén, gyakran elválasztatnak oly helyeken, hol őket talán először látják és talán utolszor. A katonaság s a földes úr a választáskor néhány mérföldnyire eltávozni tartozik, hogy az félelem, ez vesztegetés által a választásra befolyást ne gyakoroljon. Vén babona! Azonban mint jog erőre mutat a nemzetben. –

A vidék eddig szép, de nem a természettől hanem a szorgalom által, s ez Anglia' nagy részének jelleme. Ezen örökké egymást váltó domborodások jobban untatnának a legszomorúbb síknál, ha azoknak, melyek mint megannyi kiseded fél földgömbök tűnnek elő, fák és erdők nem földnek csúcsát, ha oldalait némi képpé nem varázsolnák a földhasábok, miknek az eleven sövény kitűnő alakot ád és különféle szint az egymás mellett tarkán fekvő zöld vetés, szürke burgonyavirág, sárga rét, barna ugar, ha

közülök sűrűn nem tündökölnének ki a vörös födelű mezőlakók, ha gyakran nem esnék elmennünk lombos parkok előtt, melyek' bemeneténél az utas egy ékes őrházat s egy igéző rózsardőt lát, ha a tetőkről nézett kigyózdó út nem hasonlítana egy sárga szalaghoz mit egy zöld posztóra elejtenek, szóval: ha parton és halmon, völgyben és síkon nem volna az a buja tenyészet, az a sokféle színű dúzs növényvilág, a természet' azon teljes kifakadása, s az a zöld színtenger, mit az angol a föld' életének nevez. Ha néhol fátlan tájakat láttam, kopasz lapályink jutának eszembe, mik hasonlók emberhez ki meztelen, ruhája még nincsen. A felfutó rózsza erre is bőven terem, s festői szép tekintet, midőn vén, roskadó házakat fut be; – mint mikor az ifjú nő vén férjet ölel. Mindkeltő azért teszi mert kénytelen. E rózsák? mint a művészet, idealizálják a szegénységet.

Mondhatni, ez ország egy óriás park, de miben ismét sűrűn vannak a kisebb parkok. A park (ligetkert) nem egyéb mint egy nagy tér, mely kőfallal vagy fakerítménnyel körül van véve, s ez belül magas és lombos fákkal oly sűrűen van körül ültetve, hogy a szem ált nem hathat rajta. A kapu mellett, mely ittott pompás góthízlésben épült, vagy ékes mezőlakban vagy helvét-ziai alpházban lakik a kapus, s a fasűrű előtt, mely a kapunyílás' irányában a belső vidéket eltakarja, virágok s kivált rózsák virulnak, melyek az utazóval egy tündérkastélyt s világot „sejtenek a fák mögött. Tekervényes kavicsúton haladsz előre, míg végre a park' közepén megpillantod a lakot, mely többnyire, akár új akár régi épület, angol góth alakú s vártekintetével a lovagkorra emlékeztet. Ha a gyönyörtelket (pleasure ground), mely közvetlenül alak körül fekszik, s drága virágoknak, növényeknek, luga-soknak s más jelességeknek gyűjteménye, megnézted, e mester-séges kis tér után mindenütt csak a szabad s vad természettel találkozol; lelsz nagy tavat, gyakran messziről ide csapoltat, tele sással, náddal s hajókázó hattyúkkal, – lelsz ősi erdei fákat hol erdőt képezve, hol rendetlen csoportozatokban elszórva, – lelsz néha patakot is, mely végig folyja a dúzs mezőt s forrást mely árnyékbul csörgedez ki, – lelsz mindenütt legelőket a fák alatt, kaszálókat a tisztáson, s a bokorsövényekkel elkerített részekben lovakat, teheneket, juhokat és őzeket, mik

békésen legelnek. A növényország' fris lehellete, a természet a maga vad erejében, s a szín-és életgazdag fű, virág, falomb az, mi nélkülözhetlen élvét nyújtja itt az angolnak. S láthatni, hogy e gyönyörrel igen összefér a gazdaság.

De a francznak a parkok' szépségét hiában magyarázod; fölhúzott orral jár veled s nézi a füt és fát, s a fát és füvet, és kérdi: „mais mon Dieu, je vous conjure Monsieur, mi itt, mi ebben szép?” az angol pedig a franczkertet szemléli nevetve, s kérdezi: „de hát nem elnyomorítása e ez a természetnek? Nem tagadhatni, a francz csak a mesterséget akarja láttatni, a természetet pusztán eszközül használván, s a franczkert nyárban is a téli merevedés' képe; az angol pedig a természetet úgy hagyja mint van, nem nyúl hozzá eléggé alkotó kézzel, szépségeit nem fejtí, rútságait nem irtja ki, s az angolkert télben is a nyár' sűrű ágbogazatát mutatja. A francz túl sokat tesz, az angol túl keveset, annak a mesterség ennek a természet minden, annak a természet ennek a mesterség semmi. S különös, jellemeiket a népek mindenre áltviszik, kicsinyre s nagyra. Az a szellem, mely szűk formákba szorítja s feszes alakokká metszegeti a kerteket, teremtője a bureaucrátiának; az a szellem, mely alig csinál egyebet mint a természetet bekeríti s parknak nevezi, alkotója a nem eléggé körülirt tartományi kormányalagnak.

Sfámfordhoz közel fekvén Burleigh-house nevezetű park, megjártam ezt is, mely lord Exeter' nyári laka. Egy szíves ifjú angol akadt társamul, ki zsebbeli Walker-szótárt hordott magával, tanulni belőle a kimondást. Megérjük e mi, barátom, hogy ily magyar szótár készül s a magyar ember el fogja hinni, hogy a szép s jó kiejtést tanulni kell? –

Innét késő délután indultunk el, s azonkívül hogy ettől egy-pár órányira az országút mellett megláttuk Woolsthorpeban azon házat, hol Newton született, s melynek kertében, a mirigyvész elől ide vonultakor, egy alma' leesése a gravitatio-rendszer' föltalálására vezette; utunkból semmit nem ismerénk, mert éjszaka s esőtül verve utazánk csaknem egész Yorkig, melybe viradatkor értünk.

York, a romaiak' Eboracuma, becses régiségekben gazdag. De mindezeknek koronája a münster, mely az angolországi goth

épületek remekének tartatik, s az 1829-ki tűz után is az. Valóban genius' műve. A keleti tündérablak, a csodaszép keresztépület, a kar-háti kőmű, a vékony oszlopvégekből kicsucsorodó állatfejek s arczképek, melyek jellemmel bírnak s a torzig vive is érthetők, a festett ablakok, mik üvegmozaiknak mondathatnak, miután az alakok nem lapokra festvék, hanem apró festett koczkákból összerakvák, és a homlokkapu körüli ritka bájú lombozatok mind bizonyítják: hogy ennek bélyege tisztaság, könnyűség, gazdagság, eredetiség, s ha szabad mondani, itt az építész correggioi kellemmel raphaeli tiszta s nemes rajzot párosíta. Nem első góthmű ez mit láttam, de csak ez által érzem magam' megbüvölve; előre búsulok, hogy a részleteket el fogom feledni. Az emlékeket benne kedvem sem volt nézni; midőn a természetet csodáljuk, egyes fákra s virágokra nem ügyelünk.

Angolországban még most is minden helységben látni vén egyházat; sokközei az omladáshoz. Ezt, néha félig néha a földélig sötét repkénynyel befutva sűrűen, oda képzeld minden angol faluba. De ez ritkán szép; hogy a góthmű hasson, nagyobb tömeget kivan a görögnél. Ha kicsiny és éktől meztelen, igen nyomorult tekintet; ha kicsiny és cifra, igen bábu alak. A görög alakot viheted a legparányabbig s kellemes, a góthot viheted a legóriásabbig és szép marad, de nem tehetned az ellenkezőt. Én legalább úgy érzem, ez nem szenved a vég nélkül kicsinyítést, az a vég nélkül nagyítást.

Délutáni ltől –8ig a törvényszéken valék, hol az esküdtek s egy bíró, ki hoszú szürke vendéghajjal vörös tógában volt öltözködve, gyilkos fölött itélt. Midőn szállására a bíró visszamene, kocsiba ült s elöl dzsidás férfiak mentek, ezek mögött czímerzászlóval fölékesített trombitát fúvó három ember, aztán egy vörös újasú s aranyzott fekete sipkájú a lovak előtt, végre a kocsi után hoszú botot emelő két törvényszolga; – a nép pedig kísérete nagy sokaságban. E szertartás a régi időben kétségkívül hatott a tömegre, mint minden pompa s myslicismus; ma az utósó angolnak is van annyi esze, hogy mint nézni valót nézi, de azért a bírót sem okosabbnak, sem hatalmasbnak nem képzei. –

Túl Yorkon, Easingwoldnál, és így Londontul 206 ang. mérföldnyire éreztem az első kocsizökkenést, mit egy az útra

hajintott kövecs okozott. Angliában utazni oly puha, kéjelmes, mini pamlagon ülni vagy hintókázni s ezért, ha a gyorskocsiban csak négy személy fér is, de ül földelén 13, s ülhet veszedelem nélkül. Az angol utazók, férfiak és hölgyek kün ülnek s örömet még akkor is, hanem szép az idő. Szabad légben lenni s nézhetni mindenfelé, bár semmi jeleset nem látni, már magában gyönyör; látni kellemes tájat ez már foka a gyönyörnek. S az angolnak leghelyesb fogalmai vannak a kéjelemről (comfort). Más népek, például mi szárazföldiek, kívánjuk hogy a gyorskocsi fedeles legyen s benne párnák közt puhában ülhessünk: az angol pedig, hogy a szabadban ülhessen s ha tömetlen padon és szoroson is szomszédával, de puha úton és sebesen haladjon. Födeles kocsi, bélelt s tág helyekkel nehéz, innét nehezen halad az Europai; födetlen kocsi szűken mért helyekkel, párnák nélkül könnyű, s könnyen röpül az angol; s így a puha út nem rázván, midőn egyfelül fészkelődés, ütődés s mindazon alkalmatlanság mit rősz utón a szűk hely magával hozna, elmarad, másfelül mind azt, mi minden utazással szükségképen jár, megrövidíti a sebes haladás; – az első puhaság mi férfit gyaláz, a második kéjelem mi életbölcseseg. Némelyek talán neveségesnek tartanak felelni e kérdésre: mi a kéjelem? De ki róla gondolkodott vagy ki Angliában volt, tudni fogja, hogy sok annak tartalik s nem az; kéjelem fölcseréltetik fényűzéssel mitől igen különbözik, összezavartatik puhasággal melyei szomszéd. Ki darab ideig él Angliában, okos kéjelemre az érzéket kap, s érzéket erre csak itt kaphatni.

Te, barátom, nálamnál jobban tudod, hogy utakban mi szűkölködünk, s hogy a legújabb időben nem költség miatt nincs jó utunk, mert a nép' erejével nem lelkismeret roszul gazdálkodni, hanem tárgyismeretlenség miatt, mert kikre bíztatik nem értenek s nem érhetnek hozzá, s ily körülállások közt valóban csodálkozhatni azon, hogy Angolországban utazott mérmőkeinktől a közönség hiában várt e tárgyról részletes utasítást. Én az utakat mind készen, mind csinálás közben egész utamban figyelemmel vizsgálván, íme följegyzék néhány észrevételt a mcadami utakról. Úgy vagyok én mint a gyermek, ki virágokat, lepkéket, csigákat szeretne gyűjteni, de a nyja éhezvén kalászokat szedeget.

Angol és Skótországbán egykor ép azon gyakorlat uralkodott, mi nálunk most is uralkodik, t. i. midőn országutat csináltak, a föld az útvonalon jól kimélyítették, s ezen árokba nagy mennyiségben nagy köveket raktak; erre következett egy rakás tört kő s e két rétezetre, mi egy lábnyi magasságot rendszerint haladt s útalapnak hívaték, jött maga az út, azaz, a kövecsek sok ujnyi vastagon. S ez történt mert az útcinálók még nem tudták itt sem, hogy ha különböző nagyságú kövek' rétezetei útba rakatnak, a legnagyobb' kövek, a terhek' súlya s rázatása alatt örökké fölhatnak; hogy az utak' kövei mozgásának meggátolására egyetlen mód az anyagok' egyenlő nagysága az alaptól kezdve; nem tudták még azt sem, hogy, először, a nagy kövű alapra csinált utakon az anyagok' örök mozgása s fészkelődése rést enged a víz' átszivárgására mi az utat ágyában megrontja, hogy, másodsor, kemény alapra rakott út a puha alapra rakottnál előbb elkopik mit bizonyít az, hogy a mocsáron csinált út tovább tart annál mely sziklán készült. Miért romlanak el utaink oly hamar? Mert az anyagok elkoptak? Koránsem, hanem mert félremozdítottak a kerekek' ereje által, midőn azok nagy kövekben megakadnak; a kerek nem megy ált az ily anyagokon, sőt csaknem lépésenkint küzd egyegy akadálylyal, melynek vagy engednie kell s elmozdítottatnia, vagy a szekérnek kell a marhák által úgy fölemeltetni hogy áltjöhessen rajta, de mindkét esetben az út is megrongáltatott, a szekér is megakadályoztatott, s a rongálat és akadályozás nagy lesz az akadály' számához s nagyságához képest. Szóval, az út nálunk azért rossz és romlik, mert nem-út, vagy mi ezzel egy, mert nem illik rá az angol út' meghatározása, miszerint annak kell lenni: egy mesterséges aljzatnak, mi egy erős, puha, tömör felületet alakít, képest nagy terhek' odább vitelére, s min a szekerek mehetnek minden akadályba ütközés nélkül. Angliában is csak McAdam óta jelesek az utak, kinek egyszerű elve oly könnyen megfogható, s előtte már divatozott Svédország' földművelőinél.

Ha te a megyédben' utakat, mik a főlebb írt öreg módon készítették, M . . . túl E . . . ig mcadamizáltatni akarod, mint gyakran emlegeted, figyelmezz a következőkre, miket a rád s céljaidra emlékezés írat velem.

1. Az út köveit szedned föl s töred össze úgy, hogy egy darab hat uncziánál nehezebb ne legyen, mert az útbeli kő nagyságának kellő arányban kell lenni azon térhez, mit egy közönséges kerek egy puha egyenes fölületen elfoglal. E pontja pedig az érintkezésnek, hosszában véve, körülbelül egy hüvelyknyi, s az utón e szerint minden oly kődarab mely, mérve akármerre, egy hüvelyket halad, ártékony. Minden útnak tört kőből kell csináltatnia, föld, mész, agyag vagy egyéb oly vegyitek nélkül mely vizet szív be s megfagyhat; a tiszta kőre, azon czélbul hogy összeköttessék, semmit nem kell rakni, a tört kő a maga szögleteinél fogvást majd összeigazodik egy puha tömör felületté, úgy hogy annak sem időviszontagság nem fog ártani, hogy azt a kerekek' ereje sem fogja félremozdítani, melyek rajta zökkenés és így sérelem nélkül haladhatnak. -

2. A föld, megerősítettvén hengerrel, oly laposra igazíttassék mintcsak lehet; 20 lábnyi széles utón elég három hüvelyknyi emelkedés a középben a szélek fölött. Ez elég dombor a víz' lefolyására, még akkor is ha az út használatott; mert ha lapos az út, nem megy mind a világ a középben a szekér mindenütt függőlegesen állhatván, mi az eset az igen dombom utakon, hol a lovak s kerekek által, a mindenkitől keresett középben okozott barázda s vágás természetesen felfogja a vizet.

3. Ez után a kő berakotván, az út alakot kap, s fölüleie egy vasgereblyével elegyengettetik. De a kő itt, ellenkezőleg a régi móddal, nem rakatik mélyített ágyba, mert ez a föld' felületén alul nem lehet; sőt inkább feltöltött alapra rakatik, úgy hogy a róla lefolyt víz néhány hüvelykkel az útalap' színénél alább álljon, s így az út a f e n e k b e l i v í z t ő l ment legyen.

A 14 láb szélességben rakandó kőút mellett, ennek kímélése végett, két oldalrul hat és hat láb széles úgynevezett nyári út hagyathatik, mely a' kőútról lekaparni szokott köves porbul készül. Németföldön s kivált Poroszországban divatozik, hol esős időben a nyári utón menni 5 for. büntetés' terhe alatt tilalmas.

4. Végre a legapróbb kövek az útra gondosan hányatnak, mert főképen e munkától függ az út' jósága. A követ nem tele lapáttal kell rá rakni, hanem lapátonkint széljelszórni a fölületen, mintha vetnénk. Az út' vastagsága, mi lehet 10-12 hüvelyk, az

út' erősségére nem sokat tesz, ha t. i. a földalap száraz, s ha az út mint egy áltázhatlan földél azt ily állapotban képes megvédeni, mert mutatja a tapasztalás, mikép ha a víz az utón áltszivárog s a belső földet megáztatja, az bár mi vastag legyen, sülyedvén ágya, szélyelmegy. Azonban ha az utat a fenekbeli víztől megmenteni nehéz, még nehezb megóvni az esővíztől, s e végre szükség, hogy a kővel össze ne vegyüljön, semmiféle föld s anyag mi vizet szív be s tart magában, a hogy a kő oly jól rakassék le, mikép az egymással mintegy összefogózáván egy erős, tömött, átnedvesedhetlen testté váljék. Hogy nem csak a tört kő, hanem a gömbölyded kavics is összeáll, összenő, egy testté keményedik, példa hazánkhoz közel egy gallicziai híd, mely alól a boltozat leomolván a ráhordott kavics úgy össze volt állva, hogy rajta sokáig mint hídon jártak, a nélkül hogy a boltozat' leomlását észrevették volna.

Általában az utak soha addig jók nem lesznek, míg ezen elveket mind érteni mind követni nem fogjátok, t. i. hogy az alsó föld az mi valósággal tartja a terhet; hogy míg ez száraz állapotban megvédetik, sülyedés nélkül megbír minden terhet, mert az viseli magán mind az utat, mind a szekereket; hogy e földet előbb szárazzá kell tenni, s fölébe áltázhatlan védszert s vértet helyezni; hogy az út' vastagsága csak attól függ, mennyi anyag elég ily áltázhatatlan védszert alkotni, s ez maga nem bír saját erővel terhet emelni, mert maga is a föld' terhe. Mivel eddigelé azt hiszitek hogy kőút mesterségesen elég erőssé tétethetik terhes szekerek' elbírására, bár a föld, melyen nyugszik, nedves és így sülyedő állapotban van.

Jegyezd meg, hogy egykor, (még 1825-ben is, sőt néhol ma is) az útmesterek itt is a legaljasb néposztálybul választattak, kik terv és bizonyos mód nélkül rakták az utakat, egészen úgy, mint nálunk a paraszt útgazdák s bírák cselekesznek, s ezek' értelmetlensége okozta Angliában azon szörnyű útdóságot, mit kimondani is rettenetes, t. i. 55 millió p. f., melynek hypothecája a vámjog s bér. Nálunk e kontárság hány millió értékű néperőt pazarol el még folyton, fölszámításához nincs kulcsunk csak Isten tudja, s érzi a nép!

Az útcsinálás körül e szerszámokat láttam:

Erős csákányokat rövid nyéllel, a' régi kövek' felbontására.

Kis kalapácsokat, körülbelül egy font súlyú fejjel, jól aczél-ozva s rövid nyéllel.

Gereblyéket fafejjel, tíz hüvelyk hoszúságban; harmadfél hüvelyknyi vasfogakkal, a nagyobb köveket kigereblyézni midőn az út fölszedetett.

Vasszélezett könnyű lapátot a tört kő' elhintésére s az út' alakítására. Kő vagy vashenger az utat lenyomni, s vasrosta a követ minden földneműtől megtisztítani, szinte szükségesek de ritkábban láthatók.

Ha használt útra rakatik kő, a régi megkeményedett utat csákánnyal kell fölvájni, hogy a friss anyag a régivel összekapcsolódjék. Szekerek, akármilyen legyen kerekeiknek alaka, az új vagy újított úton, míg meg nem tömegedett, vágásokat csinálnak, s azért eleinte minden vágás az útkaparó által gondosan betöltessék. Angliában az utakat, ha vagy porlanak vagy fölvájódtak, locsolni szokták, mi végre sok víztaligák tartatnak s az utón lévő minden enyüs s tapadó anyag annyira meglocsoltatik, hogy az a kerekhez ne ragadjon, s így a kerek is a ló lába is még beljebb nyomja s megerősíti a tört követ, s a járáskelés a locsolás után 24 óra alatt oly sárt csinál a fölületen, hogy egy fakaparóval az könnyen levonathatik, mi után az út kemény és puha egyszersmind. Az itt lekapart kőrészes porbul s kavicsbul szokták csinálni a szekérútnál legalább egy pár lábbal magasb gyalogutat. Keresztutaknál igazító, helységek' végén név, az út' folytában pedig mérföld-mutató táblák állanak.

Az útról, levén némi dombora s nem levén rajta semmi vágás, mint mondám könnyen lefoly a víz; de az nem mély árokba foly, mint nálunk, hol tespedvén lassankint az út alá szivárog s ezt fenékben megrontja: hanem egy kiburkozott teknődéd csatornán foly le a szekér s gyalogút közt, egész oda hol az útnak ártalmatlan.

S nekünk a mcadami útrendszer, mely az utat mind alulról mind fölülről a víz ellen megóvjá, nem lenne e tízszeres nyereség, kiknek utaink minden tavaszkor járhatlanokká tételnek az éghajlat' befolyása által? Tudjuk, hogy őszkor s tél' elején a

nagy kövekből rakott és így rostához hasonlítható utakon az eső s hóvíz áltcsurog, mi fagykor az egész tömegnek kiterjedését okozza; ha fölengedés következik, az utak egészen meglágyulnak s a kerekek a mélyig süllyednek, mert az egész megtelek vízzel.

A kerekalpj' szélességét illető sokféle vámszabályozások, mik Franczországban igen szorosak *), a mellett hogy a kereskedelemre alkalmatlanok, nem látszanak oly fontosoknak, lagalább McAdam azt vallja, miképen ha az út puha és tömör, nincs különbség a széles és keskeny talpak' nyoma között, de igen ha az út kemény és parázs mi nálunk az eset. Azonban miután az út' kopása arányban áll terhével és sebességével a szekereknek, vitteknek bizonyos szélességű kerekalpon, még is szükség van nemi szabályozásra. Minden esetre, akármi terhelt szekér alá elég 56 hüvelyk széles kerekalpj, azért is mert a terhelt szekér lassan megy s a kopást, mit okoz, a fizetett vámbér megtéríti; ellenben a gyorskocsi, mely tehert is visz és sebesen is fut, több kárt tesz mint hasznot ad. Oka, mert minden kerek, ragadtatva egy középponti mozgáserő által, mi itt a tengelyben van, a maga specific súlyánál fogva hajlóbb húzatni a föld' színén, mint megfordulni a tengely körül; s a forgási mozgást eszközi ellenállása a fölületnek, melyen halad, de ez ellenállás nem hárít el minden huzatást, mert minden kerek, mely az utón forog, bizonyos mértékben tol is. E mérték pedig arányban van a szekér' terhével s a kerek' sebességével a maga tengelye körül, s az ellenállás függ a kerekalpj' szélességétől, mely az úttal érintkezik. Ebből azonban az is kiviláglik, hogy a sebesen futó szekereknél a keskenyebb talp jobb. Itt eszembe jut egyszersmind Farny mérnök' azon alapos javaslata, hogy az út' megőrzésére szolgálna elémozdítani különböző szélességű tengelyek' használatát, mert itt a szekerek nem járván egy nyomban, oly mély vágásokat nem csinálnának.

Angliában és Walesben csak vámjogos (turnpike) út, mert nem mind az, több van 23,000 ang. mérföldnél, s ez mind m^c adami, erős, tömör, és mi legfőbb puha. Mintha gyepen és

*) Bizonyítja az utósó szabályozó királyi parancs, mely költ Parisban, február' 18kán, 1787.

nem kövön utaznánk, sem lárma, sem rázóadás, sem zörgés, és ez teszi oly nyugalmassá, zajtalanná, csöndössé London' utczáit; a burkozat, a párisi s bécsi utcák s a francz utak szerint többé kerül, és nem ily tartós, midőn egyszersmind ráz, renget mi az utasnak kéjelmetlen, csattog mi fülnek s fejnek bódító. Az utak' haszna röviden s velősen el van mondva végén egy kereskedési tudósításnak, mely 1811-ben a parlamentnek benyújtott: „Az utak' javítása által minden egyes szaporítva látná saját kéjelmeit s hathatósan élémozdítva érdekét. Földművelői, kereskedői s gyár-
iparunknak valamennyi ága nagyot nyerne. Minden czikknek, mi piacra hozatik, ára” kisebbednék. A lovak' száma annyira megkevesíthetnék, hogy ily és más megtakarítások által a közönség legalább 50 millió p. f. megfogna gazdálkodni. A szekerek s lovak' kopása és romlása nagy mértékben az kisebb, ez ritkább lenne, és azon ezer holdföldekben, melyek' terméke most szükségtelen lovak' tartására fordítatik, emberek' táplálására való növény természetethetnék. Szóval azon köz s magányhasznok, mik e nagy vállalat' végrehajtásából erednének, fölszámíthatlanok; jóllehet, mivel igen nagy körön terjednek szélt, s igen sokféle módon nyilatkoznak, az ily hasznok soha nem oly feltűnők, mint az eredők némely más javításokból, melyek inkább helybeli és kevésbé általános természetűek.” –

S nem óhajtandó e, hogy az utak' csinálásába nálunk új rendszer, s igazgatásába új elv hozatnék be? Véleményem szerint, mi talán tied is, legjobb lenne ha mindenütt minden csinálná az országutat, és így sehol senki nem fizetne vámot, mert egyrésztül a vámházak' költsége neveli a bért mi czélelles, másrésztül a vámszedés időt vesztes az utassal, mi a kereskedésnek ártalmas. Mondathatik ugyan, mikép a teher egyetlenül nyomná a megyéket; egyik kevés országúttal birna s az is gyéren használtatnék, másokat sok metszene keresztülkasul s mind és mindig fogna járatni s rongáltatni; mondathatik, miképen itt legigazságosb alapot ad az elv: csinálja ki használja, s e szerint a megyék sem nyomtatnának egyetlenül, mert az utazók által fizetendő vámbér arányban áll az útkopással, s az, ennek szabott ára, s az egyesek sem terheltetnének, mert a fizet ki hasznát veszi; azonban mind erre felelet az: hogy az út országos ügy, és

így még akkor sem panaszkodhatnék senki, ha nem használná s építésére s fentartására mind a mellett is köteleztetnék; hogy ez társasági kötelezettség, mi megjutalmaztalik az éledett kereskedés' hasznai által, mi természetőt s fogyasztót egyikép illet, pedig nincs ki e két osztály' egyikébe ne tartoznék; hogy azon elvnek: csinálja ki használja, elég van téve az által, hogy csinálásában minden részt vévén, ebből az igavonó marhák' birtokosaira valamivel több teher háríttatik; de minden ellenvetést megnémít az, ha a fő, például pestbécsi, pest-gallicziai országutakra, melyek' nagy költsége a megyék' azon kölcsönösségébe, miben egymással utaikra nézve állanak, nem illik; az országgyűléstől vámjog kérethetnék s nyerehctnék, mi minden külön esetben külön törvény által fogna megadatni. Egyébiránt hogy az utak a megyék' gondjai alól valaha kivéssenek s központi kormányzás alá eresztesenek, az ellen mind politicalai mind gazdasági okok harcolnak. Angliában sűrűk a vámok, de csak a fő utakon; Poroszországban ritkábbak; Franczországban pedig nincsenek, a vámbér a budget' egy részét tevén *).

Gondolkodni kell e tárgyul hogy fontosságát teljesen értsük. Nekem úgy látszik, nem az főhaszna a sok és jó útnak, hogy a termékek könnyen és így fél erővel, hamar és így fél költséggel szállíttanak: hanem hogy az emberek könnyen és hamar utazhatnak; nem az hogy távolságot rövidevé varázsolva, adót s vevőt közelb hoz egymáshoz: hanem hogy az eszmét eszmével, az akaratot az akarattal, a lelket a lélekkel hozza érintkezésbe. A párosodás' varázstítkü eszméjét Linné csodabájosan vitte ált a növényvilágba, s azóta minden virágkehelyben mennyasszonyi ágyat képzelünk, miben hím és nő érezve s éldelve ölelkezik; én ezt áltviszem a szellemországba. Mert némelly szellemnek termékenyítő ereje van, annak mely hajolván költészetre s elméletre közelb van

*) 1837 és 1838-ban adott a francz kamra a fő utakra 20,900,000; hidakra 1,650,000; csatornákra s folyamok s patakok' szabályozására 20,995,000; vasutakra 9,300,000; szóval a közlekedés' könnyítéseie: 56,750,000 francot. S ebben nincsenek befoglalva a tengerrekek, vasút-vállalkozók' segítése; nincsenek a megyei, környéki s helybeli utak, mert emezek' költségét a megyék, környékek s helységek viselik, mi a kamrában elő sem fordul.

az éghez; némelynek termékenyedő, annak mely alkalmazásra s élettudományhoz vonzódván közelb van a földhöz. S e két nem-beli szellemnek érintkezni kell hogy nagy tünemények jelenjenek meg; amaz a gondolatot lehozza a mennyből, a földnek, – emez átv teszi és ápolván tetté érleli, az embernemnek. Mert miként ha a szél a hímport nem viszi nőkehelybe, hanem elszórja hasztalanul, gyümölcs nem terem; úgy némely lélekben gondolat, érzés, akarat, személyes társalkodás és közvetlen érintkezés nélkül nem foganzik meg, s természetes, hogy ha száz s több mér-földnyire van egy jeles gazdaság, egy új elven alapult gyár, egy új nevezetes találmány, ha tölem annyira lakik egy tudós s híres férfiú kivel érintkeznem, társaság melyei szövetkeznem, tárgy melyet látnom s vizsgálnom kell: oda csak úgy utazom, ha kéjemesen, olcsón, gyorsan történhetik, de így oda sokan és sűrűn utaznak. S nem szövetkezés és léleknek ismerettel gazdagítása e ez? S ember és ész' hatalma nem a szövetkezésben van e, nem annak eredménye e az ipar és szorgalom, kereskedés és vállalkozás, sőt maga a civilizatio? A városok' népe mindig műveltebb a falu' népénél, oka mivel gyakran sűrűlódik és érintkezik: a jó utak az egész ország, sőt az egész föld' lakosait hozzák ily sűrűlódásba s érintkezésbe. Tehát azok a száraznak tetsző utak jobban termékenyítik az országot mint a telkeinket öntöző csatornák, mert ezek a földet, azok a lelket s elmét teszik termővé; pedig a szellemműveltség olyan mint a szinte tetetlen magnes erő: ez roppant vasat, az tetemes anyagi jóllétet von maga után.

Ha az út az ország' ere, az angol jó orvos s jól tapint. Mihelytt az utat rosznak látja, odább nem vizsgálódva is kimeri mondani: ,ezt barbár nép lakja.' A gazdag ország, utak nélkül, mint a gyümölcsfa mely akármilyen okbul meg nem szedethetik; a fa elgyöngül, gyümölcse megrothad, s birtokosa is pásztora is éhen veszhet alatta.

S itt megállok, barátom. Sokat és sokfélét összeírtam, min ne csodálkozzál, mert sokat értted jegyzek föl ki tisztviselő vagy, s Európában nincs hivatalpálya, mely oly sokféle előkészületet kívánna, mint nálunk a megyei. Aztán én utazó vagyok, s az utazó a házaló kalmárhoz hasonló, kinél igen sokféle árut, de mindenből kis mennyiségben találsz.

Durham, New-castle, Edinburgh, Glasgow, Julius' 30-án, 1837.

Az utazónak igen kell vigyáznia magára, hogy ne csalatkozzék ítéletében, az olvasónak pedig, hogy meg ne csalassék ítélete által. Mert az ember' ítélete nem oly csalhatlan és szükségképen egyetlenegy kisugárzása a léleknek a tárgyhoz, mint csalhatlan s egyetlenegy a legrövidebb vonal mathematical két pont között, s ez vagy amaz országrul, népről, intézetrüli ítélete sok részben függ attól, mi s mennyit látott az előtt? S valóban, ha egészen el lehetne feledni a múltat, azon ember' ítéletét azon országokrul, másmás combinatióban utazván meg, különös lenne hallani. S nem erre mutat e az is, hogy eleinte apróságokon is, mert újak, csodálkozunk, később mert sokat láttunk, mert megszoktuk, mert sűrű változásban meglankad a lélek, jeleseknél is érzéketlenek maradunk? S így vagyunk a hiányokkal is; mi utunk' kezdetén fölháboríta', vége felé már nem látszik oly égbe kiáltó visszaélésnek. Az ember a megszokás' zsákmánya lesz, ha szelleme folyvást ébren nincs. –

Thirskent túl, Darlington felé, az eddig egyhangú vidék' ábrázata kissé változik; jobbra némi hegyek kezdődnek emelkedni, miknek keble gazdagon ád kőszentet, mely sok ágbogú vasutakon hordatik széljel, balra pedig egy terjedelmes édenkert nyílik föl, mely az angol földművelésnek egyik legvirágzóbb székhelye (Teeswater.) Ezután, sötét erdővel borított hegyoldalak és sűrűn kiötlő hegyfők között egy szirtes tetőn emelkedik a durhami cathedralegház, melynek óriás termetű barna tornya, meszsziről egy csodalényhez hasonló, – a vad arcú környék remete lakosának látszik. Nekem a tünemény talán azért is tetszett oly kalandszerűnek, mert Darlingtontól Durhamig egész utunkban szörnyű vész és zápor kísért s az egész környéket ennek sötét fátyolán keresztül láttam. Csak később véled az egyházat ó színéről hegyi kolostor romjának, nagyságáról királyi vár omladékának.

Durham Anglia' legszebb vidékei közé tartozik. A vár s a cathedral egy hegyfőn áll, mely körül többek egy kört alakítanak, s az így közbeső völgyben a Weare, e lármás patak foly, mely

alulról a gyönyörű s meredek erdőoldalakat harsogással tölti be. E táj-hasonló azon mesterséges festvényhez, mely annyi különböző arcot mutat, mennyi különböző helyről nézed; az állásponttal a táj is változik. Északrul, a Weare' túl partjáról, fölséges tekintet a kísérletileg meglepő három tornyú egyház, s a vár két része; egyik, mely omladék, benöve füvei és bokrokkal, másik mely edénye lett egy drága virágnak, benne egypár év előtt egyetem alapítottván. A cathedral roppant tömeg alkat, s ha a yorki' belsejét s a st. denisi' külsejét a művészet, ellentételenen ezt az erő művének nevezhetni. Tornyait a mester meztelen s csonkán hagyá; jelleme nem gyönyörködtetés mit művészet ad, hanem örökkévalóság, mely eszme némi kietlenséggel s ridegséggel jár. Belseje normann ízlésű, s az oszlopok, czifrázatok itt is oly tetemesek, hogy szinte érezni az egésznek terhét, mint mikor a lomha elefántot nézzük. A yorki mintha papírbul volna, finom, könnyű, – ez mintha ónbul volna, vastag nehéz; azt kedv s művészet, ezt akarat s hatalom építé; innét az mint egy góth-parthenon, öröme a földnek, az élő lélek benne dicsőül, – ez mint egy északi-pyramis, félelme a világnak, rendelve a hideg halottak' ravatalául, együtt feküdni az itt nyugvó St. Cuthberttel. De vidéket e két egyház nem is cserélhetne; e regényes és vad-szép vidékben tömeggel kell hatni, harmóniában a természettel, s e szempontbul e lévő illik ide, sőt így még némi erénynyé válik a művészet' érezhető hiánya.

A költséges fogházat meglátogatván, ennek szívjó öreg papjával a derék Wheelerrel szerencsés valék megismerkedni, ki a várban néhány káptalanbelinek bemutatott. Ezek vidéki ekkleziával is bírnak ugyan, de ősi szokás szerint évenként háromhárom hétig tartoznak a székvárosban lakni s a 'hospitalitas-t' gyakorlani; t. i. régenten vendégfogadók nem lévén, az idegenek hozajok szállottak. Később a Count név alatt ismeretes lengyel törpéhez menénk, ki (ha jól emlékezem) nincs három lábnyi, de már 98-ik évében jár, s beutazván Európát, Afrika' egy részét, s Constantinapolban az ágyasok' mulatságára a nagyúri serailba is beeresztetvén, Angliában 40-50 év óta pihen. Megvallom neked, ide nem nagy kedvvel jöttem, mert a' törpékben rendesen van valami undorító s idétlen. De e parányi öreg tökéletes mintául

állhatna a teremtő előtt az ember' alakításakor, mint áll a kised gypsalak a szobrász' műhelyében; csak a részeket kell nagyítani, az alak marad. Igen vékony s taga mind teljes idomzatú; mint egy hat éves gyermek mely ránczos képet csinál s ősz vendég-hajat tesz föl. S e tökéletes alak oka, hogy ő vándorlásaiban híres tünemény volt, s IV. György' asztalán az ételek közü czukorbáb-kint gyakran ült Beszéde nyugott, férfias mint azé, ki három mázsát nyom s ölet ér. Egypár év előtt még utazgatott a környékben, teste miatt mely mozgáshoz van szokva, de már gyöngül, s a tündérvilági kis öregese, ki mint az álom csak addig látszik valónak míg jelen van, gyakran fölkiált: 'ó mi buta ez a fő, mi kietlen! szemeim el-elsötétülnek, emlékezetem a hü, a vén mulattató szinte elhagy'. A magyarokat, kik között járt, igen szereti; 'míg ezek élnek, addig a lengyel nemzet nem veszett el örökre' – így vön búcsút tőlem. Szívecskéjében is lángol hazaszeretet.

Voltunk a,nemzeti iskolában' is, melyben 600 fi és lány-gyermek ingyen taníttatik s részint ruháztatik. S itt megjegyzem, hogy Angliában alig van város és helység,,melyben önként-tes ajánlatok által fentartott' kórházakat, intézeteket, iskolákat nem találni. A lancasteri s nemzeti iskolák közt, (ez utóbbiakban Bell' rendszerét követik) alig van más különbség, mint hogy ezekben az episcopal egyház' valláskönyve taníttatik s ez által belölök a más vallásfelekezetűek kizárva, azokban pedig a szentírás csak olvastatik s így nyitvák az egész angol néptömeg-nek. A nemzeti iskolák' száma az egész országban 3861 re megy, 323,745 tanítvánnyal, s midőn a költség csak 1,200,000 p. f. volt, a jótékony ajánlás 5,000,000ra ment föl. A lancasteriskolák szinte elterjesztvék az egész birodalomban, s egy példányiskola Londonban a Borough-utczában van fölállítva, melyben én is többször megjelentem. Ezekhez járulnak még a,vasárnapiskolák', mikben a gyermekek olvasni, írni, vallásra taníttatnak mindenféle néposztálybul önkénytt ajánlkozott tanítók által, kik a gyermekeket a hét' többi napjain a háznál is meglátogatják. Angolországban öszszesen 16,828 vasárnapiskola van, 1,548,890 tanítvánnyal; magában Londonban ez iskolákat 70,000 gyermek járja, s körülte több mint 5000 polgár-tanítók buzgólkodnak, kik vasárnap, mint szentlélektől ihlett új apostolok, pihenés helyett

szegény gyermekek' oktatásában fáradoznak. Azonban, bár azon tömérdek pénz, mit e nemes szívű nép e szent célra gyűjt, szebb glóriát von feje körül mint a tengeruralkodás s világkereskedés' bírása, részint mivel a vasárnapiskola rendes iskolák' hiányos pótléka, részint mivel a kegyelem s ingyenrendszer sok ellenvetés alá esik, célirányosb s nemzethez méltóbb lenne a nép-tömeg' neveléséről törvénnyel rendelkezni, s egyfelül minden házapának kötelességül tenni gyermekei' oktatását, másfelül módot adni, hogy azok nem ingyen de olcsón, hasznos s állapotszerű ismeretekre taníttathassanak. Brougham ez évi parlamentben is sürgeté egy oktatásminister vagy kormányshék' állítását, s hitem szerint igen bölcsen.

Alig van a lélekben elv, melynek része már nem alkalmaztatott az életben. És az egészet e rész után Ítélik meg, mi legnagyobb hiba. Mert ha bár nem nagyobb különbség, de több veszedelem van a közt: az elv' részét vagy az elvet egészen alkalmazni, mint e közt: egészen vagy épen nem alkalmazni. T. i. az elvnek gyakran azon része alkalmaztatik, melyhez az egész-ből több rász van kötve, gyakran az mely üdve' legnagyobb részét hordja magában, s természetesen ki amaz után károsnak, ki emez után üdvösnek ítéli, egyképen hibáz; pedig történik, hogy gyakran eme miatt az egész elv elfogadtatik minek elvetetni, s ama miatt elvettetik minek elfogadtatni kellene. Egészen szükség alkalmazni hogy egészen ismertessék, mert csak akkor, midőn erői s tehetségei munkálkodnak, tűnnek ki minden fogatai, s ha rosz, tegyük meg a lérzetet mert minél előbb annál jobb, ha pedig üdvös, használni nem siethetünk eléggé.

Lancaster s Bell' tanításelve részben nem alkalmaztaték e már előttük sok iskolában, mind nálunk mind külföldön? S még is midőn ők az elvet egészen munkáltaták, nem látszott e újnak, nem csodálatott e rendkívüli tüneménykint?

S ki valamely elvet első vezet az életbe, vagy híres vagy gazdag vagy hatalmas lesz. Franklint a villany' alkalmazása híressé, Angliát a munka' fölosztása gazdaggá, Napóleont az álgnyuk' új használata hatalmassá tette. Apródonkint ugyan mind ez a közönség' tulajdonaivá válik, s ha a hír marad is az elsőé, a hatalom' súlya megpattan, a gazdagság' folyama megoszlik; de

az új kor ismét új eseteket hoz magával, s Franklin, Napoleon, Luther, Newton, Fulton s Guttenberg újra következnek. –

Utazásban egyik nagy öröm figyelmezni s szemlélni, miképen egyfelül ugyanazon szükségek tudatlanul ugyanazon módok' használására vezették az embereket a különböző országokban, másfelül ugyanazon vég' elérésére mi sokféle úton indul, s mi más és más eszközöket talál az emberi ész. E tekintetben igen érdekes vizsgálni a házi s gazdasági bútorokat s szereket más-más országokban, s azon ország' külön tájékain. Ki csak a szembeszökő s híres tárgyakat keresi, vagy ki csak étel s kéjelem szerint emlékezik a helyekre, nem képzelheti mi öröm s tanúság-adók e parányiságok.

S időm levén, kaptam az alkalmon egy kis 'farm-ot' vagy bérjószágot megtekinteni. A lak a tagbirtok' kellőközepén áll, s hátuljához van ragasztva a gazdasági udvar, mit ól, szín, csűr vesz körül. Az egész birtokot eleven sövény keríti be, mi 7–8 év alatt nő fel, sűrűdik meg, s néhol vadrózsával levén vegyítve,, virágzaskor igen szép tekintet; de az osztályokat is, például a rétet, az első, második s a többi földszakasztul lombos kerítény válaszja el. Rendesen búzát, árpát, zabot, babot vetnek, mi évről évre, a földekre nézve, változó sorban váltja egymást; az ugar' nagy része pedig lóherrel, répával, burgonyával vettetik be. Szántanak 4-5ör, s rendszerint két lóval; szántás után a fűgőkerek gondosan kiszedetnek; a barázda egyenlőn mély, s mint tollal húzott vonal oly egyenes, a görbe gyalázatára válnék a szántónak. A földek minden három évben kövérítettnek. A rét mindig marad rét; két harmada kaszáltatik, de csak egyszer, azután September körül a marha hajtatik rá, s ott él decemberig tovább is; egy harmada a tehének, lovak, marhák' számára nyári legelő, mert ezek egész nyáron nem hajtának ólba. Sem föld, sem marha, sem lak, mely sokszor üresen áll, nem őriztetik.

Vas ekék használtatnak kerek nélkül, s a hámfakapocs' beakasztásától függ mélyen e s mi mélyen vonassék a barázda. Burgonya s répatöltésre, s amannak ültetésére más alakú eke van. S különös a répamag-vető szerszám, mely tolatik; egy henger elül laposra nyomja a barázdahegy' tetejét, utána azt egy bádogéi fölmetszi vékonyan s egy csőbül, a kerek' fordulása szerint,

bele hulldogál a mag. A búzavető itt ritkán használtatik. A vasbul, köbül vagy faderékből készülni szokott henger nélkülözhetlen. Igen jeles a szóró s cséplő gép is; emez 8 óra alatt, három ló által húzatván, nagy boglya életet kicsépel, mit amaz nyomban kitisztít. Többnyire télben csépelnek, sőt csak akkor midőn friss szalmára vagy búzára van szükség. A marha, például az ökör, télben szalmát s répát eszik, a tehén szénát s répát, a ló szénát s zabot, vegyítve néha $\frac{1}{10}$ babbal.

A rendes cselédnek van laka, kőszene s naponkint, vásárnapon kívül, egy p. forintja; a napszámos 5 p. garassal kap többet. A jószágért vagy pénz, vagy termékbér szokott adatni; e kis farmért, mely csak 80 hold, 1200 p. for. fizettetik.

S talán e rövid rajzbul is megismered, az angol tökélyesített gazdaság mennyire fölötte áll a hazánkbeli ősi egyszerűségű gazdaságnak, mely szerszámait, úgy látszik, még Triptolemus' kezéből vette. Egyébiránt e farmot nem példánygazdaságul iram le, mert úgy három képet kellene írnom, minthogy néhol az ugarrendszer divatozik, de nem legelőkép mint nálunk, hanem porrá szántott állapotban tartva s pihenve egész nyáron s vad füvet sem teremve; néhol a váltógazdaság, mi szerint minden két sárga vagy érett aratás közt egy zöld takarás esik, azaz, a búza vagy árpa után répa, burgonya vagy lóher vettetik; néhol a cseregazdaság, mely abban áll, hogy a földben 2, 3,5 évig fű természetvéen feltöretik, s néhány évig a váltógazdaság' elve szerint bevettetik, mi után ismét fűtermőnek hagyják.

De mit használ az angol mesterlegénynek, hogy hetenkint 15-20 p. f. keres, a napszámosnak hogy naponkint 1-2 p. f. érdemel, a gyári munkásnak hogy havonkint 80-100 p. f. kap, a földművelőnek hogy birtoka holdankint 10-15 p. f. jövedelmet ad? Az élelem, ruházat s lak' magas ára sorsát nem teszi a Magyarország' lakosáéval egyenlővé, ki kevesebb bérért fárad ugyan, de mindent olcsóbban is megszerez? Így okoskodik a rost és irigy, az hogy önmagát elámítsa, ez hogy másokat megcsaljon. De az fonákul, ez csalárdul, mert számokkal bebizonyíthatni, hogy két század óta a szorgalommal, mit a magas ár követ, együtt gyarapodék minden nép osztálynál a kéjelem, mind élésre, mind ruházatra, mind lakra nézve.

Erzsébet' korában a roszul művelt föld rász életet termett, s ebből volt kenyere az egész országnak; azonban ha a gazdag nemes búzából sültet tön is asztalára, a cseléd és szegénység árpa, gyakran éhség' idején korpa, zab, borsó s ezek' vegyítékéből sült kenyeret evék. De a ruházat s lak ennél is nyomorultabb volt. Még a gazdagok' házain sem vala mindenütt üvegablak, a szegények' kalibáin pedig nemcsak ez nem, de kémény sem vala. Gyolcsinget mint fényűzési czikkelyt csak a főrangúaknál kellett keresni. A néptömeg által használt vászon többnyire a háznál készült, s azzal, mibe most öltöz, hasonlítva drága, durva s kéjelmetlen csepűdarócz volt. S minden osztály, a hercegtől a parasztig, sok olyant nélkülöze, mi az élet' kéjelmére naponkint szükséges, s mi most a legszegényebb családnál is föltaalátatik.

De nemcsak azon kor, hanem a múlt század s a jelenidő között is tetemes különbség van. Még 1760ban búzából kenyeret 3 $\frac{1}{2}$ millió, gabnából 900 ezer, árpából 800 ezer, zabbul 700,000 ember evék, még ezelőtt 30-40 évvel is a kis bérlők, mezei munkások, bányászok árpakenyeren élösködtek; s most már 20,000 sem eszik gabnakenyeret, egész Angliában kenyérélet a tisztabúza lön, sa gyárvárosokban még a búzából is csak a jó faj használtatik.

A húsfogyasztás is növekedett. Londonban most, 1837-ben, minden személyre két annyi hús esik mint 1750-ben esek, s ez arány áll a többi városokra s népes vidékekre nézve is. S ezenkívül thea, kávé, czukor, szeszes ital s fűszerek a legszegényebb angol polgár' asztalán is megjelennek, miknek régibb időben a napszámos s földműves csak nevét ismerte. N. Britannia' földművelésből! tiszta jövedelme 1430 millió p. forintot, népessége 18 milliót tevén, egy személy, egyremásra, évenkint 80 p. f. áru eledelt fogyaszt el.

S a ruházatra nézve az utósó félszázad alatt még nagyobb mértékben javult a nép' sorsa. A gyárok' csodasebes tökélyesedése igen sok ruhakelmék' árát leszallítá. A gyapotáru, miből, sokképen szövétvén, a népnek majdnem minden öltözete kitelik, Angliában hallatlan olcsó lett, s a munkás' neje egy p. forintbul egész ruhának valót vesz, s néhány forintbul ágyat, ablakot úgy fölczifrázhat, mint 60 év előtt csak tehetős kereskedő tehetette.

Harisnya, posztó s egyéb nemcsak olcsóbb, de szebb jobb, s jelenleg a legalsóbb osztály csinosban, ékesben s kéjelmesben van öltözködve a múlt század közepe' talán úri osztályánál is.

A l a k b a n szinte nagy s célirányos változás történt. Kitűnik a különbség ha az ó utcák s közök a legközelbi hatvan év alatt csináltakal összevetetnek. Az új utcák szélesbek, a házakban a lakok tágasbak s magasbak s jobban szellőztetvék; egy része a csatornáknak vizet s vele egészséget hoz, más része a rútságot s vele a betegséget viszi ki. Ez oka hogy a városokban most ritkábbak a mirigy-nyavalyák. De e változás a falusi házakon, gazdasági épületeken s mezei lakokon is észrevehető; lépj be egy közönséges bérnök' udvarába, s midőn házát kívül ékesnek találod, benne oly kéjelmek lepnek meg, miket a vén Anglia – és az ifjú Magyarország' gazdag urainál hiában keressz.

An angol ily vizsgálatok s számolatok után itéli a népállapotot jónak vagy rosznak; más nemzet magáról egy sem bír ily adatokkal.

S már most kérдем, a tudományok s mesterségek nem bírnak e javító s gyakorlati befolyással a néptömeg' testi életére? S két ország' lakosainak kéjelme közt, a lélekröstek szerint, a jövedelem s ár közötti arány teszi e a különbséget, tekintet nélkül iparműveltségre s mesterségi haladásra? Alig merem magamnak megvallani, hogy Magyarország' jelen kora s Erzsébet' rajzolt kora közt nagy hasonlatot látok: „a föld mit önkénytt terem,.. . az árpa s zabkenyér, ... az éhség, ... az üvegtelen ablak, . . . a kéménytelen ház, ... a csepűdarócz!'.. . hiszen mind ez nekem ismerősöm, mind ezek vonások a jelen Magyarország, a ma-*gyár nép' rajzábul! Valóban ha itt az ember a juhászt csinos posztóköpenyben s magas tetejű kalapban, s nálunk a birtokost nyárban is bőrsipkában s bundában látja, eszébe jut, hogy itt a pásztort is urnák, nálunk az urat is pásztornak gondolhatni. Ha tudni akarod, barátom, tudomány s mesterség virágzik e valamely országban, ne vizsgálódjál hoszan égi jelek, azaz, könyvek s egyetemek s gyárok után, – csak a néptömeg' sorsát nézd. Ez ha nyomorú, nem virágzik amaz sem; pusztá álfény, mint vén leány' arczán a rózsa ál, – ifjúságot csak hazudik. –

Durhamot elhagyván, csakhamar előttem fekvék New-castle'

nyílt környéke, ellepve a sok gyároktul melyek körül sötét füst-felleg kóvályog, s magában rejlő az ország' leghíresb kőszénbányáit, mik a tenger' feneke alá is mélyen benyúlnak. Newcastle, partján a Tynenak, mely tekintve nagyságát a Tiszát nem haladja, de tekintve a gőzönyök s hajók seregét ahhozkép egy tenger, maga is gyárváros, az egész egy nagy kovácsműhely, melyben korom, pörölyhang, dörömböly, csattogás, gőzzúgás, füst, tűz mindenfelé és kémények, s közöttük egy iszonyúan magas, mely a fellegek közé látszik emelkedni s 370 lábnyinak mondatik. Este a homályban szép látvány, midőn az obelisk alakú kéményeken az izzó láng kinyúlik, néha lobogva mint a fekete zászlónyel' végén a rézdárda, mely a napfényben remeg, néha csúcsán megtelepedve s aludva, mint mikor barna fészken ül a keleti sárga paradicsommadár.

Odább utazván Skótország felé, nekem leginkább föltűnt Alnwick, részint kellemes tája részint még a romáiktól alapított vár miatt, melynek tizenhat tornyain pánczélos harczosok' szobrai állanak különféle öltözetben, fegyverrel s mozdulatban, s úgy látszik mintha e vitéz nép csatáznék egymással a bástyákon, vagy a rohanók ellen védelműl állt volna ki a vár' ormaira. E hadi ábrázolat különösen meglepi az utast, mert távolrul a szobrok élő embereknek látszanak. E vár Northumberland herczeg' laka. Az angol aristocratiának nagy része most is, mint a középkorban, várakban lakik, míg az Europai aristocratiá, természetét más fajjá változni érezvén, elődei várát a sasoknak engedte; s talán itt is gyökerezik azon mülthoz tapadás, azon élni szeretés az emlékezetben, azon dölf, fenhéjázás mi az angol nemesség' jelleme. Jól tudom, hogy hajdan a várak bátorság okáért építettek magas helyekre, de kétségkívül erkölcsi hatánya is mind éreztett mind volt annak, hogy az úr magas hegyen lakolt nagy várban, a jobbágy pedig szűk kunyhóban, mélyen alant a vár' lábánál, s így mintegy mindig térdelve a magas előtt. De bár a fölvilágosodott lélek keservvel emlékezzék a sötét s vad mültra, én a váraknál s az ókor' maradványinál mindenkor oly csodálatosan jól, oly édesen bubán érzem magamat. Legyen az akárhol, szivem dobog mintha apáim' sírjánál állanék.

Belfordon innét Bamborough, egy roppant vár, túl a Holy-

sziget tűnik fel, s ettől fogva csak nem szakadatlanul tengerparton utazánk, néha csak néhány ölnyire a széjel zuhant haboktul. De ma a tenger' színén sötét köd ült, úgy látszék az úr' lelke táplálta vala a vizeket, melyben az óceán mint egy kőlap elmerül s elsüllyedt. így csak képzelnünk lehetett, mi gyönyör tiszta időben e partokon utazni, s egyfelül nézni a földet, mely kötött állapotában szolgál de békés életet él s a nap' fényénél lombba, virágba, gyümölcsbe öltözködik; s másfelül a tengert, mely szelekkel s villámokkal gyakran vív s háborog ugyan, de s z a b a d hullámmal kénye szerint megy és jő, s a világ legszebb szigeteit s partjait meglátogatja. Én irigyen néztem néhány madarak után, melyek gyorsan röptek a tenger felé, be a ködtömegbe, minék titkát látni égve de hiában vágytam; azonban mi hamar megnyugtatót egy belső érzés. A lég kevés órára tietek, gondolám magamban; ha pihenni akartok, vissza kell térnetek a földre. A természet szűk határt mért minden állatnak, a madárnak mely vízben nem élhet, a hálnak mely szárazon meghal, az őznek mely a légben nem szökdelhet, az e m b e r n e k mely. a föld' fölületéhez van kötve; de ez, benne maradván Prometheus' bűnös vágya a tilalomba, és csak ez, a szellem' segedelmével áttör a természet' korlátain, s a vasutakon gyorsabb a szarvasnál, léghajóban megjárja az ég' tájékait hova a sas' szárnya el nem jut csak pillantása hat, hajókon ott hasítja a habokat hol a jégvilág kezdődik s halak már nem úsznak, s hol sem növény sem állatélet nincs, leszáll a föld' gyomrába, hogy az éjsötétben alakodott arany s ezüst ágazatot és szövegetet kihozza s vele önmagát mint a teremtés' remekét megkoronázza.

Berwick a végváros, melyről igazán elmondhatni, hogy Anglia és Skotzia között esik, mert az angol alkotványban hemzsegő csodálatosságoknál fogvást, ennek környéke oly valami, mi sem Angliához sem Skotziához nem tartozik, bár a brit korona alatt van. Túl rajta kezdődik Skotzia, s a határon, mit kőfal jegyez, átlépve már más öltözet, más szokás, kiejtés s hang, más jellem. Valóban bámulatos, mi nagy befolyást gyakorol az emberekre más néphez más hazához tartozni, s ez az utazót leginkább a határszéleknél lepi meg, hol két különböző nemzetiség' végsűgárai találkoznak. Mint midőn két különböző színű tűz egymás

melleit ég; a mindkettőből kilövellő sugarak' végei csaknem összeérnek, de azért nem egymáshoz, hanem a magok tűzhelyeik' színéhez hasonlítanak.

A vidék erre ridegebb tekintetet kap, a hegyek alakkal bírnak. Néhány óra múlva meglátni a furcsa sziklahegyet, mely mögött a világhíres szép Edinburgh fekszik.

Prágával s Budapesttel Edinburgh talán a legkiesb vidékű s egyképen király talán főváros. Hegye, völgye, omladéka, forrása, rónája, tengere s mindene van, mi vidéket regényessé; ó s új emléke, vára, palotája, kerté, piacza, tág utczája, mi várost széppé tesz. E város három hegyháton épült. A city vén házaival a legmagasbikon nyúlik végig, kezdődvén a Hoolyood palotán, melyben a skót királyok laktak, s láncz gyanánt, minek végén álgyűgömb van, végződvén a büszke váron, mely egy magas kerek sziklaormon ül; túl a cityn, északra van a népes óváros, ritka szép egyetemével; innen rajta, délre az újváros, mely röviden szólván, – egy kis tündérvilág a föld' színén. A körpiaczkok, középen kicsiny parkokkal, a crescent-térek köröskörül bokrokkal, a tág utczák előkertekkel, azon eszme szerint: hogy nem házakat, de utczákat s téreket kell építeni, s nem részekkel de egészszel hatni, – oszlopokon nyugvó pompás palotákká vannak építve, s a faragott kőlapok, mikből ezek vagy építvék vagy külsőleg kirakvák, az egésznek gazdag s tömör tekintetet adnak. Még a 4-5 lépésnyi hosszú lépcsők is, mik az utcaajtókhöz fölvezetnek, többnyire egyegy darab köbül faragvák, s akár a fényes ajtókra, akár a tükörüveg ablakokra, akár az utczára tekintesz, oly légi tisztaságot látsz, miről hon képzeletünk sincs. 'Egyesület' a varázsok, mi vesszejével a polgárok' házaikét illetvén, azokat egy palotává építé által, melyben mindenik elveszte házákat, amannak egy pár szép részévé olvadván, de laka s kéjelme megmaradt. Egy hirdetményből úgy sejtem, itt minden utczának épületrajza kidolgoztatik, s az eladott telekkel együtt rajzot is adnak, mi szerint azon a háznak épülni kell, innét míg föl nem épül az egész utca, az egyes házak töredéknek látszanak.

De legbájosb a szemnek a Calton-halom, mert midőn erről, melynek csúcsán persa szokáskint mi a napnak hegyeken

emel oltárt, több geniusainak a nemzet emlékeket állított, a városra letekintünk, egy élő s mozgó panorámába pillantunk. A panoráma képein valami fénykőd szokott ragyogni, és ép e ty-pussal bír Edinburgh, mely fölött rendszerint vékony füstköd nyug-szik, s a csalódást teljessé teszi az, hogy néhol a város part vagy szikla mögött mélyen lemerül s itt fölötte homály lebeg, néhol pedig a dombokokon kiül, s itt rajta napfény tündöklök. így a nap minden perczében a város némely része sötétben, némely része fényben állván, az egész, a körölte s mögötte álló ékalakú és sátorhegyekkel mint egy nagy tájkép, melyen árnyék s világ van, s e színolvadás, e fényhomály, mint a festett képen, rajta még borult időben is helyt talál. A Calton-halom másik oldaláról, azon, nemzeti emlék gyöpös aljából, mely egy párkányzatot emelő tizenkét óriás doriai oszlopból áll s görögországi templomromot képez, a nyílt tengerre esik a kilátás, s az ezen omladék alatt fekvők messzeről mint görög palikárok tűnnek fel, kik a hazai szent omladékok alatt utószor s búcsúzólag pihelve, bú-sán tekintenek a tengerre ki.

Emlékezetes megjárni a Hoolywood palotát, hol laklak Skot-ország királyai, a szobákat, mik az oly szerencsétlen mint szép Stuart Máriáiéi voltak, meglátni a helyet, hol az annyi művészek tárgyul szolgált Rizzio vére kiontatott, az osztályt, miben X-ik Károly kétszer, egykor mint hazátlan herceg, később mint országatlan király élt; emlékezetes füvet szakíthatni Smith Ádám sírjáról, kopoglhathatni azon ház ajtaján, melyben a skót-reformator Knox születék, megnézni a várban a skót-koronát, mi, mint ráolvasással megtisztított bűvös karika többé nem bír a szent erővel fölségi hatalmat adni. De én ezeknél még is előbb néztem meg azon érdekes tömlöczöt, mely 40 év előtt Bentham terve szerint építettett. E goth épület félkörded, s diametere közepén egy ke-rek toronyka van keskeny ablakokkal, miken beláthatni a nyílt kamrákba, melyek a félkör-épület folyosóiból elrekesztvék, négy sorban egymás fölött. Ez 52 kamrák, melyek 15 l. hoszak 8½” l. szélesek, 87¼” l. magasak, (mindenikben 2-4 rab van), csak nappal s dolgozó műhelyül használtatnak, és a folyosók nyilasai vaslapokkal oly elmésen elrácsozvá, hogy az egymással áltelleni műhelyekben lévő rabok sem láthatják egymást, hanem mindenik

műhely csak a toronyőr ablakainak egyikével esik szemközti. A hálkamrák a műhelykamrák' háta mögött vannak két sorban, közbeső síkátorral, s ha nem szűkek is, de szellőztetésök igen hiányos. Az udvar, mit a félkör s diameter-éptilet alakít, nem nagy s tüveggel van befödve s csövekkel fűttetik; a torony' aljánál pedig egy cathedra áll, honnét a műhelykamrák sorain végig látni s hol imádkozni s beszélni szokott a pap e kiülő kamrákba gyűlt raboknak. Igen elmés terv s szerkezet, de ennél már most tökéletesbet ismerünk kívánunk.

A magas várban, honnét a vidék' északi részére is kitekint-hetni, mindig nemzeti öltözetű katonák állnak őrt. Különös köntös; minden Europai közt legközelb áll a vademberekéhez. Tol-lakkal körülrakott kerek sipka, mint a hinduk' fején; bocskor, két színből koczkásan szőtt harisnyával; a hason szőrös bőrtarisznyácska fekszik; egy oldalszíjon ékes kürt vagy szarv, sa vállról bokorra kötött tenernyi széles két szalag függ le az öltönnyel egy keleből, mi asszonyi öltözeteken is látható, sa skót ruhán az, mi miénken a vitézkötés. Nem kétlem, azon koczka-csíkos kelméket, mikből e nemzeti öltözet készül, ismered, mert az nálunk is skót kelm név alatt árultalik; itt mindenik színvegyületű a régi néptörzs s clan közül valamelyik' nevét viseli, s úgy vélem, ki mely törzsből származtatja magát, annak színét hordja.

A skót szigorún vallásos; nála a vasárnap zsidó szombat, melyen a nép semmit nem művel mint seregesen s innepi hallgatásban tódul az egyházba, honnét kijöven, udvarán, mely temetőhely, a sírhalmok közt elmélkedik, vagy a 'hills-people-t' mely szabad ég alatt tartja isteni tiszteletét, gyűli körül. Sőt a skót több, bigott; egy rangbéli nő rettenetesen megijedt, midőn mondám, hogy v a s á r n a p a highlandi favakhoz akarok utazni: 'az Istenért, uram, mit akar, vasárnap utazni!'; egy pappal nem tudtam elhíttetni, hogy vasárnap a színházat megnyitni nem lenne véte k; s ha andalodtában az idegen fűtyölni talál, mihamar meginti valamelyik arra menő kegyes, 'uram ma szent nap, vasárnap van?'; – alkalmasint a' fűtty muzsikának vétetik. A múlt század az emberi szellemben új forráspontot nyitván s új pályát mérvén az értelemnek, Európa népének lélekállapota a terhes je-

len g kétes jövendő' sulya alatt rég kifordult azon irányból, mibe a 16ik század' dogmavitája s vallásharcza vezette. De nem így Skótországbán; egy új vallásnak tanítása most is nem csak a papságot hozza lázba de a világiakat is meghatja, a papok mint vallás-felekezettők' vitái most is befolyanak a polgári pártokba s ügyekbe, miként az edinburghi két követ, Abercromby (a speaker) s Campbell' (a minister) elválasztásokkor tapasztalám; vallás-felekezetek itt most is támadoznak, mi kettőre mutat, egyik hogy a reformatio' szelleme itt még folyvást munkálkodik a papokban, másik hogy a theologiai tusa elevenen érdeklí a tömeget is.

Edinburghban 16 keresztyén felekezetnek van egyháza. Emlekezem, egy reggel, hat óraker, egy újdónúj kápolnába vetődtem, s mind a belső elrendezés, mind az istentisztelet' szertartása előttem ismeretlen lévén, a kevés hívek' áhítatát végig vártam. Kijövéán az ajtóban megállék, s kértem az első kilépőt: „mi felekezeté e kápolna?” Nem tudta. Kértem a másodikat, harmadikat; az mosolygott, ez vállat vonított. Végre az egyházfit szólítám meg. „Ez nem felekezet, monda, hanem ez az igazi eredeti s tiszta vallás, mint volt Jézus' idejében, s mi azt most újra fölépítjük mit mások lerontottak. Neve, új apostoli keresztyén vallás.” – S vajjon okosság e meghasonlásba hozni a népet párányiságok miatt, mi gyakran az eset? S egy szó s magyarázat, mit fontosnak hiúság és szeszély tarthat, érdemli e hogy, más szertartás, más egyház állíttassék s külön gyűjtessék egy sereg, melynek, ha pásztora elhalt, csakugyan sorsa lesz ismét szakadni mi nem jár fájdalom, s elszéledni mi nem jár viszontagság nélkül? A gondolkodó ember föllállítja a tételt, a sokaság utána mondja, nem érti de hiszi, rá vétetett inkább mint meggyőződött. Természetes, ez soha nem áll oly erősen. Így én mindenféle véleményt s felekezetet úgy tekintek mini egy élőfát, melynek gyökerét a gondolkodók teszik, ágait a sokaság. Csak a gyökér érzi mi mélyen s erősen áll, az ágak nem; s ekkint történik, hogy ritkán csavarja ki vész a gyökeret, de az ágak gyakran töredeznek – s elhullanak.

Több jótékony intézeteken kívül ismerni óhajtám a papözvegyek s árvák iránti intézkedést is. Ezen igyekezetein, mi két

napomba került, itt is mint már más helyeken sok keserű órát szerzett. Barátom! homályosan kellene panaszomat elmondani hogy botránkoztató ne lenne, ezért hallgatok, előszóm mindent kimagyarázand. A John Brown s Liddell név' emlékezetek békéltet meg némileg, sötét perczeimre, miket Edinburghban éltem, szivességök' fénye elborítólag ragyogván. –

Délben indulván el, 4 órakor d. u. értünk Glasgowba, hol követválasztás lévén, bár a zápor omlék, sokféle színű esernyők alatt több ezer ember csoportozott az utcán, s hangászok és zászlók' körében s tele kocsi zajos hurrah! kiáltozással futkostak föl s alá. Glasgow legnépesb s első gyárvárosa Skótországnak, s inkább az ipar mint a fény' széke, inkább a foglalatosság mint az élv' helye, inkább a dolgozó mint a költő osztály' laka. Ezért itt pompa nincs, az utcák ó időt lehellnek, az épületekben vagy tár vagy gyár építetik; csak az új városrész gyönyörű, melynek utcái, piacjai, squarei a londoni s edinburghi eszme szerint építvék.

Való s nem költemény az, hogy az angol-skót utoljára épít szín-, legelőször egyházat. Ki az edinburghi s glasgowi gyéren járt színházakban volt, elhiszi. Glasgow gazdag város, népessége 200,000 felül és egy színháza van, s az is szűk és szegény, a díszítvények rútak, a hangászkar nyomorult, a színészek rozsak, s az egész balletszemélyzet három ugráló gyermekből áll. De a színészek jó tapintattal bírnak; a közönségnek gyöngéje lévén a hazafiság, ennél fogva vonják magokhoz, mint nálunk s velünk is cselekesznek színészeink. S az a hazafiság csodálatos érzemény! Egy skót nevet hall a közönség s megrázódik szíve, – nekem néhány betűből összerakott hitvány szócska volt; egy vállszalag egy nép-ének lázadásba hozza a skót' vérét, – enyim hidegen csörgedezett ereimben; egy nemzeti zene, a vész' napjaitól, a hallgatók' kedvét meghervasztja, – lelke' vidámsága mellette virított: de Mohácsra elborulok, Szigetre kigyulad képem! – a skót pedig oldalomnál ásítózik. S e nép a Hunyadi névre, a magyar dicsőség' említésekor, s midőn a költő a százas népszenevedést énekl, semmit sem érezne? Semmit, egyáltalában semmit. Sőt némely pillanatban kinevetjük egymást. Mint két ember, ki másmás bálványt imád; annak az arany borjú,

ennek a kőkép nevetség, de magáé előtt mindenik leborul. S ki hazafi volt szülőföldén, új honba költözhetik, azt megkedvelheti, de soha el nem feledheti az elsőt. Azon érzelem életünkkel összeolvadt, mint a növénybe bele nő a szín; csak hervadtával veszi el. De hogy káros ne legyen, világpolgárság s emberszeretet járuljon hozzá, amaz mert az érzelem' fényét, mi csak egy hazát ölelt, a világra, – emez mert melegét, mi csak egy nemzetet táplált, az egész embernemre kiterjeszti. Világpolgárság s emberszeretet, mondhatni, új két érzemény, melyet az ó világ nem ismert; abban elég volt hazafinak lenni de nem az újban.

Mi engem' Glasgowba hozott, az a javító fogház, mely leg-híresb egész N. Britanniában, s egyetlenny, melyben a magányrendszer s annak két nagy elve az elkülönzés és állandó foglalkoztatás alkalmazva van. Brebner kormányzó különös szíveséggel mutatott s magyarázott mindent. Az egész fogházban 272 kamra van, de a magányrendszer csak azon két új szárny' kamráiban alkalmaztathatik tökéletesen, melynek nyílt folyosóin jobbra és balra, a közepén álló kormányzó-lakból végig láthatni. Mindenik szárny három emeletű s mindenik emeleten két sor kamra van; a sorok között egy közfal fut végig, mi azokat teljesen szétválasztja. Egyegy sorban tíz kamra levén, a két szárny összesen 160-at foglal magában. A kamrák' belső tere 9. 1. hosszú, 7. 1. széles, 10 1. magas, összesen 64-0 köblábat tevő, mi Blanc Gilbert szerint egy ember' egészségére elég. Az ablakok épen a boltozat mellett metszvék; az ablakalj s nyilas meredeken hagyatván, egyrészt sok világot ereszt be, másrészt meggátolja a rabot az ablakhoz fölkapaszkodni. Az ajtó a kamra' szögletén van, általellenben az ablakkal; az alsó boltozathoz közel, az ajtóval ugyanazon oldalon, egy nyiladék megy be egy csőbe, szellőztetés végett. A folyosók elején mosdóhely, hol a rabok reggel egyenkint mosdanak; ben a kamrában függő ágy, mi nappal kün szellőztetik, s láda miben a rab holmiját tartja, s alatta szorosán elrekesztve az éjedény.

Fölkelnek a rabok regi 6 órakor s lefekszenek esti 8-kor, mely időbül tizenegy órát töltenek munkában. Sem egymást nem látják, sem idegennel nem szólhatnak soha, a felügyelőn, kormányzón s káplánon kívül, ki naponkint kamrából kamrába jár,

s tanít és oktat és vigasztal. E fogháztul irtóznak a gonosztevők; harmincz napért mit itt kell tölteniök, egy évig örömet ülnének más fogházban. Nyomatatva vannak több katona-parancsnokok' bizonyosságai, mikben elismerik, hogy e rettegett fogház mellett legényeiknél más büntetésre nem volt szükség; az ide zárt katonák 200, 500, 1000 korbácsütletet képesek voltak volna elszenvedni, csak innét szabadhassanak ki. S a rabok' egészsége itt jobb mint a városbelieké; legalább ide mutat az, hogy 320 rabul évenként kettő hal meg, hogy midőn a cholera a városban pusztított, itt szele sem járt, s ezt a célszerű szellőztetésnek, vízbőségnek, a szoba s személytisztaságnak kell tulajdonítani.

Nevezetessé teszi e fogházat azon körülállás is, hogy bár a legjobb, a legolcsóbb is, mert összes költsége, miben tisztifetés, épületjavítás s minden befoglaltatik, 25,060 p. f. tevén, ebből a rabok' keresménye 19,000 p. f. ról le, s így a megye s a város tárának körülbelül csak (19,000–25,060 = 6060 p. forintba kerül, következőleg ha 339 rabot veszünk föl, egy főre évenként 45 v. f. naponként 2¹/₂, v. garas esik. Más szavakkal: a rabok keresménye azon költséget, mibe ruházatuk, ágyok, szállásuk, eledelök s szóval egész tartásuk jön, nem csak megtéríti, sőt (például 1834ben 4010. p. forinttal) haladja is, s e szerint csak a tisztszemélyzet' fizetése s épületköltség esik a köztár' terhéül, még abbul is levonván e keresmény' fölöslegét.

Ha még más két szárnya is fölépül, s ha káplán és tanítónő mellé egyegy segéd adatik, mi szándékban van: nincs Európában fogház, melly ezzel mérkőzhetnék. *) –

*) Midőn Brebnerrel a városi tömlöczbül visszatérnék, a magyar költők' angol fordítójával Dr. Bowringgal találkozám, kivel még Londonban megismerkedtem. Most kedvetlen volt, mert azon szomszéd városkában, melyet radical-elműleg képviselt, előző nap vala a választás, s megbukott. Neve emlékeztet fordításának bírálatára az, Edinburgh-Reviewban, mely nem lehet magyarnak nem érdekes.

„A legutósó, így hangzik a bírálat, mivel Europai Anthológiáját Dr. Bowring bővíté, a magyarok' költészete. E kötetre nézve ő szükségesebbnek látja, semmint az előző kötetekre nézve, kíméletet s elnézést kérni olvasóitúl, és talán, Összehasonlítva az e kötetet megelőzőt akár szerb akár ó spanyol költészettel, ennek hatása egyhangúnak fog éreztetni, bár ez semmikép nem tulajdonítható a fordító hibájának. Sőt inkább for-

Ki utaznék N. Britanniában a nélkül hogy megnézné azon csodalényt, mely a labyrinthban lakó centaurkint, kisvárost képző épület-csoportozatokban, miket magas fekete obeliskes jelölnek ki, örökös zúgástól, zajtul és gőztül körülvéve munkálkodik? Értem a gépet, mely mint egy sötét lélek, mi testet ölt

ditói ügyességét itt növekedett erőben szemléljük .... De jóllehet Magyarország némely érdekes történeti emlékezetekkel kapcsolatban van, és jóllehet egy bizonyos ingert a lélekben ébreszt oly nyelvnek irodalma, mely most már csaknem kihalt, maga Dr. Bowring sem követel e népnek valami kitűnő helyet a parnasson. Már az előtt hogy Magyarország' szabadsága s ereje a fehérhegyi csatán 1620-ban megtörtetett, bár a cseh nyelv ez időben a műveltség' magas fokán állt s tiszta nyelvű íróinak száma nagy volt; költői alig méltók említetni, s úgy látszik, műlékony s névtelen költészetük' gyűjteménye sem volt vagy érdekes vagy számos. E vészteljes csatán azonban mind irodalom, mind polgári s egyházi kormány, és mind az sírját találta, mi Magyarországnak független nemzeti jellemet adhatandott; szabadságának chartája, a híres fölség-levél, szélttépített s Csehország' legnemesb vére hóhérpádon omlott ki. E naprul mondja Piccolominiben a vén kulcsár: midőn Fridrik elveszte koronáját s országát, a császár azt saját kezeivel tépte szélt. – A száműzés, üldözés, vérengzés' e napjaiban s a nemzeti szellem és függetlenség' ez eltiprásakor Magyarország' költői geniusának nem igen lehetett kedve kifejtekezni valami magas röptű s tartós becsű művén, vagy mutatkozni azon rövid de erőteljes s lélekrázó hagyományok' megőrzésében vagy feldolgozásában, mely oly fontos elem a spanyol nemzeti költészetben. És végre az erdélyi udvarnak elenyészése, s a főbbeknek Bécsbe húzódása bevégzé a romlást, mi Csehországnak korán iga alá hajtásával kezdődött.”

E szerint a magyar költészet nagyobb része kezdetnek műve. Legjelles költői közül sokan latinul írnak, de még azokon is, kik a hidegen mellőzött magyar nyelvet legjobban sürgetik, idegen irodalmak' nagy befolyása ismerszik meg. Jelleme inkább édesség és simaság mint erő; a versek a muzsika s harmoniaérző azon finom fülekre emlékeztetnek, mik a cseh jellem' saját vonásaihoz tartoznak. A gondolatok bár ritkán nagyok, általában természetesek s tulzatlanok; a képek találók, bár szűk körben forgnak. Az elégiák s anacreon dalok több költőnek kitiűnőleg jelesen sikerültek, s néhány a nehéz sapphomértéket oly kellemmel s oly remekül használta, hogy alig van hozzá hasonlítható, kivéven a Rimas of Vilegas' némely darabjait. A sonnetben szinte szerencsésen visszadák azon classical csínt, tömötséget, melódiát, mi olasz prototypusaikat bélyegzi. Szóval, mit gond, csín, jó ízlés s jó érzés által lehetett tenni, mind azt tették és jól, bár a költészet' magasb repüléseiben nem igen próbálkoztak, vagy legalább nem sok sikerrel . . .”

magára, vasújai, fogai s tagai alá veszi a nyers anyagot, s azt mint kész szövetet s művet ejti a mellette álló ember' kezébe. Sorsát s hatalmát Napoleon egy csillaghoz köté, s ezzel, mi gyakran tisztul, ő is leszállt; az angol nép úgy látszik az alvilággal szövetkezek, s dicsőségét s hatalmát e gépekben látja, melyek láthatlan erővel, mert az a föld alatt van, oly villám-gyorsán, fáradhallyanul, sietve és sötét morajjal fonnak, sodornak, szőnek, vágna, vernek, forralnak, emelnek, tolnak, tisztítanak, mintha minden beszótt fonalért s elmetszett szögért egy lélek volna a díj. S este ép azon titkos erő, mely mozgásba hozza a tömördek mi-alkatot, meggyúlt lehelletével napkint megvilágítja a roppant tere- meket, mikben sok ezer orsók, kerekék, szövőszékek úzik süket s rejtélyes játékaikat. És mind ez csak nem merőn angol genius' műve. Barátom, valld meg, hogy mégis csak nagy boldogság nagy nemzethez tartozni. Kivált közönséges embernek az, s ez legtöbb teremtetik, kinek életére nem ragyog dicsőség; egyed nem enged hírében osztozni senkit, de a nemzet' dicsőségéből minden polgárra jut egy sugár.

Megnéztem több és többféle nagy gyárokat, ezek közt né- hány gyapotgyárt, mely itt s a vidéken igen sok van, s némelyik roppant terjedelmű. Száz lóerejű gőzgép, mit egy emberke is mozgásban tart, 880 ember' erejét pótolja ki, s képes hajtani 50,000 orsót mivel 750 személy annyi czérnát fon, mennyit gép nélkül kézzel 200,000 személy tudna fenni, s 12 óra alatt az 50,000 orsó' mindenikre 840 rőföt készítvén, valamennyi össze- sen 42,000,000 rőföt ad, mi negyedfélszer éri körül a földgömböt. Erre emlékezve talán könnyebb lesz megfognod a három sziget' gazdagságát; mert a mint látod, eszerint a birodalomban csak 25,000,000 ember lakik, eszik és költ; de, a 750: 200,000 arányában, mit azonban mindenféle gyárokra nézve általánosnak nem állithatok, 66,500,000,000 embererő dolgozik és ke- res. *)

Láthatja az olvasó innét is, hol a kiáltó történeti tudatlanság mellett mulatott nagy bölcs képen mosolygania kell, a külföld mi homályban s za- varban van nemzetünk felől, pedig e Reviewnak a legtanultabb angol írók dolgozótársai. Egyébiránt, mi költészetünkről mondatik, abban sok igazság van.

*) Hogy e hihetlennel látszó számolatomon az olvasó könnyen ált ne ugorjon,

„Ki a dolgok’ két végét szokta nézni, örökös csodálkozásban tölti el életét. Nem foghatja meg, csírábul hogy nőhet fa mi ár-bocztól nevel, s viszont terepély fa hogy férhetett el egy szem-csírában; nem megy fejébe, hogy fekete kis porszemekben hol rejtezhetik a fényes láng, kék füst, dörgő erő egymás mellett, s viszont a lángot, füstöt, erőt, mint lehet apró porban össze-fektetni. A bölcs pontról pontra vizsgálódik, s összefüggést talál mindenütt, a fön magában röpkedni látszó sárkány s gyermek között vékony fonalszálat, a föld s ég között tapinthatlan léget, az ember s Isten között láthatlan lelket. így amaz minden találmányon akkint csodálkozik, mint ki magas oszlop’ tetején embert lát, s a belső titkos út eszébe nem jut; pedig ki úgy cselekszik mint a tetőn lévő, t. i. a belső lépcsőn fokról fokra hág s el egyet sem hagy, látja hogy máshova jutni nem is lehet.

Édesen emlékezem egy napra s éjre, mit a vidéken Thorla-bank-ban Crum Walter gyár-birtokosnál tölték. Este itt is, mint történt velem Német-, Franciaországban s Londonban, magyar szavalásra kértek, t. i. miután megtudták tőlem, hogy a magyar nyelv sem német, sem tót, sem lengyel; hanem saját eredetű nyelv. Válaszolám, négy ismeretlen nyelv közé vegyíttem a magyart, s válaszszák ki nem ezt, de a legszebbet. Ily el-vegyítésben, gondolám, csak egyszer s csak a latin nyelv di-adalmaskodik még eddig nyelvünk fölött, vajjon övé lesz e most a koszorú? Midőn a latin, német, francz, olasz szavalást vég-zem, a magyarra jött a sor, szívem el kezdett dobogni, s elfogó-dásomban alig bírtam ajkammal. „Ah mondák, ez a lágy s-s-s az olasz, s hiában, bizony csak legszebb.” Köszönöm a kegyes ítéletet, felelém; ez nyelvünknek adja a pályaágot, s örültem mint ki a zenét föl-találta, az első bájhangkor örült, s büszkesé-gemben egy tenyérnyivel’ nagyobb-nak érzem magamat. De a ma-gyar nyelv, folytatám, nemcsak lágy, szelíd, gyöngéd mint e sonnet, hanem ott hol kell férfias, szilárd s kemény, és hexa-metereket szavalék Csokonaytól s Vörösmartytól. Mondák, van

ide jegyzem mi bizonyosan s egészen áll, t. i. hogy a gyapotgyárakban 220,000 ember foglalkodván, a 750: 200,000 arány szerint, az ott. 585,000,000 ember’ munkáját végzi be, s így ezen iparágban dolgozó né-pének számát N. Britannia 2660-nal sokszorozza.

benne valami méltóságos, ünnepi, fontos, s óhajták érteni, megtanulni, hallani, másodsor is, s természetes hogy nem a gondolatért, mert azt nem érték, hanem muzsikájáért s zengzeteért. S e kincset mi nem tartjuk kincsnek! Vannak magyarok kik nem értik, vannak kik értik de szégyenlik beszélni, s kik nem is kívánják sem érteni sem hallani. Sőt ti jobb érzésűek, kérjétek, magatoktól számon, vajjon egy német hangú háznál a beszélgetést, magyar szóval, helyre igazítólag, ketté vágjátok e valaha, vajjon midőn itt magyarul szóljatok, arcotok nem égett e mint szokott annak, ki szégyenli a mit lesz? Figyeljétek csak jól, s e bűnön magatokat rajta kapjátok. O gyalázat, o elfajulás! Külföldön nyelvünknek, mit dicséret a hír' kürtében nem előzött meg, csak zenéje is gyönyörködteti a hallgatót, s hon a paloták' küszöbéről mint durvát igazítják vissza. Mint Coriolán; honában meggyaláztatik, s mint száműzöttet a külföld királyi székbe emelte. Szégyen reá, ki magyarnak más nyelven mondja magát, ki magyar pénzt költ, ki magyar nevet visel, ki magyar joggal él s nem tud magyarul, és még inkább ki szégyenei beszélni. Jertek a külföldre s itt meg fogtok taníttatni, hogy a magyar nyelv szép, s majd visszatérvén hirdessétek a magyar nemzetnek, hogy nyelve szép, az öt legműveltebb Európai nyelvvel versenyt fut s előlök koszorút kap. –

A skót vallásos, szelleme beható, élete munka, gondolata takarékoság, hónát imádja, összekásihoz hű s szabadságért lángol. Iskolája jobb, földművelése tökéletesb az angolénál s a kézmű-ipar naponkint új tért nyer. Az úgy nevezett, Mechanics Institute' jótékony eszméje itt is terjedvén, a városokban a falakon czédulák hirdetik, hogy itt a földleírásból, a nemzeti gazdaságból, erkölcsi philosophiából, ott a chemiából, máshol a mechanicából lézettekkel világosítandó ennyi s ennyi nyilvános leczke fog tartatni. S hol így a szorgalomnak is, a tudománynak is szabad úta van, hatalmas polgárosztály képződik, mi szív a statuséletben.

Nemzetiség a középrendnél van, mi polgár; az alosztály oda nem ért meg, marad mindig ember-, a felsosztály túlnőtt, hajlik cosmopolitismusra. Nemzetiség rokon az előítélettel, s ép ezért legtöbb van a középrendnél, mely gyűlöli mi idegen; az alosztály

merőn szokással bír, előítélettel nem, mely már némi de ferde gondolkodást tesz föl; a felosztály minden újhoz mohón csatlakozik. Már innét is megérthető, hogy a középrendben van a legheveseb ha nem is a legtisztább hazaszeretet; az alosztály nem érzi szeretni, gyermek, a felosztály elfeledé szeretni, kihamvadt erő. Honával mit veszthet el az alosztály, életén kívül? Csaknem semmit; ezért a nép' elve: honom hol jól vagyok. A felosztály oly sok földi jókkal bír, hogy midőn ezeket félti, hónát véli szeretni; enség s szeretet itt sűrű szálakkal szövődnek egymásba. A középrendnél, mely eleget bír de nem fölösleget, érdek s hazaszeretet legtökéletesebb súlyegyenben áll. E rend, szükségesen fölül mint nem a nép, alantabb a fényűzésnél mint nem az úr, legnagyobb erkölcsi és értelmi súlylyal bír a statushajóban; itt az alosztály lenge portéka mint vitorla, mibe idegen szél fú, – a felosztály töredékeny mint árbocz, mely viszi a vitorlát. De ha a hajófenékén jó súly s jól van, a vitorla s árbocz szélttörnek fölötte, a nélkül hogy felfordíthatnák.

A középosztályt, melynek története a világ történetévé válik, így találtam minden népeknél. A francz középosztály példája a hazaszeretetnek; az angolokot mutatja nemzetiség s előítélet mi rokon; a német bizonyítja, hogy a status' h y p o m o c h l i u m á t benne kell keresni.

Ekkép az idő maga kimutatá a garantiát, mit az ember mindenütt keresett, csak olt nem, hol azt meg fogja találni. Nevelni kell e rendet, erkölcsi erejét kiképezvén mi uralkodjék az akaraton; tanítani kell, elmetehetségei' kifejtését eszközölvén, mi tevékenyé s józan ítéletűvé teszi; és számát szaporítani kell, adván practical ismeretek' terjesztése által mindennek eszközt, s elzáró korlátók' fölnyításával utat, annyit szerezhetni, hogy tagául magát nevelhesse, s gyermekeit neveltethesse. Szilárdságot ad az első a rengésekben, tespedéstől óv meg a másik, életet s mozgást teremtven, a harmadik nem egyéb, mint új oszlopok' rakása a statusépület alá. Ehhez járul még: hogy a nemzetiség e rendnél leginkább él, mi, ép azért mert előítélettel s ez vesztgléssel rokon, rohanó változásoktól megóv.

S a szemléző ez irányra, bár világosan még nem lépett elő, most mindenhol ráismer. De melyik kormányférfi is ne ragadná

meg, kivált ily háborgó században, e szabadító testet? Hova czéloz a francz s angol a választásjog' kiterjesztése, az iparnak korlátaiból, a kereskedésnek kötelékeibül kibontása, hova a német, követve a többi népektől, iskolajavítgatásai által? Tehetős, értelmes, erkölcsös középosztályt alkotni. –

Glasgowban négy napig vártam jó időre, vágyván a skót highland-ot, e második Helvétziát s szép tavait meglátni; de hasztalan, az eső nem állt el mind e napiglan. Ezért ma, barátom, egy kissé elkedvetlenedve, helyet s ágyat válték Jupiter gőzösön, mely Skotországbul Irlandba visz által.

Dublin, Augustus' 4-én, 1837.

Midőn a Clyde' vizén a tengerre bocsátkozánk, elértem Magyarországiul a legészakibb, legmagasb pontot; innét kezdve naponkint közeledem hozád, ó hazám, mint a fősújtott lapda, mely az erő' tetejét elérvén, visszafordul a földre melyből való.

Mennél odább utazánk, a folyamtorkolat' két partja annál szebb lett, s kivált jobbra festői világításban s gyönyörű vadán emelkedtek a bérezek, mik mögött lakik a highlandi nép, a gael ősnyelvet beszélő, mely nép sokban különbözik a többi skottul. Este felé eveztünk el az Ailsay sziklafog mellett, mely mint egy titán-hajintat hever a hullámok közt, s lakul igen alkalmas hely egy skót remetének, vagy egy angol mysanthroznak, ki meg akar válni a világtól. Alján köröskörül szépen látszanak a bazalt lapok s oldala fehérlik a számtalan vészmadaraktól, melyek ide nem viharban de szélcsöndben kapaszkodnak, mint a tenger' zajából ott maradt tajtékok. Az utazótársaság friss, vidám volt; az éjszaka szelíd, néma, csillagos.

Reggel főséges napra ébredtünk. Pompásan ragyogott a teremtés' legszebb csillaga az óceánon, mibül éjjeli fordése után látszott kilépni, s mi sima és fényes volt mint egy aczéltükör. Miként. Isten' képe él minden emberlélekben, a nap' arca tündöklött minden habban és csöppben, és a hasonló viszony ily mennyei látványkor az elmét ragadta a gondolatra, hogy talán

két Isten van, egyik a szellemé, léleké, ki sehol nem látható s mindenhol van, másik az anyagé, s az a nap, tértfoglaló s uralkodó az anyagvilágon, melyhez mint védhez törekedik a tavaszi rög alól a kis fűszál, melynek megjelenésekor az ibolyasereg keblet nyíl s a madárkar dicsérő éneket zeng, mely a virágnak szint, áfának erőt, a gyümölcsnek ízt, a gyémántnak fényt, minden testnek alakot ad, melynek pusztá tekintete élet, elfordulása halál a természetben, miért is a föld mint szolga forog körötte szemének sugarait keresve, és mely betölt fényével s dicsőségével léget és tengert. A ragyogó tenger' hullámain sok gőz és szélhajok rengettek, némelyek elsietve, kitudja melyik déli szigetbe, némelyik velünk versenyezve a száraz felé. Irland, még tegnap egy barna vonása a láthatárnak, ma egy kies országinak fekvék előttünk; Skotzia pedig hátunk mögött elveszett, helyén látszotak úszni a habok. Apródonkint eljutánk a dublini első, második harmadik világtoronyhoz, melyhez a városbul a tengerben épített egypár ang. mérőföldnyi kőfalut vezet s melynek végén egy kis erősség áll. S vajjon való-e az a nagy ínség, minek híre az egész világon elterjedt? E tenger melléki szép föld hasonló a tengerparti csigához, – kívül tündököl, s belől bűzhödt testet rejt? Ha az orvos messze elutazik megnézni egy jeles kórházat, természetes hogy én, hazafi s emberbarát, kíváncsian s szívdobogva jöttem meglátni egy b e t e g o r s z á g o t.

Áltöltözködvén Dublinban, először is Nelson' 186 láb magas emlékoszlopára hágtam föl, s eleinte szinte félénkké tett az, hogy a tergerhullámok lökődése még tagaimban lévén, úgy tetszék mintha az oszlop hajóknak ingadoznék lábam alatt; hiában fogódtam, hiában merevítem inaimat, mint a hajón itt is éreztem a jobbra s balra dőlöngést. Utoljára nevettem magamon, bár, ha a pisai görbe torony alatt állni nem kellemes, szinte bajos egy részeg oszlop' hegyén gyönyörködni. Jelleme a vidéknek az mi jelleme a népnek, derült, nyílt, könnyű; egyfelül szelíden ké-kellő hegyek, másfelül erdős lapály, harmadik oldalrul a sima tenger, a várossal csaknem egyenlő magasságban. A város nagy de nagy tekintettel nem bír, tiszta de undoknak látszik a szegénység miatt, s hasonló egy római márványcsatornához, miben mosadék foly; gyönyörködtető csak az új rész s néhány középület

minek száma kevés, az a sok s igen ó egyház pedig mind oly meztelen, durva, ordas mű, mintha itt kezdet óta szegények s szegényeknek építettek volna. Azonban még meg valék elégedve – a tetőn.

De leszálltam – s Dublinban többé nem gyönyörködtem. Úgy jártam mint az, ki darab ideig mulatozván a képzelet' országában tarka képek s ábrándok közit boldognak érzi magát, s midőn leszáll a szomorú valóságba, azok mellőle mind elröppennek, így, mint egy zöld lombjait vesztett fa álltam len az utcán; inség s szenvedés' közepette látám magamat.

Borzasztó nyomor, milyet soha és sehol nem láttam! Belőle első híradóul tekintsd azt a rongyos és szurmos kocsist, ki két-kerekűjén (car) a rév' partjárul a városba hoz. S a főbb utcákról lépj akármelyik mellékutczába s fészkeben látod a szegénységet. A sok meztelen lábú ember s félcsupasz gyermek rajkint hemzseg benne; testökrül a piszkos rongydarab égett bőrekint hámlik le. Alacsony boltlyukak tele aggatvak összeszakadozott ruhákkal, melyekből egy pár az első vagy második emeletből rudakon lóg le – boltczimrül. Ha háztetőn vagy mezőn látnám, azt gondolnám madarak' ijesztésére dugattak ki. S mit gondolsz, minek e sok lom? Ruhának, barátom, s ki árulja szinte oly rongyos mint ki veszi, s e képet csak úgy bírod, ha képzelsz koldusokat, kik rongyokkal s a kapott alamizsnával kalmárkodnak. De lehetetlen, hogy e tömérdek rászólt öltözet mind itt volt volna új, s hajlik hinni a megszorodott lelkű utazó, mikép a hitvány ruha egész N. Britanniából Irlandba hordatik, talán cserébe azon pénzért, mit belőle kiszív, azon búzáért, mit éhező népe' ajkától elkap.

A járda mellett két oldalon mocskos és zöldhalvány némberk káposztát, burgonyát, hagymát, gyümölcsöt árulnak, s egy vevőt egy csorda vesz körül, bámulva s irigyelve a boldogot – ki enni fog. S akaratlanul is kérdi az ember, mikép adhat el élelmet, kinek testén a hét sovány esztendő kínai látszanak? mikép lehet annak eladni valója, ki a falhoz kénytelen háttal fordulni, hogy teste' meztelenségét, mit a ruha élnem főd, a kőfal fődje el? S a város' minden részeiben, de különösen a zöldségpiaczon látni gyermekeket s anyákat, kik mint tyúkók és csirkék a

szeméten mendegélnek s szedegetnek ha s a mit találnak, egy szem cseresznyét, köszmétét, saláta s káposztalevelet, vagy torzsadarabot, mit azon állapotban, miben fölvettek, kácsakint nyomban elnyelnek. S vannak, kik, talán mivel egykor jobb napokat értek, a szemérmes kímélő sötétben este jönnek elő, lepedőbe vagy megrongyollott köpenybe burkoltan, s a konyhaablakok' rácsainál heverve nagy mohón lesik a burgonyahéjt s morzsalékot, mi a tehetősök' ebéde után ki szokott hányatni. Most érzem s mondám először: e föld' a siralom' völgye!

Láttam egy asszonyt, sárgazöld mellén egy fonnyadt gyermekkel, ki az utca' szélére rogyott haldokló sápadtságban. Egy csapat szegény fogta körül, melynek nyomorúságát beszélte, de mit én nem érthettem, – sok volt az is mit láttam. Innét nem messze egy ház szakadt le, a zuhanást hallottam s még láttam az omlás' porát fölszállani. A kegyetlen sors nem kímélte a nyomorult háznépet sem, – életben hagyta. A szűk utca rögtön megtelt koldusok' sokaságával s körül nézvéen magamat, midőn észrevevém, hogy csak én jó ruhában a többi rongyban, csak én élet a többi éhség, szinte megborzadtam a szörnyű veszedelemben. Soknak arca ijesztőbb mint a sárga viaszkép, s tagain a test undorítóbb a csontváznál, bár ez a halált ábrázolja. De mind ennél keservesebb a rongyban és szennyben egyegy gyönyörű leány vagy fiarczot lelmi, mi a természet' ifjú erejétől a nyomor és éhség' terhe alul is fényleni és sugárzani látszik; mert az érett korban, úgy képzeljük, a bűn lakol s inkább megnyugszunk, de az ifjúban az ártatlanságot s szépséget látjuk szenvedni, pedig ki a szépet nem látta örülni, még nem látta az örömet, s ki a szépet nem látta szenvedni, még nem látta a szenvedést. Bizony mondom neked, e nép mint a bélpoklosok, m e g v á l t ó r a vár.

Elmentem a „koldusintézetbe”. Célja, az éptestű szegényeknek, míglen munkát kaphatnának, mérsékelt napszámért dolgot, s az öregeknek és tehetleneknek ételt s nappal födelet adni, mindkét osztálybelieknek szállásbérletre hetenkint 12 v. g. osztatván ki. Önkényti ajánlás tartja fen ez intézetet, s évenként 70,000 p. forintba kerül. Voltak férfiak is asszonyok is, kik dolgoztak, de egy udvar tele volt beteges asszonyokkal, kik, képzeld a marhauhvart, a földön összevissza feküdtek, heverték, ültek, né-

melyik gyermekével, némelyik egyedül; – mellette két roppant nagy szín párhuzamosan tele rakva padokkal oly sűrűn, hogy a két szomszédpadon ülők’ teste összeért, melyeken erőtlen s reszkető fejű vén anyókák ültek; odébb egy más udvarban dologtethetlen férfiak voltak bezárva, unalmokban nézők oda fön a tápláló napot s szabad léget, s azon szomorú választásra juttatvák a sors által, vagy így szabadságukat föláldozni egy kevés burgonyáért s tejért, vagy életökrül lemondani s éhen veszni a szabadságban; – az iskolában pedig több száz gyermekek taníttatnak s tápláltatnak. De mi szánandó állapotban, mi kiaszva, mi sápadt öreg képpel, mi rongyosan! Mintha nem ezek volnának azon kedves lények, kiket Jézus szeretett s kiknek ígérte a menyneknek országát. Ha valahol van a döghalálnak hazája, nem halott de élő polgárokkal, ilyen az mint ez intézet, mely naponként három ezer koldus’ és szegény’ tanyája. S feje megszedül az embernek, ha az is eszébe jut, hogy még ezek szerencsések azon ezrekhez képest, kik kün bolyongnak, reggel nem tudva hol s ha kapnak-e enni s kétkedve s kérdőleg mondogatva az apostoli szót: s egy hajszál sem esnék le fejünkről az úr’ tudta nélkül, s ő gondot viselne még a hollófiak’ ételéről is?

A hangyának van fészke, mibe éjszakára takarodik, de napal belőle kijön s környékén hemzseg; hasonlóan itt is vannak bizonyos városrészek, melyekben a szegénység megtelepedett, de csak éjjel húzódik ide, regtől estig mindenfelé sűrűen lézeng s rajzik. Ezért Dublinnak nem adhatni más nevet, mint, a koldusok’ városa.

Ki érzékeny szívvel bír, mi pénz körülte van első nap mind elosztogatja, míg végre átlátja, hogy e szörnyű nyomorúságon egy ember nem segíthet, s így az akadozás megszűnik. S kérdezősködtem, vajjon annak, hogy az ínség mindennap láttatik mi hozászkodást szül, hogy a kéregetés az alkalmatlanságig sűrű mi az elmét ingerli, hogy nincs remény rajta gyökeresen segíthetni mi az akaratot meggyengíti, vajjon ennek nem következménye e részvétlenség, megkeményedés a polgárookban? Úgy mondják nem, sőt a polgárok’ jellemében kitűnő vonás a jótevőség s adakozás. Egyébiránt az említett körülállásokbul oly természetesen következhetik ez mint amaz. A meleg érleli a gyümölcsöt de meg

is aszalthatja, a víz táplálja a növényt de ki is rothaszthatja, a fény világítja a szemet de meg is vakíthatja, a föld csirát fejt a magból de terhével el is ölheti.

S az irlandi, e derült, nyájas, társalkodó nép félannyi előítélettel nem bír mint vagy az angol vagy a skót. Londonban s Edinburghban az idegen, kin megismerni hogy idegen, sok kellemetlenségekbe ütközik, s ha öklöződni nem akar, apró bosszantásokat gyakran kell túrnie; de Dublinban békésen járhatni, csak egy merőbb szemetekintés sem zavar meg. Pedig azon itt kevésbé lehetne csodálkozni, mert sok a szegény s tudjuk, hogy ez osztály, kivált csoportokban s építve sorvasztó kínok által, szemtelen, tolárd (frech), csúfalkodó szók lenni; tudjuk hogy a szegény irigységet s boszút táplálva magában, természeti ellene a tehetősnek. Már Sophokles mondatja Jokastával:

Gleichheit ist das heilige Gesetz
Der Menschheit . . . Dem Vermögenderen leibt
Ein ew'ger Gegner in dem Aermeren, stets
Bereit ihn zu bekriegen.

A követválasztás most van; O'Connell egyik jelölt. Uraim, mondám ismerőseimnek, azon párt támogattassék, mely segít e kimondhatlanul szenvedő népen. „Mi vagyunk e párt”, felelé egy pap ki tory volt. „A reformerek fogják azt cselekedni”, monda egy ifjú ügyész ki whigradical volt. Így beszélnek s éreznek a pártok, s míg vetélkednek – a győzelmért, a nép vérzik a két él között.

Mert sorsa a tartományokban is ily siralmas. Vityillója 20 koczkalábnyi tért foglal el s fala sárbul van, födele gazból és sárbul. Padlása nincs, ezül a füstös fődél szolgál, melyen nincs kémény; aljazatul pedig a föld melyen áll. Ajtónak egypár deszka szegeztetik össze s az egy lábnyi ablaklyukba üveg tapasztatik, mit este zsírba mártott rongymécs vagy meggyújtott fahasítvány világít meg. S e nyomorult lakért 15-20 p. f. rovatik le a szegény munkás' béréből, ki csak ünnepkor ehetik kenyeret s ihatik rossz theát, ki örvend ha a nyári hónapokban tejet kaphat, egyébkor pedig örökké csak burgonyát eszik s ebből sem eleget, sós vízbe mártva, mi elgyöngíti a testet, hozzá járulván a nedves lak, félmeztelenség, csupasz földön hálás és az, hogy a legroszabb

burgonyafajt termesztí mivel ez terem legbővebben, s hogy júniustól szeptemberig, midőn a legjobb is egészségtelenné lett, a csirázó burgonyát holmi dudvafélével vegyíti s úgy eszi. Innét van, hogy gyermekét az anya, mert ennie eleget nem adhat, négy évig is emlőin viseli, hogy a férj egész nap fekszik míg egyetlen ingét mossák, hogy sok özvegynek s árvának éhezni kell, mert ruhája nem lévén befödni magát, miképen menjen koldulni a világ' széme s a hideg szél' elébe? Öreg, özvegy, beteg, árva, lyány, ifjú s gyermekből egész kolduskaravánokat láthatsz vándorolni a tartományokban, kéregetve szállást és ételmet. Egy angol munkás' családja évenként 33 font sterlinget költ el, egy irlandié alig ötöcskét!

S mi az oka e rémítő ínségnek? A political szolgaság e századokon keresztül és a kinszerített fizetés az angol egyház papjainak? A nép hite e mint állítatik? A szerfölött nagy népesség e tekintve az ország' területét? A nagy földbirtokosok' országon kívül lakása e? Aínd ez vagy épen nem, vagy csak részint; sokkal inkább ok, bárha ismét mind ez a múlt országlási igazságtalanságok apródonként egymásra halmozódott következményeinek mondathatik, a birtokok' apró feldarabolása, – a szorgalmat nem kívánó burgonya' termesztése, min, rendes tápúl használva, a népesség igen megszorodhatik, – az olcsó napszám, – a kevés és bizonytalan munka, s a rendkívül heves földbirtokvágy a népben, eredő azon meggyőződésből, hogy kinek földje nincs vagy koldulni, vagy lopni, vagy éhen veszni kénytelen.

Két népes és nagy osztály van, mely a szegénységgel szomszéd s előbbutóbb ebbe süllyed be, egyik a kisbérlő ki 10-12 holdat bír, miért a bért termékben adja, másik a béres kikét holdföldét bérül kapja attól, kinek állandóul dolgozik. Voltaképen mindenik munkás, mert amannak nem marad többje mint mi háznépe' táplálására szükséges, emez pedig csupán annyi földet kap mennyiből családjával szűken megélhet. S csak e két osztálybeli munkásnak, mely földdel bír, van ki mindennapi ételle, másnak nincs. De ép azért minden akar bírni földet, mi vetélkedést s ez béremelkedést szül; a földesúr a legdrágábban tartja, mert tudja hogy így is kiveszik, a bérlő pedig mindent megígér, mert látja hogy föld nélkül vagy éhezni fog vagy koldulnia kell,

mit az irlandi, kivált szülőföldre' közelében igen szégyenei. S ez állapít, mi közönséges egész Irlandban, számtalan rosznak kútfeje. T. i.

A bér magas levén, s egy részét a jószágba lépéskor kellvén letenni, a szegény bérlő kicsiny tőpénzétől ép akkor fosztatik meg mikor rá szüksége volna.

Ha roszul gazdálkodik nem cselekszik okosan, mert adós marad s bérlését veszti; de ha igyekszik sem nyert, mert észrevevén a földes úr hogy nyereség van a jószágbul, a bért főlebb viszi, bizonyos levén benne hogy a rohanó bérlőserég mindent megajánl.

Érezvén a munkás, miként sem szorgalom sem takarékoság által nem gyűjthet öreg napjaira, korán megházasodik hogy hanyatlása előtt felnőjenek gyermekei, kik őt a koldulástól megmentsék, s a néperkölc az agg szülék táplálását oly szent kötelességgé bélyegezte, hogy fiatal emberre semmi sem hoz nagyobb gyalázatot, mint ha vén szüléitől ételt s lakot megtagad. S így midőn a népesség a nyomorúság egy okának mondatik, ez maga ad ösztönt kora házasságokra.

Mínhogy a házapa a nagy bér miatt semmit nem tehet félre, s öröm neki ha napjában családja egyszer burgonyát ehetik; halálával özvegye s árvái, ha bánatban s inségben el nem hálnak, vándorló koldusokká lesznek, s ez életmód őket lomhákka, betegesekké és fajtalanokká teszi. S évenként számos háznép jut így koldulásra, mely ha megindul, vándoroltában újúj csoporttal szaporodik, mint az elébb hömpölygetett hógulya.

A bér rendszerint oly nagy, hogy a legáldottabb év' termése sem elég annak lefizetésére, és így azon sovány élelem, mit a bérlő' családja megemészt már adósság. S midőn egyrészlül háznépét burgonyaevésre s rongyokra szorítja, azért teszi, hogy a bér-egésztől távol ne maradjon s hamar ki ne vettessék, s másrészlül azért nem iparkodik, nem javít, mert tudja hogy szorgalmának bármi sok gyümölcse legyen, ő abból pusztán annyit tarthat meg, mennyi az életet fentartja, s ennyit kevés termésből is minden esetre megtart, mert tudja hogy akármit csinál, adós marad s ezért k i v e t t e t i k .

És e kivettetés azon lármadob mi az irlandi mezei népet ösz-

szeriasztja s egy testté szövetkezteti a törvény' ellenében is meggátolni a bérlők' kivetését. Közérdeke lévén a kivetést meggátolni, belőle közügyet csinál. Vérengzés, gyilkosság, gyújtás és dúlás követtetik el azok s vagyonaik ellen kik bérlőt vetnek ki, azok ellen kik a földet – a kivetettől pénzen megvett engedelem nélkül – kibérlik, azok ellen kik a földesúr' ottani tisztjei, azok ellen kik a kivetetés miatt elkövetett bűnt föladják, azok ellen kik tanúkép vallomást tesznek, sőt azok ellen is kik benne ítéletet hoznak. S az ilyen bűn oly rendszerileg s személyes bosszútól mentten vitetik végbe, mintha az valami titkos törvényszék' cselekedete volna, mintha ebben egy törvényhozás erőkaral teljesíttetének határozatait. A bűnt ritkán követi el a panaszos fél, többnyire idegen személyek messziről jönnek, melyek előtt a megbosszulandó egyed s földülő birtok egészen ismeretlen. S az ilyen cselekedet az egész mezei nép, parasztság' javallatát megnyeri; a bűnös nem titkolja de dicsekszik vele, s ezt teheti elárultatás' veszedelme nélkül, és mint hős ki nem indulatból de a nép' érdekében vétkezik, ki a népügyért élni s halni kész, e címmel mindenhol tápláltatik, ruház tátik s befogadtatik.

De mind a mellett, hogy a feketére festékezett arcú emberek nappal is öldökölnek s gyújtanak s lázongnak, hogy azok és ezek' megfogásában a néptömeg segédül nem, sőt inkább mellettök vedül lép föl, vad kegyetlen indulatunak nem fogod tartani a szegény irlandi népet, ha meggondolod hogy jó *szüle*, tisztelő gyermek, meleg rokon, hív barát; ha meggondolod hogy a bűnök $\frac{9}{10}$ része a kivetés miatt követtetik el, s hogy bár gyakran éhséget szenved, mégis úti rablás, háztörés, ló, ökör, s juhlopás köztte csaknem ismeretlen bűn. A föld az irlandi' minden s egyetlenegy életreménye, s csoda e ha fuldoklásaiban e szabadító szerért kétségbe esve kapkod, ha ez életkérdésben az ország' egész népe össze nem beszélve is szörnyű elszántsággal egyetért?

S ez örökös forradalmi állapot, minek kútfeje a kivettetés, új nyomorúságoknak lett s lesz forrásává.

Búzát s életet nem ismervén a nép, hanem csak burgonyán tengődvén, az éhség, kivált június és September közt, midőn a tavalyi burgonya már elromlott, az új pedig nem érett meg, évenkint előkerül. De ha más vidéken bőség van is, ki fog s ki mer

táplálékot szükségszenvetű tartományokon keresztül küldeni, midőn az éhezű lakosok a csolnakot vagy szekeret rendesen megtámadják vagy terhét erőszakosan eladatják útközben, midőn az élelmentárak feltűretnek s mi bennük van elszóratik az éhes csoport között, midőn a burgonya, káposzta, répa növés közben kiásatik, midőn a tehenekek éjjel megfejetnek? Ez örökös forradalmi állapot visszahat a nyomorúságra s azt súlyosbítja.

De azon élet- s vagyonsátortalanságnak, mi az agrariiai bűnökkel együtt jár, következménye az is, hogy az angol és skót bérlűket, kiktűl az irlandi sokat fogna tanulhatni, és a tűpénzeseket, kik gyárokat állítván az állandó munkaszámot szaporítani s e szerint a keresetet biztosítani fognák, a leggazdagabb nyereség' reménye sem képes az országba édesgetni. Így, ha a telekvágy s magas bér miatt, a szegénységet ez megörűkítvén, nem lehet belkereskedés mi csak tehetűs népnél virágozhatik föl, a kivetésbűl eredű forradalom gyárokok' állításától rettent el, mi munkát s állandűl adván, épen egyik ír lenne Irland' siralmas baján *).

E roppant seb fölűt, mely oly nagy mint maga az ország, már sok nagy elmék s tekintetek tanácskoztak, s legközelebb maga a parlament lépett föl orvosul. De a seb megvan most is, s a lézengű s nyomorult szegényeket úgy tekinthetni, mint a n n a k mászó s hemzsegű férgeit.

S a gondviselés ellen zűgolűdjam-e hogy ezt megtűrtenni engedni, vagy a földi kormány ellen, hogy a sikoltás elűl fűleit, az ínség elűl szemeit bezárja, s így el tudott békésen alunni? Mely ügybe a koronás fű' személyes érzése szűvűdik, ott bizonyos a segedelem. E szerint az a ministerség, mely a boldogtalan Irlandnak barátá, nagyon hibázik hogy a királlyal, az éhség és szenvedés' e hónát meg nem látogaltatja. S most midűn egy fiatal szűz lépett a királyi székbe, nyílék erre a legjobb alkalom, részint azért mert ez hűlgy, s Isten érzékenyebbé alkotá a nűi szivet, mely a szenvedűvel együtt érez minden kiint s bánatot s melyet

*) Angliában minden 1 millió lakosra 90,000 oly család esik, mely kalmársággal s gyári munkával foglaltos; Skotziában szinte 90,000; de Irlandban csak 35,000.

mint a léget reszketésbe hoz minden fájdalomhang, részint azért, mert ez ifjú s az ifjú nem szokván még inséghez s nyomorhoz, irtózik tőle s üldözi, s a szenvedés' tartós szemlélésében öreg keblekkint sem hidegedvén meg, mind akarattal mind tűzzel mind hiúsággal bír szabadítója lenni egy népnek. Menjen Irlandba de hír nélkül s ne tudja senki, járja meg csak Dublinnak utczáit de ne diadalkapuk alatt, a fény ne a festett ábrázolatokat de a szegények' viaszképeit világítsa meg, utába ne a virágbokréták de a kolduscsoportok hintessenek el, ne hallgasson pompás teremekben hízelgő s üdvező beszédet de térjen a nyomor' lakába hol az inség a haldoklók nyöszörgéseiben beszél; és ha így járta meg Irlandot, lehetetlen hogy nyugalma legyen míg meg nem ölte a hydrát, mely milliók' életboldogságával táplálja magát. A három testvér szigetnek három gratziakint kellene egymásba fonódnia; de most Anglia és Skotzia' virító természetéhez Irlandia' sápadt alaka nem illik.

S nem is írok neked egyébről, mit vagy Dublinban vagy környékén láttam, te csak e sötét képet bíró Irlandról, mert ez Irlande, e kérdő aláírással: „Ó, kit dicsérjenek ezek? Az urat e ki teremte, vagy a halált mely megöli?”

Liverpoolba, ismét Angliába hajózándó, a Dublintól hét ang. mérföldnyire eső kingstowni öbölbe vasúton mentem, s onnét, a pompás bútorzatú Urgent' királyi postagőzösön esti hatodfélkor indulánk ki. Sok utazó volt a födelén, kik, ép úgy mint én, gyanakodva pillantgattak a széltől háborgatott tengerre. S még erősbé válván a szél, a vitorlák is kifeszítették, s két erő, a szél és gőzé röpíté az ékes hajót. Mindenfelé e kérdéseket hallám: „voltage már beteg a tengeren? gondolja hogy e szél azzá tesz? rosz az nagyon s nem lehet elkerülni?” Az alatt a hullámok magasbra fölfölemelkedtek s mélyebben lelesülyedtek; a hajó fordó kacsakint néha mintegy orrára állt, néha hátuljára ült, se hintázás kegyetlenül megszedíté az ember' fejét; – de ismét hol egyik hol másik oldalára fordult, mintha a habokban le akart volna feküdni, s e mozgáskor, kik a földelen sétáltunk s álltunk, mint részek ideoda csapódnak. Félbetegén lépvén a hajóra, nem is képzeltem hogy mentt maradjak a betegségtől, csak azt óhajtam, először ne rajtam idegenen ütné ki magát; és mihelytt láték egy-

kettőt kínlódni, lelopódzám ágyamba s ott meglapultam mint bokrában az űzött nyúl, mely csak félig reményli, hogy az agarak rá nem találnak. S apródonkint mindenfelől hangzott körültem a sok nyögés és jajjaj! mit én félig mosolyogva, de félig aggódva hallgattam. Végre látván, hogy már csaknem valamennyi utazó beteg s nekem még sincs bajom, örvendve fölmenék a hajófedélre, hol magányban töltém az éjszaka' egy részét.

S gyönyörködtem a vészben s hullámokban, melyek egymás közt, úgy látszék, a hajóért mint zsákmányért vívtak; gyönyörködtem a veszélyes helyeken jeladás végett horgonyzó hajók' árboczlámpáiban, mik alatt egypár matróz vízi remete életet él s minden dolga az éjjeli lámpát kifüggeszteni; gyönyörködtem a világtornyokban, melyek' fénye messziről csillagként ragyog s az égietől, mikkel összevegyültnek látszik, csak sárga fénye különbözteti meg; de nem gyönyörködtem sokáig! Szemem akaratlanul fordult Irland földé felé, mely, most éjszaka, képzeletemben mint egy nyugovó és nagy sírdomb tűnik föl, mit az éjgyászával takar be, és ez utazást úgy tekintem mint szomorú visszatérést egy temetőből, – a fáklyavivők (a világtornyok) köröskörül elszéledezni látszanak, kiki megy haza felé. A hideg szél' nyögő zúgása a csöndben, az árboczfák' recsegése s a kötelek' síri horzsolódása a hajó' oldalán, a csapkodó habok' morgása mind egészítőleg járult a fekete elmerajzhoz; és midőn képzeletem' folyamában a kormányos, kinek a mágnesű melletti mécs csak arcját világítja meg, kísérteti lángtekintetével a hajóharangot egyszer meg találá csöndíteni: a kép teljes lett, – úgy szólt az mint utósó lélekharang a kínlódó Irland' üdveért.

LXXVII.

*Liverpool, Birmingham, Stratford-on-Avon, Oxford:
Augustus' 9-én, 1837.*

„Liverpool!” E szóval rázott fel reggel a hajószolga s mind rohanánk a földélre. Az út parti helységek s parkok közt vivén, a víz alattunk sötétzavarosan hullámozván, az idő borongó levén, s ködébül a magas góth tornyok, a barna tárházak, az erdő-

sűrű árboczok szakadozva s homályosan tűnven elő: úgy tetszék, mintha most másodszer mennék a csodálatos, a phantastical Londonba, mely után ez első kereskedő város a brit birodalomban. S vasút által köttetvén össze a közel Manchesterrel, mely viszont a legnagyobb gyárváros, elmondhatni: ezt, a szárazon, lakja természető, azt a tengerparton, szállító nép; ez készíti az árukat, Liverpool elhordja; Manchester a rakhely, Liverpool a piac; az ben, gyáraival, a város, ez hajóival, a rév előtte, melyből a készítmények a világ' minden részeibe ezer meg ezer hajókon elhordatnak. De e gyár s kalmárvilágban nem akarok s nem lehet mutatnom, te barátom oly jól tudod mint én, mi szent kötelesség hív haza. S unja az ember azt a szemtelen zsarolást is. Ha arany pikkelyes ruhában indultam volna el, ez országban bizonyosan egyedén egy sem maradandott rajtam. Sőt gyakran éreznem kellett volna a kapzsi köröm' mérgét.

Délután 4 $\frac{1}{2}$ kor gőzkocsira ültem. Kiérvén az 1 $\frac{1}{2}$ ang. mér-földnyi sötét tunnel-útból, mely Liverpool és házainak alapja alatt mélyen a földben egy hegyoldalon keresztül ásatott; utunk egy nyílt vidéken folya, mely bár természeti kitűnő szépségekkel nem birt, kellemes vala mint egy művelt kert s szelíd berek, ittott áltövezve egy csillogó vizű csatorna-övvel s megrakva apró dombokkal. S ha az alakzatban eredetiség, a csoportozatban különbézéség, az egészben változatosság hiányzék is, mindent kipótolt az a buja tenyészlet, az a kifakadó s általános élet, mi mindenben egyedül kedves és szép, akár nyilatkozzék az mint fény a szemben, akár mint illat a virágban, akár mint hang a légben, akár mint pír az ifjú' arczán, s akár mint zöldszín a mezőn és erdőkön. Óhajtván szabadban lenni s körültekintgethetni, útközben a kocsitetőre ültem ki, de kevés gyönyört élvezhetek a közel kémény miatt, melynek tüzes szikrákkal vegyes gőze rám lelecsapott, s a nagy szél miatt, mely kinszeríte untalan s erősen tartani kalapomat, s mely estefelé csípős is lett. „Be kár, mondám szomszédomnak, hogy ily nagy szél fű, egészen elrontja az utazás' kellemét.” „Biz' igen”, felele sajnálkodó szomszédom, ki éppen foglalatos vala füleit s nyakát egy gyapotkendővel betakarni, szinte kalapját tartva egyik kezével. S pillantok a fákra s egy levélke sem mozog; s megállunk mihamar s látom és érzem

hogy teljes szélcsőnd van. T. i. csalódám; a rohanó s vészsebesség okozá a szelet; mely kilencz óra körül oly hűvös lett, hogy a kocsiba vissza kellett búvnom.

S az eróművész nem kocsis e itt, s a gőzgép, mi elül van, nem ló e mely annak parancsa s vezetése szerint fut vagy lép, elé vagy hátra megy s megáll? A kémény mint egy fölvetett lőfő, mely a terhét húzó szeleket szívja be; a kiröppenő szikrák mint szemének megtestesült villogó szikrái; a kék füst mint nyiladozó orrának lihegő párája; és a csalódást tökéletessé teszi a kirohanó gőznek azon hangja, mely egészen hasonlít a tüzes mén' prűszköléséhez. S e csoda-ló 30-40 roppant nagy kocsit könnyen ragad, s oly sebesen látszik haladni, mintha egyenes fölületen is völgybe rohanna alá, s mintha az ellenforgású föld felett egy vasvágatékon lefelé sikamlanék. De messziről nézve még megfoghatlanabb s ijesztőbb tünemény, midőn egy hosszú sort, sem tolatva, sem húzatva szaladni látunk egy füstölgő kémény' vezetése alatt, s kivált rémítő a gőzgép, midőn elválva a sortul, suta szekerkint, minek sem rúdja sem soroglyája nincs, magában mint egy gonosz lélek futkos ide s tova. Ha eleink föltámadnának s ezt így megpillantanák, rémültökben nem fognák tudni, Istent imádjának e benne, vagy fussanak az ördögötül?

Birminghamba 9 $\frac{1}{2}$ kor értünk, s így a 97 angol mérföldet (= 21 magy. mf.), útközben utasok' fölvétele s leszállítása végett többször megállván, öt óránál rövidebb idő alatt hagytuk hátra. Ez szinte gyárváros, mely házaiban belől sok kéjelmet rejthet, de kívül pompátlan, mert ritka angol üz fénnyel, de kéjelemre mindenik törekedik. Általában a gyárvárosok nem állanak jeles és szép épületekből. Az ipar' növekedtével a népesség is szaporodván, a házak mint szükséges dolgok építettek. Innét ezen városok' jelleme: olyan házak' összesege, melyek' építésében egyedüli czél a sürgető szükség' kielégítése volt, egyéb semmi, sem szépmű, sem rendes város' alkotása, sem gazdagság' kifejtése, mi csodálatni' kíván. De a legújabb korban mindenikben támadt egy új rész, mely kidolgozott terv s rajz s a többször érintettem eszme szerint ékesen épül, s a komor vén alak mellett gyönyörű fénypontként ragyog s vidám kertkint terül el. S melyik város nem szépült a legújabb korban? Kérdezem a párisiakat, egypár tized

előtt Paris az volt e mi ma? „Nem”, vala a felelet; a Boulevard tekintetlen, a rajta túl eső rész puszta vagy rózsz házakkal elborítva, a szajnaparti Quai, Napoleon’ műve, végzetlenek. Kérdezem ugyan ezt a londoniaktul, s mondák, hogy a Regent-park hol most tündérpaloták fényes körben állanak, s a Regent-street’ egy része, s a New-road felé eső szép utcák még 1814 körül legelők voltak, hova estenkint s innepeken a nép sétálni járt. Örvend lelkem s reménylek midőn ezeket hallom. Hisz nem haladánk e mi is az utósó három évtized alatt, s addig a külföld is sok részben nem vesztegett e? Azóta nem gyönyörűen épült e Pest s új része nem állja e ki az összehasonlítást akármely várossal? Pedig a mi álmunkat nem háborgatá ébresztő kürt, sőt inkább szellőző kéz őrzött meg abban. S ím itt vagyok, barátom, az örökös leczkénél. Mint kinek sebe van, akaratlanul is tapogatására fordul a kéz. Fáj de jól is esik.

Angliában sok érdem van, s természetesen sok emlék, mert ha nap feljött mikép ne legyen világosság, ha a mag elhült miképen ne nőjön élőfa, ha a szél az égről eltisztítá a fellegeket miképen ne ragyogjanak a csillagok? A bűnösnek bitófa kell, a halottnak sírkő, a jelesnek jelkő. Ez országban egyes városok is szégyenlenék ha egy vagy más erényt nem dicsőítnének, nálunk az egész nemzet sem gondol vele, a szívben élnek hazánk’ nagy fia, így mondatik, így szól hazug nyelvvel a pulya, irigy, fösvény és álnok. Emlékek’ sokasága műveltségnek s haladásnak jele a népben, mert ép a jegyzett érdemek’ összesége az mi a népet magas polczra emelte, mert ép a hála s elismerés oly erkölcsi erő mi fejlett szellemállapotra mutat; azért ha az utazó valamely országban kevés emléket talál, bízvást ítélné: itt még kevés vetett érdemet mert kevés arat emléket, s mely földben nem vetnek s aratnak, az nem művelt. Utazásomban különösen sokszor találkozámm Britannia’ kedvence Nelson’ nagyszerű emlékeivel. Láttam Londonban, Edinburghban, Glasgowban, Dublinban, Liverpoolban, láttam itt, s kétségkívül minden jeies városban van. De benne, úgy látszik, nem a vitézséget hanem a győzelem’ hasznát koronáztatják, mert ez enző népnél mindig első hős ez vagy az nem mivel legvitézebb, de mivel leghasznosb diadalt vívott. A Wellington s Waterloo név mindenfelé már is számtalan utca,

tér, Helysége találmány-nevekben s emlékekben örökítetik; de az angol, máskint mint a francz itt is, nem annyira imádja a vezért küzdéseiben, a dicsőséget homloka körül, a hírt táborárul, mint a diadalmat dus eredményeiben.

A város' határából gyönyörű kertek közt foly ki az út Oxford felé, s a mindenütt jól művelt tájék Stratford-on-Avon körül a természettől is nyer nemi bájt, kivált ha a Chapel-House mellett álló őseredeti druidromok körül fölmelegült s megtermékenyedett képzelettel tekintjük. Az agg cserfákkal beárnyékozott halmok magasbak, s völgyekkel és kis zöld rónákkal sűrűn váltogatják egymást. S különösen egy terjedelmes körben elevenebb, különbélebb, gazdagabb alakot ölte magára a természet, mintha az itt születendő nagy genius' bölcsője körül gyűlt volna össze innepi tekintetével. Itt, Stratford városkában született Shakespeare, büszkesége Albionnak, s az üresen de tisztán tartott kis faház előtt egy durva fekete táblára van írva: 'Shakespeare e házban született'. De e városkáé csak a gyermek' bölcsője s a halott' koporsója, dicsősége az embernemé, mely általa rokonabbnak érzi magát Istenekhez. A vallás csupán az erkölcsi erő' kijelentése: de mivel többféle az isteni erő, a kijelentés is több lehet. Shakespeare' összes műve szinte egy isteni kijelentés.

Útközben, kivált a birminghami kertek közt, virágokkal futkostak utánunk a gyermekek, de az ilyen bokrétának, melyei a kocsik után szaladoznak, sorsa többnyire az mi a vén lányé: annyinak kínálták s még is megvan. Woodstockba érvén megnéztem Blenheimot, e híres parkot s lakot, melyet Marlborough herczegnek győzelmeiért a parlament ajándékozott, e végre öt millió p. forintot szavazván. Az épület gazdag, a teremek fényesen bútorozvák s ékesítvék képekkel a leghíresb művészektől, s a zöld s fadús roppant nagy park méltó arra, hogy egy gazdag nemzet által ajándékul adassék.

Ide igen közel van a nevezetes Oxford. Megpillantván meghökkenek mint az, ki ismerősének csalólag hasonló testvérét meglátván, megzavarodik; az ismerős képpel idegen áll előtte. A cambridgei ó alakokat s góth épületeket látom de ez még sem Cambridge; hasonló hozá s még is más; de színben, korban alakban félreismerhetetlenül testvérek. Sok emlékezetes és jeles

van e városban, s rám nézve a 25 collegium s 5 terem közül a legroskadóbb, legalacsonyabb is, mit könnyen befut a zöld repkény, különös bájjal s vonzalommal bírt; de már itt, nem úgy mint Cambridge-ben, hamarébb megszűntem csodálkozni, s vágytam e collegiumok' belső szerkezetét megismerni, mi okbul rev. Wm. Palmerrel, egy Magdalen-collegiumi oly tanult mint szíves fellow-val gyakran társalkodtam.

Az egyetem nem egyéb mint a collegiumok' összesége. De a collegiumok, eredetükben, Europai nevezettel monasteriumok valának, nem iskolák nyilvános tanítás, hanem kolostorok Isten' dicsőítése s a vallástudomány' életben tartása végeit; e szerint bennök bizonyos számú, többnyire szegény ifjaknak lak, étel s ruha adaték, hogy az egyetemi oktatásban részesülhessenek, bizonyos számúak pedig, rendszerint graduáltak, mint fellow-k (társak) az intézet' még több javával éltek, s fölébök helyeztetett egy fő, ki vagy mester vagy elnök vagy dékán nevet viselt. Tanításra az alapítványban tagai nem köteleztetnek, némelyikben nem is említettik, néhányban csak megengedtetik, de sehol nem parancsoltatik. Csak a reformatio után vétettek be idegen tanulók is, t. i. kik az alapítványnyal semmi összeköttetésben nem voltak, de ben laktak mint szokás volt a kolostorokban, s ez folyton folyt, míg végre az egyetemmel a jelen szoros kapcsolatbajóvének a collegiumok s lőnek ,collegium sociorum-bul' collegium scholasticorum-má. De némelyik régi jellemét maiglan megtartá, p. o. a Magdalen nevű inkább monasterium mint collegium, mert benne nincs iskola csak a demifellowk s kolostorbeli éneklő gyermekek' számára; mert a fellowknak minden kötelessége szünnapokban kétszer, szorgalom' idején négyszer megjelenni a kápolnájokbeli istentiszteleten, s ha parancsoltatik, irni e vagy ama theologiai munka ellen. Tehát némelyek most is collegium sociorum, mások: collegium scholasticorum, mikben fellowk is de idegen tanítványok is laknak; a híres Christ Church pedig collegium fellow nélkül; s a teremek Chall) csupán iskolák, mik sem fellowkkal, sem alapítványnyal nem bírnak.

A collegiumokat két szempontbul tekintheti; először mint jótékony alapítványokat tanulók s graduáltak' tartása végett, másodsor mint nevelőintézeteket, mikben az egyetemi fokra törekvő

ifjak laknak s ,tutorok' felügyelése alá helyezvék. Ama' szempont-
bul tekintve a collegiumok független testületek, melyek az egye-
temmel semmi összefüggésben nincsenek, és saját törvényeik ál-
tal, miként azokat az alapítók megírák, kormányoztatnak.

Mindenik collegiumnak van egy feje, kit rendszerint a fel-
lowk s magok közül választanak. Véve a collegiumot mint neve-
lőintézetet, a mester vagy elnök a fenytékre nézve nagy hatalmat
gyakorol, de egyéb ügyeiben ő is csak egy taga a törvényhozó
tanácsnak, mint akármelyik fellow. Többnyire egyházi személy;
hivatalát holtig tartja s megházasodhatik. Jövedelme hét fellowé-
vel egyenlő.

A collegiumot képezik s igazgatják a fellowk; az elnök
maga is fellow, első a hasonlók közt. A fellowk' száma külön-
böző, 12 és 70 közt változik. A fellowk többnyire graduáltak de
nem mindig, mert választásuk a szabályoktól függ, mik mindenik
intézetben máskép hangzanak; például, némelyben az alapító'
rokonai, vagy bizonyos iskola' tanítványai, vagy megnevezett me-
gyék, s egyházi kerületek' szülöttei választathatnak fellowkul, má-
sokban a választó collegium sőt az egész egyetem' tanítványai.
E szerint némely collegium' fellowtestülete nagy elméket s jeles
férfiakat egyesít magában, s ez ott eset hol szabadabb mezeje
van a választásnak, másé ellenben mind ezzel nem dicsekedik,
s ez ott az eset hol a választás' köre szűk. A fellowknak, de ez
nincs kivétel nélkül, egyházi személyekké kell lenniök, mi okbul
a szabályok időt engednek pályát választani, s így egy nagy rész,
mely a papi rendbe nem kivan lépni, kevés év múlva megszűn fel-
low lenni. Hely ürül akkor is, ha valamelyik megházasodik, mert
ezt tiltja valamennyi collegium' szabálya, és ha a collegium által
adható papságot s hivatalt elfogadja, vagy oly idegen életmódot
fogad el, mi a fellowsággal össze nem fér. Ekképen a fellowk
egymás után gyorsan következnek. Mindenik fellow kap szobát,
ruhát, asztalt s mi e költségen fölül a jószágok'jövedelméből s
tőpénzek' kamatibul megmarad, elosztatik, s ebből évenként egy-
egy fellowra jut 1000-6000 p. f., a szerint a mint az intézet
gazdagabb vagy szegényebb. S a háztartás' költsége is sokra
mehet, részint mert az asztal jó, én is tanúja vagyok, részint mert
a személyzet számos, s csak a Magdalen nevűben, mely koránsem

legnagyobb, 42 fellow, 30 demifellow, 4 káplán, 2 tollvivő, több énekmester s énekgyermekek s egy orgonás él. Alapszabály szerint a fellowknak Oxfordbul eltávozniok nem szabad, de az sem ebben sem másban nem tartatik meg pontosan: az alapítvány' betűjekint egy Magdalen-fellow' étele naponkint. „1 shilling, 6 pencenél” többbe nem kerülhetne, s most reggelije is többbe kerül.

Az alapítványi iskolások szinte a collegiumhoz tartoznak, de annak nem oly fő s fontos tagai mint a fellowk. Választatnak az alaptörvények által kijegyzett körbül, de mindig a még nem graduáltak közül, s ezekül elválaszlatni a vágy nagy, kivált azon collegiumokban, mikben az iskolásokbul régibbség szerint fellowk lesznek. Az iskolások s tanulók, mint a fellowk is, saját iskolai ruhát viselnek, mely szögletes, ellenzötlen sipkabal s egy felölthető de ujjatlan palástdad lebegő öltönybül áll. Egyegy iskolás' hasznát 200-1000 p. fra tehetni; egyébíránt fenyítékre s nevelésre nézve ezek a független tanulókkal azon egy lábön állanak. –

A tanuló, kinek ide jöttekör latinul s görögül már kell tudnia, valamelyik collegium' könyvébe beíratván, az elnök által a tutorok egyikének vagy másikának keze alá adatik, kik mind a fellowk közül valók; de minthogy a tutorok a tanítandókat egymás közt megosztják, a tanuló valamennyi felügyelésének alája esik. A collegiumi tanulmányok mindössze állanak néhány latin s görög classicusokbul, vallásból, és mathematical könyvekből; tudomány, például történet, philosophia stb nem tanítatik, hanem olvastatván Livius belőle a romai, olvastatván Thucydides belőle a görög történetet, olvastatván Aristoteles belőle a logical tanulja a tanítvány. „Az értekező beszédek s kézikönyveket nem hagyjuk helybe, mondák nekem, mert ezek által a tanító saját hypothesiseit tolja az ifjakra, mi fiatal lélekben tartós előítéletet szül; a kútfőt magát nyitjuk meg nekik”. Itt megjegyzem, hogy egy iskolaévben négy határidőt számlálnak, s hogy egy ily év a hosszú szünet miatt csak félévbul áll. Ki három évig a collegiumban lakik, megvizsgáltatván a vallásbul, azon görög s latin classicusokbul miket maga választ, Aristoteles' nevezetesb könyveibül, a mathesisből, s írván angol és latin munkát, lesz bacchalaureus artium, s ekkor az academiai pálya végződvn, a legtöbb elhagyja az egyetemet;

ki magister artium akar lenni, még három évig vár, de abbul csak egyet kell a collegiumban eltöltenie; ki jog vagy orvostanár is, amaz tetszése szerint elmehet Londonba a törvényszékekhez vagy utazni Olaszországba, ez járhatja a kórházakat vagy vigadhat Parisban, ha négy év után megtér s kiállja a vizsgálatot, leend jog vagy orvostanár.

Mit azonban kezdetben mondék, hogy az egyetem a collegiumok' összesége, nem áll egészen, mert valaki lehet egy collegiumnak taga a nélkül hogy taga volna az egyetemnek és megfordítva; így minden fellow mint ilyen csak collegium' taga, mint graduait csak az egyetemé. De tanuló nem tartozhatik az egyetemhez, hacsak collegiumai közül valamelyiknek könyvébe nem írtott be s falai közt nem lakott, sem senki a bacchalaureus artium egyetemi lépcsőre nem emeltethetik, ha collegiumi oktatást valóban nem nyert azon collegiumban melyhez tartozik. S csak e lépcsőig szükség egyetembeli oktatást venni, ezen fölül minden lépcső megadatik, akárhol járt s tanult legyen is időközben a vizsgálandó egyed, ha t. i. elkészültnek találattik. E szerint az egyetemi oktatók (ezek mint ilyenek nem tagai a collegiumoknak) leczkéit senki nem kénytelen hallgatni, mert nem szükséges sem arra hogy valaki egyetemi lépcsőre emeltessék, sem arra hogy collegiumi hasznot kapjon, s ez okbul némely oktató évenként alig ád néhány órát; azonban vannak kevesen népszerűk s híresek is, kiknek tereméi tömvék hallgatókkal.

Az egyetem' ügyeit viszik az artium magisterek. A helybeliek képezik a congregation-t, mely a lépcsőadás körüli kérdések fölött ítél; s ugyan ezek és mind azon vidékiek, kik illető collegiumaik' könyvébe magokat évenként följegyeztetik, képezik a convocation-t, mely az egyetem' törvényhozó gyűlése. De hatalma igen korlátozva van az által, hogy az indítványjog egy biztonságánál van, melynek tagai az alcanczellár, proctorok, s a collegiumok' fejei. Hogy az egyetem a parlamentbe két követet küld, ismeretes előtted is; az ország' törvényhozása előtt minden érdeknek s így a tudományának is kell képviseltetni.

S honnét van még is, hogy a főiskolák' ily tökéletlensége mellett Angolország oly sok nagy férfiakat mutathat? Nem onnét e hogy az egyetemi nyilvános népélet' nagyszerűsége s hatalma

tevékenységre s elmélkedésre ragad mindenkit? annyi igaz, hogy az angol nép nagyságának forrása: munka s cselekvés, mit élet szül s mi csak életben gyökerezhetik. Nem onnét e, hogy az iskolaévek hamar elmúlván, az ifjúra nézve hamarabb el jön a szabad kor melyben öncselekvővé s öngondolkodóvá lesz? annyi igaz, ki meddig tanítvány addig rab, ki az iskolát tizenkét éves korában hagyja el már ekkor, ki 30 éves korában csak ekkor nyeri vissza lelki függetlenségét, mert sok ezer tanítvány közül egyben alig találkozik szellem, mely a tanító' ellenében szabadságot bírjon vívni magának. Nem onnét e, hogy az ifjú folyton s egyenlően megoszlik iskola s élet, és így theoria s gyakorlat, szemlélet s valóság között, s midőn a classicusok fejtik s művelik a lelket, az élet ítéletet ad? annyi igaz, az angol nem sok de alapos ismerettel bír, emlékezetét nem csodálad de minden tárgyat sajátilag s ügyesen fog fel, miből kettő következik: egyik hogy saját eszével okoskodik, másik hogy lélekeréje kibontva, felrázva, megnyitva van, mi ismerettel eltöltve, miként nálunk, olyan mint a beírott lap, mást nem írhatni rá, anélkül olyan mint a nap mely mindent megvilágít. Mondám valahol, némely nép tömegestül ez vagy az, művész az olasz, kalmár a zsidó, utána teszem, az angol tömegestül különös s eredeti bélyegű nép. –

Reggel 10 órakor London felé megindultunk s könnyű szélkínt gyorsan de lágyan haladtunk a páratlan jó úton; az angol bérkocsi' lovai nem oly szegényül néznek ki mint az Európai bérkocsikéi, mind úri fogatnak vélnéd, mert a bakrul hajtott ékes szerszámú négy ló legalább 800 p. f. A vidék szép, s kivált tekintve egy magas parttetőről, Oxfordtul mintegy 15 a. mfdre, melyen állva a környék királyi roppant parkkint terül el lábaid alatt. Néhol csinos mezei házak s ligetkertek tűnnek fel, melyek mindannyiszor mennyiszor szembeötlenek, megkívántatják velünk a maradást. Mi szép fészket készít magának itt az ember! Látni roskadó házakat is, melyek meztelenül szánakodásra indítnának, de rózsafákkal, mint egy élő virágfátyollal be lévén bontva, gyönyörei a szemnek. És köröskörül is terepély rózsabokrok lévén elszórva, hajlik hinni az utazó, hogy a döledező épületet nem a szegénység de a megelégedés lakja, mely nem kíván új lakot.

Hat óra alatt 12 magy. mérföldet haladtunk, mert négy óra tájban már Londonban valánk. S így a csöpp, mely párologva a magas légbe egy kevés időre felemelkedett, ismét visszaesett az oczeánba. Én vagyok, barátom, e csöpp, s London az óceán.

LXXVIII.

Képek Magyarországról » külföldön«

Hatodik kép. N-Britanniában.

A foglaló, melyben a hajdani, a 15ik századbeli Magyaraiország' képe állt, most s azóta üres. Rólunk, alkotványunkról, nyelvünkről, állapotunkról itt semmit nem tudnak. Csak a to-kaji bor' hírét ismerik, de magát azt sem. Az újabb időben sokan kezdik a földrajzon a Dunát keresgélni; talán így majdcsak ránk akadnak.

Midőn engem' kérdenek, ki vagyok? nem csodálkozám, hiszem én az emberemnek $\frac{1}{900,000,000}$ atoma vagyok; de midőn hazámat s nemzetemet megnevezvén, azt kérdek, hol az s mi az? fájdalom szorítá össze mellemet, s szenvedtem pokolbeli kint.

LXXIX.

Londonbul s a hajóru, Augustus' 16án, 1837.

E naplóm, barátom, Albionbul utósó hozád s talán a leg-rövidebb, mert mikor időnk rövidül dolgunk akkor szaporodik, s mint a hegyi patak, akkor sietünk és sürgünk legjobban, midőn az omláshoz legközelebb vagyunk. Pedig most kellene legtöbbet írnom, mert Angliát s népét most ismerem legjobban, de mi emberek írni mindig akkor szününk meg, mikor a tárgyat épen leg-jobban értjük, s mikor kezdenünk kellene írni. De hiszen sok ellenkezésre találunk az életben, kezdve olt hogy az emberben a legtökéletlenebb s legtökéletesb egyesül, s végezve ott, hogy a beteg élni s az egészséges halni kivan. El akarom számlálni? Isten mentsen! A londoniak közül említem azt, hogy szellős nagy piacok hagyattak a városban az egészségért, és a temetők, mikbe

halottak takarítatnak, szinte a városban vannak az egészség ellen; az angolországiak közül azt, hogy népe legtöbbször adós és leggazdagabbnak tartja magát; a nagy városiak közül azt, hogy a leány selyemben s aranyban sétál az utcán, s hon házat mos s a szobabérlők' csizmáit tisztítja; az Európaiak közül azt, hogy az angol s francz szabadnak hirdeti magát, s dohányt, mi kenyér s víz után első szüksége, nem szabad természetnie.

Még csak a Tower-várat említem meg, mely oly fölötté emlékezetes hely az angol történetben, elébb mint fejedelmek' laka, utóbb mint statusrabok' tömlöcze; falai most a koronát, fegyvertárákat s országos iratok' kincsét őrzik. Nyugat felé mutattatik két ablak, mely görnyedni látszik mint a bűn' terhe, lélekismeretének vádja alatt összeesett ember; – ott volt Gray Johanna fogva, s az ablak előtt azon helyen végeztetett ki, hol a kövezet' ritkasága miatt feketlik a tér. Alig van személy a világtörténetben, mely lelkemben annyi sympathiát gerjesztene mint ő; nő ugyan de még is gyermek, királyné ugyan de csak mint báb minek nincs akarata, megholt ártatlanul, mások hibáiért, – a megváltókint. Egy teremben ott van a bárd is, melyei Boleyn Anna feje elüttetett; nem széles és igen vékony, mint nyele is, mi korhadása miatt e napokban kettétört. Tapogattam élet. Mint illetésre a harmonika megzendül, e szörnyű fegyvert érintve megüti az embert a melancholia. Trón és hóhérság; mi nagy távolság s még is hányan megjárták! VIII. Henrik, Erzsébet, Mária nekem három szörnyeteg. Azóta számolt mind a három ha van bíró, ha nincs, akkor csak azt tudom hogy az áldozatok megölettek. – Ha látjuk, hogy az utcán verekednek, s az erősek öszetörik a gyöngéket, s aztán széltoszolnak, kérdjük: tehát így marad ez? Ott vége van hogy az össetört sírjon, a győző örüljön? Ezt kérdi az ember akkor is, midőn a földre s melynek színhelye az örökös tusára tekint. Kell lenni bírónak mert pör van, mert bűn van, mert erő és gyöngeség vegyítve van; kell számoltatni kik másoknál több hatalmat s tehetséget kapván, azzal visszaéltek; kije ezt mi áldás' forrása, átokká, mi élet' bővsége halál' örvényévé változtatták. Ne Istenért, tenmagadért hidd ember hogy van Isten, és más élet. Hiszen ő rá nézve a te életed a roppant teremtsében, a ragyogó s kerengő csillagok s világok' özönében parányiság s

múlékony mint harmatcsöpp, mely alig esik le az úr' kezéből a fűszál' hegyére s már megpattan, mely neki inkább törvénye mint gondja, s inkább gondja mint szeme előtt van: de magadra nézve vigasztaló lesz hinni az igazágtalanság' súlya alatt hogy bíró, a vérpadon s kedveseid' koporsójánál hogy *más* élet van.

Midőn Londonbul elmegyek, egy kedves barátot benne búcsúzatlanul hagyok el. Képzelem, te barna olasz legény, ki sípládáddal utcánkon csaknem délutánonkint megjelenél, mi gyakran fogsz ablakomra föltekintgetni; szemeid keresni fognak de nem lelnek, minden nap reményllet s mindenik megcsal, gondolkodói és ki nem fogod találni, ki valék s hova lettem? Én örökre megemlékezendem az általad szerzett kéjes déleesti órákrul, melyekben ujaim közül kifordult a toll, mert a lélek semmit nem monda neki míg sípod' édes hangjai röpkedtek körül; s úgy hiszem, magadban te is kedvező szelet kívánsz a tengeren nekem, ki zenédet szívesen meghallgatván adtam örömet lelkednek, s röptívén le egy pár garast adtam bért fáradtságodért. Ha az utcán marionetti bohóskodik, nézhetném fizetés nélkül a csoportban, mint nézi a csoport: ha ablakom alatt sípládás zenél, hallgathatnám látatlanul szobámban, mint a többi utcabeliek; – de ezt soha nem bírák tenni, élv után az adást oly természetesnek érzem, mint szó után a viszhangot. Örömet vettünk, adjunk érette örömet. Ez a lélek' természettörvénye, s hogy ez, mutatja ellenkezője, t. i. ha a mulattató nyakunkra jön s nincs kedvünk ügyelni rá, vonakodunk adni egy fillért is, mert örömet nem vettünk; nincs mit köszönnünk így nincs miért adnunk. Néha bennem is megszólal egy felekezet: 'miért kivetni pénzed', ha élvezhetsz ingyen? vajjon magad vagy e ki így cselekszel? Ládd, e csoport százbul áll, s alig vet kettő; az utcabeliek' nagy része az ablakfüggöny mögé vonul, s nem láttatván nem pirul örülni s nem fizetni?' De ilyenkor egy más hang azt kérdi: 'vajjon igazságos e ez? Igaz, te nem hívád a szegény sípládást, s nem követelheti hogy saját házában befogd füleid', de nem is kiált rád ha megpillantott is, hanem reményben végig forgatván dalait, egy szót sem szólva szomorúan odább ballag. Élvezni akarván, nemde elmégysz s fizetsz ott hol örömet kapsz? S nem érdemelne az valamicskét, ki helyedbe jön s az örömmel, mit nem vártál, meglep? Ez és

az közt semmi különbség, ennek még azon elsősége van, hogy édesb mert váratlanul jött. Ha olt az örömeit fizetel, itt is azért fogsz; nem tenni rajtad áll, de meglátod, adósnak fogod magadat érzeni.' Ha e válasz sem győzne meg, a szegény sípladás' sorsába gondolnám magamat s onnét okoskodnám. Az igazság' istenéhez ha a részvété is járul, hatalma ellenállhatatlan.

Ma reggel 7 órakor 'Giraffe' gőzösön hagytam el az angol földet, melyet midőn megérkezem bámultam mint gépet, minek alakja s mozgása csodálatos bár belseje titok, s melyet most még inkább bámulok, miután kerekei közé pillantottam. Körülnézvén a hajón s ismerőst nem látván, egyedül érzem magamat, s vonulék a hajó' orrába hol két oldalt fölfölcsapkodtak a habok, s leveled, miben szomorú hazai híreket írsz, újra olvasám. S hazafiúi kínos ábrándimbul csak Margate-nál ébredtem föl! Az utazók föl alá sétállak a födelén. Ugyan hát ezek mivel küzködnek magokban? Az ott egy ifjú spanyol herczeg; kiüzék vagy a félelem üzte ki? nem akar honában jelen lenni a nagy pillanaton? Ha így van, félek hajótörést szenvedünk vele. Egy igen fiatal angol a jóreményfoktul jön s megy – kétségkívül remény után. Odább egy német gróf elébe asztalt tettek, eszik, iszik s most aludni készül; a haza' dolgait ez úr, ha jól sejtem, a német írókra bízta. A lábtón, mely a hajótárba levezet, néger gyermekek mászkálnak, s rajok egy vén néger asszony vigyáz Afrika' partjairól: gyermek s vén asszony mindenütt boldog hol jó dolga van. Néhány hollandi tőzsér élénken vitáz; de nyelvök szám, s az isteni mathesis nagy eszméket bír ugyan kifejezni, de a legkisebb érzésnél megakad. Két ifjú házaspár mint két összeforrott fa együtt ül, áll, jön, megy, ez igen sokat érez de csak kéjt, s egyik a másikban Istent, mennyet, hazát föltaal. Tehát úgy is, mint kit a haza' emlékezete, e legnagyobb kin gyötör, e g y e d ü l valék!

Ha minden elhagyott, fordulj a természethez s ez megért; nem kérdez de meghallgat, néma marad de választ ad, egy szót nem szól de megvigasztal A reg kiderül s földerít; az est veled elsötétül s bánatoddal megosztozik; a hab' fényes teste s játéka elszórakoztat; a szél lelkednek szárnyakat fűz fájdalomidbul kiemelkedni, s a virágos zöld mező reményt lövell kebled' vad kínaiba. Gondolatim is a fellegekkel szövetkeztek, mik a hajó fő-

lőtt előzve röptültek el Holland felé; itt hagyák a hajót, mely embert sokat vitt, de barátot s rokonkebelt nekem egyet sem.

Széllal indulánk el, mely a nyílt tengeren vérszézé vált. A hullámokat mélyebben szaggatá föl s a hajó félelmesben dölöngé mint minap az irlandi tengeren. Az utazók nyögve, sápadtan, ökröndözve siettek le a szobákba, de én most is mentt maradék a tengerkörtul. Este tizenegy óra tájban kiléptem a földéle körültekinteni. Sötéten el volt borulva, az eső sűrűn esett, nem élt más csak a szél, mely fön az árboczok közt fűtt s üvöltött, és csak a habok melyek lármázva zuhogtak a hánytvetett hajó körül. A mennyire a vakhomályban elláthattam, mindenhol az elborult ég, a hova tekintetem mindenütt tajtékos és zúgó tenger, semmi egyéb sem közel sem messze csak a magános hajó, melyen, esőben s szélben, hajadonfövel, én a kétségbesés' szobra-kint álltam, és e halott-csöndös hajón körülem senki nem lát-szott lenni és élni. Valólag nem lelete látni semmit, sem az esőt mely csurgott, sem a szelet mely zúgott, sem a vizet mely csap-kodott, sem az eget melyet borulat takart, mind ez egy fekete színben vegyült össze, miben az elemek megvoltak, de elkülönö-zetlenül-mint a sötét chaosban, s én e rettenetes ősvilág hajósá-nak látszani, – föld, víz, lég hígan összezavarodva, s fölötte mint köd ült vala az éj. Mintegy kívül érzem magam' a gondvise-lés' határán. Letekintek a hajóba; minden aluvék! Erőködém látni partot vagy szigetét vagy más hajót; hiában, mindenfelé csak a tenger' vad morgása! Világtornyot vagy árboczlámpát keresek; üres sötétség mindenütt! És a mennyen sem találtam egy csilla-got sem, mert azt vastag felhő borítá, miből csodálatos siró susogó hangon omlott az eső. Nem tagadom, mellem e pilla-natban összeszorult. „Hát senki sincs velem e rémítő helyen?c kérdezteté velem a megrémülés.’

„Van, Isten van veled!”

**NÉMETALFÖLD,
BELGIUM, s RAJNAVIDÉK.**

Rotterdam, Augustus' 17én, 1837.

Holland a sétányok' országa. S én csak keresztül sétálok, költöző madárkint utazván rajta végig mely sóhajtva s fön a légben panaszosan kiáltozva röpül el paradicsomtájékai fölött, mert nem telepedhetik meg, sem nem mulathat, sorsa mennie készti a földre hol társai vannak. E szerint itteni utazásom egy kedves álmhoz hasonló, mely esttől reggelig tart, s hogy belőle ne ébredjek föl nem nyúlok a valóságba; e népelet' költői arczát nyomom emlékezetembe, terheit s bajait, van nekem elég, nem akarom sem ismerni sem viselni.

Szomorú éj után vidám napra viradánk. A ragyogó tenger' felszíne alatt homályosan feküdt az alacsony lapos Holland, melynek széle gátakkal köröskörül mint egy széles kalapé felgyűrve van, meggátolni a háborgó tenger' beomlását. Szerencsénkre dagály levén, fenakadás nélkül ereszkedheténk be a Maas folyamba, mely Rotterdam alá vezet.

Holland egy saját jellemű ékes kis világ, s ezért kedves tünemény az utasnak, mert minden új egy élvezet ad a léleknek, s minden megszokás egyet veszített vele. Ha, jövén Londonbul, a Temze' két partján száraz kietlenségben sötétlő raktárak s iparműhelyek komoly csodálkozásba süllyesztének bennünket, először itt, Rotterdammál mosolyodunk el újra, midőn a Maas' partján terepély zöld fák' árnyékába lépünk mely a városnak édes kerti tekintetet ad, midőn a városban sűrűn elágazó csatornák' partjain s a városszéleken is gyönyörű sétányokat találunk, midőn ittott velencei utczákat látunk miknek házai a vízből látszanak kinőni, s ajtói s ablakai egyenesen a csatorna' hajóiba nyílnak, midőn magas billentyűikkel 65 felvonó fehér hidat pillantunk meg a csatornák fölött, ezekben pedig ékes sajkák és hajók úsznak és állnak, némelyiken a dolgozó matrózok énekelve forgatván a csigakereket, némelyiken kifeszített sátor' húsében költvén ebédét a hajónép. A házak többnyire keskenyek, de magasak és kivált hoszak, mind téglából építvék s mind tűzfalakkal, miket kü-

lönbféle faragványok ékesítnek. E tűzfalas építést nem lehet kedvelni, mert festessenek a házak bár száz színre, bár legyenek a homlokfalak különbféle alakúak s ékesítvék ezerféle faragatokkal; az utcákat igen egyhangúakká teszi, mit a szemén kívül bizonyít az is, hogy a hollandi városokban az utcákat egymástól megkülönböztetni igen nehéz. Ez épületeket kettő szépíti meg; először a roppant ablakok mik a padozattul a padlásig érvén, sőt néha két emleten is végig nyúlván, ragyogtatják az épületeket s apró házaknak is némi palotatekintetet adnak; másodsor, a példabeszéddé vált hollandi tisztaság, mi szerint nemcsak a pitvar, de a ház' eleje, sőt az utca is naponkint mosatik. Hol bőven s könnyen kaphatni vizet, ott tisztaság s csak ott uralkodik; a hollandi a vizet ablakából s ajtajából merítheti, az angol ezt csöveken vezeti házába, s e két nép' laka egyéb népekéhez képest ünnepi terem. De a kettőnek tisztasága közt még is nagy a különbség; a hollandi, hibásan, célnak veszi, mi okbul a tisztálkodás az alkatmatlanságig üzetik; de az angol, józanon, eszköznek tekinti mi nélkül nem lehet comfort, s így törekszik reá, mert viszont comfort nélkül angol nem lehet.

A vásár, miben falusi s városi emberek és öltözetek érdekesen vegyültek össze, nekem idegennek mulatságos kép volt, s egyes piacok emlékeztettek azon piacokra, miket a németföldi iskola' festészei oly szerelemmel s gyakran annyi gonddal s szerencsével ábrázoltak. A nép seregesen jött s ment, sátrokban kalmárok sürgöttek, ponyvaszíneik előtt zenével állongtak a tarka alakosak, csalogatva a sokaságot, de legsajátságosbak voltak a festett deszkákbul szobákra épített s rojtos függönyökkel kipiperézett ablakú étházak, mik előtt egyegy kövér asszony magasan ül karszékeben s messze ragyogó rézedényből csurgat le tésztát a forró vaslapra, mit bámész csoportok nedves ajkkal gyűlnek körül. A vásárnak itt egészen más jelleme van mint nálunk, a nép itt oly néma, csöndös, s tiszta ünnepi mint búcsújáráskor, s e szerint itt a vásár még most is rokon a vásárral; ellenben nálunk a tömeg barna s zajlódó mint két összeomlott tábor, mint-hogy a vásár csakugyan két ellenséges elemnek, adónak s vőnek tábora.

Egy ifjú angollal sétálgaték, ki nem vala hozam őszinte mi-

dön monda: „igen kellemesnek találja Rotterdamtot”; mert bár gyönyörködénk Hollandban s Rotterdamban, egyikünket sem az edény bájolt meg, hanem a virág’ mi benne nő, t. i. a szépnem. E földet igéző szép hölgyek lakják, úgyhogy itt épen nem kell költőnek lennünk hogy kitaláljuk a hasonlóságot a hölgy’ arcza, és a rózsza, szeme és a kék nefelejts, fogai és az alabástrom közt. Nem is képzelhetsz szelíd ábrázokat milyenek itt rád tekintenek; az ember elbámul s óvakodva lép el melleitek mint egy szent ol-tárkép mellett. Húsvét’ hajnalán fölkelvén s a kertbe sietvén, mi-ként tekintek a harmaton kifejlett kék hyacinthba úgy tekintek itt a mennyei kék szemekbe, s ha elfordulnak az is baj, ha el nem fordulnak az is baj, amaz mert elvesztjük őket, emez mert elve-szünk bennök. S bár e hölgyeket gyémánthoz, csillaghoz, virág-hoz hasonlítsam, még sem eléglem, mert tudom ugyan hogy te képzelisz egy szép gyémántot, egy fénycsillagot, egy ékes virágot, de nem hölgyet milyent a csatornás Németalföld nevel. De a hol-landi szépek nemcsak szép virágszálak zöld mezőn, de szép vi-rágszálak szép pohárban. Mert a fehérnép itt rendkívül tiszta s csinos, s ki öltözetrül szók ítélni, az itt minden napot innepnek mondana. Különösen ékes a Stuart-Mária fejkötő, mi alatt sokan széles arany vagy ezüst lapot hordanak, mely a fejháton körül a homlok’ két széléig jön. Képzeld tehát, barátom, egy gyönyörű lényt, pirosan ifjat mint a rózsza, szelídet mint a galamb, tisztát mint a friss hó, s körülbelől sejted mi egy hollandi hölgy, úri vagy póri mindegy, mert a szépség s tisztaság egykép közös csak a gazdagság nem. Pedig a tisztaság félszépség, s az ember hol testi tisztaságot lát ott erkölcsit is hisz; ártatlanságot az életben, hívséget a szerelemben, őszinteséget a beszédben, nemes-séget az érzelemben, s e szellemi koszorú alatt melyik arcz nem válnék angyalévvá?

Este indulék ki e városbul, mely, Erasmust szülvén, világ-tornyul szolgálja egy század’ borongásaiban. Midőn Londont el-hagyám titkos örömet érzék, mi onnét eredt hogy megmenekszem azon apró kellemetlenségektől miket Angliában az idegen szen-ved; midőn Rotterdambul elutaztam szinte kedv várt reám, mert túl rajta a falusi élet és képek, a gazdasági szerszámok, földek s növények némileg otthonra emlékeztettek. „A kert alatt vagyok

már, gondolám mint gyermekkoromban, s örültem mint akkor. Mert a szív erősen függ a házi tűzhelyen mint gondolja a kiutazó ifjú. Boldog vala mikor kiutazék, s még boldogabb mikor megtér. A csirát keblében horda a szeretetben, ennek a távolban vágy a virága. De nem vágy e az is mi kivon a külföldre? S e vágy is e szeretetből nő? Aszó ugyan az, más értelme. Ismeret vagy gyönyörvágó mi kivon, amaz erejét veszi az elméből, ez a szenvedélyből; mindkettőnek természete a nyugtalanság, amazé ismeretért, emezé élvért; de mint a honvágyé, nem kínos nem fájdalmas egyiké sem.

Mi vezet a külföldre? Képzlet. Mi vezet haza? Emlékezet. Mióta Európába visszaléptem s szabad hinnem, hogy az a szél mi arczomat az est' és reggel' hajnalán megcsapja, egyenesen a kárpátok mögül érkezik, s lehelletében sóhajtást s zúgásában köszöntést számomra is hoz: azóta százszor is gondolkodtam, mint találandom kedveseimet, mint lepjem meg őket, s tőlük mint fogadtatom? Ábrándomban elsülyedve, léptem, ajtót nyitottam, csókot adtam s vettem, regéltem, s megint fölbredtem. Emlékezet vezet a képzletet.

Különös az ember azzal, mit lát tapasztal, érez. Mint a méh a mézzel, minden rakodással haza akar futni.

LXXXI.

Haaga, Augustus' 19én, 1837.

Haaga is tiszta, csatornás, sétányos mint Rotterdam, de még kellemesb. Egész piaczkok lombos fák' árnyékában fekszenek, úgyhogy e város nem egyéb egy nagy parknál, kivált ha vele Öszefoglaljuk a mellette terülő világos ligetet, melynek eleje mulatóházaival a bécsi Práterre emlékeztet, s hátulja egy pompás angolkertet képez tóval s rajta hidakkal s a híres Palais du bois-val. S parkhoz anynyival inkább hasonló e város, mert nem kereskedő hanem az udvar s nemesség' nyughelye lévén, az utcák csendesek, a csatornáknak nem hemzsegnek sajkák, s a sétányok' homályában csak gyéren lebben el egyegy hölgy tavaszi pillangó-kint; ily szép s ily nyugalmas csak egy földőváros, előtte s utána

a fődő évszaknak. S nemcsak esteket szépítő holdfénynél, de nappal is idealvilágban érzéné itt s vidéken magát az idegen, ha a víz' sebesb kerengése által a csatornák' némelyike búztelenné fogna tétetni. Azok közt miket itt láttam, engem' leginkább meglepett a gazdag chinai mügyűjtemeny, s legtöbb gyönyört adott a képtár, s ebben kíváncsi voltam ismerni az 1826 sz. alatt, Geernaertlől: „Médecin hongrois visitant une malade”, nem tudván kitalálni miképen jöttek orvosaink ily hírbe. Egy fekete hajú s bajszú ifjúember gondolkodólag tapintja a beteg nő' kezét; az orvos, ki épen nem látszik annak, széleske kalapot visel, egyéb öltönyét jobbadán eltakarja egy lehulló köpeny. De még is látni hogy ruhája nem magyar, s ez így levén, s a képnek legalább az aláírás szerint történetre nem lehetvén vitetése, miért tehát ,médecin hongrois'? Vizsgálódtam s ime oldalt megpillantok egy gömbölyded ládácskát, az asztalhoz támasztva pedig egy nem vastag de görcsös botot szíjrojjtal. Az arcz nemes, de mind e mellet sem kételkedem, hogy ez tót vidékünk' egyik olaj-árosa; e kuruzs nép külföldön magyar orvosnak neveztetik, mint hallám még Casselben.

Innét Amsteldam felé Leydenen s Harlemen által gyorskocsin utazám, de a hollandi gyorskocsik szerfölött lomhán haladnak, bár az utak e kötlen s hegytelen országban igen jók, mik csodálatos szorgalommal kemény téglából rakvák, ezeknek nem lapos hanem keskeny oldalai képezvén az útfölületet. Ki a sajkák' puha s ringató siklását jobban kedveli, csatornákon is mehet, mert ezek Holland' zöld róna mezejét úgy metszik összevissza, mint a falevelet ellepik a sok világos apró erecskék, hol öntözvén rétet és mezőt, hol vivén terhet és utasokat, s mint ilyenek nem csak hogy utakul szolgálnak, de jó karban tartják a száraz utakat is, mert ezek mellett többnyire közel s párhuzamosan nyúlván, belőlök a víz lapáttal naponkint rajok szóratik. S ki egyszer megjárta e hoszú sétányt, Rotterdamiul Amsteldamig, soha nem fogja azt elfeledhetni. Mintha nem országúton de kertekben utaztam volna, egyikből mentem a másikba, s a családást nevelték a vámházak' kertkapuhoz hasonló zárai, melyek előttem megnyílván mintha új kertbe eresztettem volna be, s mögöttem bezáratván mintha egy kertből léptem volna ki. A természet ez országban nem lep-

vén meg szép tájakkal, lakosa talán ezt akarja elfelejtetni, midőn buja tenyészetű ültetvényeiben berket s parkot nyit az utazónak, s szeme' elébe összegyűjt minden fényt, hogy azon túl ne nézzen, ne lásson. Az útra kidűlű kertek s ligetek' szögletén egyegy kerti s többnyire kerek épület áll nagy tükörablakokkal, mik által a lak hasonló a tiszta s ártatlan lélekhez, melybe fenéig mindennek szabad betekinteni. Némelyik kerti toronyház' alját sűrű bokrozat fõdi, mi annak némi tündériséget ad, úgy tetszvé, kivált alkonykor, mintha barna felhõn állana; sok a liget' sötét keblébõl világlik ki, s a tisztaság' fényéhez pompa is járulván képes az utazóban irigységet gerjeszteni. Ritka volt üres. Egy barátkoszorú vagy egy család ült az asztal mellett, s vagy beszélgettek, a férfiak dohányfüstöt eregetve, a hölgyek pedig kötéssel foglalkodva nézvé ki az ablak alatt elutazókra, vagy uzsonnáztak théat, gyümölcsöt, vaját, sajtot, sört mi hoszú korszokban se reglett az asztal' végén. Boldog élet, szép élet! Itt eredetiben láttam a hollandi festészek' édes csendélet-képeit. Kedvem volt leszállani, bekopogtatni s társul fölvetetni, mert midõn kertben társaságot látok mely kevésbõl, például szülékbõl, testvérekbõl, rokonokbul áll, mindig ott képelem a szerelmet – ezt a vir ágo k hitetik el velem, a barátságot – erre a szellõs árnyék emlékeztet, a kéjélvet – ezt az illatos lég mondja nekem. Az olasz fejezi kilegédésben: „dolce far niente”¹, de a német vérû nép érti legjobban, ivogatvan, beszélgetvén, füstölgetvén, gondolkodván – semmirõl. Az élet csak burka az örõmnek, mint a kõ burka a gyémántnak; az ember' munkájától s ügyességétõl függ mit és mi szépet fejt ki. S a német faj mester az életszépítésben. A francz a szemnek áldozik föl mindent, az angol sokat az Ínynek, de a német tekint a képzeletre is, és bölcsen, mert ez nagy tündér s mint ilyen nagy boldogító. Tanúja valék német házakban családi s társközi ünnepeknek, s csodáltam a lelket mely az egész fölött bájfényt szõtt; más népeknél a vigalom egy koszorú mi színnel bár széppel bír, a németnél illatot is lehel. így még ha gazdagságban s kéjelemben egyenlõk vagyunk is mi magyarok s németek, még is nagy a különbség, mert a német' élethajója a Rajnán evez kies vidékeken keresztül, mienk a Tiszán mozog, szomorú partok közt.

Amsteldam, Bréda, Augustus' 25én 1837.

Amsteldamba este két óraker értünk be, a nélkül hogy a sétánybui kiértünk volna. E város Hollandnak ábrázata s Hollandot erről ismerhetni meg legjobban, mint arczárul az embert. Már tervrajza is egy honi jellemű forma, hasonló levén egy tojásdad félkörű tűzfalhoz, mit a szélvonal s egymással párhuzamosan vezetett három nagyobb gr a eh t vagy csatorna három csík gyanánt foglal be, és az egész körül a kapuk' irányában sűrűn kimetszett bástya háromszögletek s az ezek körül habzólag menő csatornák csipkés szegélyt képeznek. De a várost belől is gyökérszalakkint elágazó csatornák szeldelik keresztül, melyeknek partjait, mik zöldfák' sétányai, 290 kisebb s nagyobb híd köti össze. Az éjlámpák' fényénél igen gyönyörű nézni a házakat parton emelkedve s a házakat a vízben lefordulva, honnét az árnykép' ablakvilága megtörve sugárzik ki. A parthoz kikötött aranyszegélyű hajócskáknak kerek ablakcsája pedig mint két égő sárkányszem tüzel, s egyéb része sötét s gömbölyű mint a hullámból kiemelkedő czethalé. Az épületek tiszták mi tevékenységre, soknak pitvara olasz fehér márvánnyal kirakott, mi tehetségre mutat; egyébiránt szinte vakolatlan téglából épültek tűzfalakkal s nagy ablakokkal, s midőn ezekből, melyek fénylenek, melyeken belől a gazdag fehér függöny hófelhőkint lebeg, melyeken által egy oltárilag tiszta lakba pillantunk, egy szelíd leányarcz tekint ki elborítva nagy hajfűrtökkel: egyszerre mondhatlan vágyat érezünk lenni a szobában. Van valami csodálatos éd és bánat abban, mikor az ismeretlen ifjú elmegy az ismeretlen szép leány' ablaka alatt, s az föl s ez lenéz, s szívében mindenik egy kis föl és ellobbanást érez. Elálmodik mindkettő kedvesen, – és itt vége van mindennek. Mint midőn két csillag sebes röptében találkozik, most először s most utószor a végtelen űrben.

A csatornapartokat s gyöngé épületeket a rázkodástul óvni kellvén, bérkocsit s szekeret itt ritkán látni; a terhet csatornán hozzák és viszik, s a személyek ,sleeten', azaz szántalpon függő hintókon járnak, miket a kocsis a simulástól részint kézzel, részint kötélre hurkolt rongyok' alávetésével tartoztat föl. A város

250,000 lakosa mellett sem bírja a nagy város' bélyegét; talán mivel nemesség nem lakja, mert ez csinál fényt s pompát mi szembeszökik, gyakran azért is hogy a koldust elfödje, a kereskedő csak mi kéjelmet ad. Előtte mint tenger szélesen terül el az Y, melynek gátpartjai kedves sétányok, s tájékát hajóműhelyek, raktárak, dock-ok lepik, mikben a sűrűn emelkedő árbozczokruul tarka vegyületben lobognak le a külön nemzetek' sok színű zászlói. A városban egy gyöngyszem a Plantage, mely parkbul, sétányból, kertekbül s kerti házakkból áll, sa kapucskákra jelmondatok írvák, p. o. „Vreede is myn Lust”: de az Amstel' partja s város' környéke is tele van sör és bálházakkal, lugasokkal, mulató kertekkel mikben rajzik a vidadó nép. S ha éjfél körül a zene elhallgat, a falukról jött sereg újra ladikra ül, melynek lóczákkal s asztallal fölbútorzott nyílt házikójában egy mécs lobogva ég, s így csöndös szendergésben simul haza a csatornán. A ladikot magát, messze elhalván az éjben, nem látni; úgy lát-szik egy világ magában utazik a víz' színén.

A képtárban sok gyönyörrel tölték el fél napot, hol a nagy emberismerő Rembrandtnak néhány nagy darabjai fénylenek. Itt juta eszembe az, s alig tudom okát adni, hogy a németalföldi festészek a nemzet' erő- s virágkorában vagy ehhez közel éltek, s még is műveik' legtöbbje s remeke a külföldön találtatik. Minden esetre bizonyítja azt, hogy ha a művészet nem pártoltatik, vagy maga a művész vagy műve kiköltözik. Azonban, s egyik ellenmondás a földön, dicsősége visszarágyog a hazára s népre: ez oly csodálatos hála mint a fölgyújtott házé, melynek szövéténeke a szaladó gyújtogatónak útára világot vet.

A királyi palota, mely Napoleon előtt városház volt, roppant darab de nem szépmű; ellenben talán páratlan a 60 láb széles, 120 l. hoszú s 100 l. magasságú híres bálterem, mely egészen tiszta fehér márványbul lévén, ártatlanul s fényledezve szép mint egy venusi hablak, s jelleme: nagy és szerény, együtt ritka két tulajdon. Hollandban alig van torony harangjáték nélkül, mely fél vagy egy óránkint egyikét áriát ver el, s e palota' tornya különösen gazdag harangjátékkal bír, mely nem pusztán önmozgony, hanem úgy van szerkesztve, hogy rajta mint zongorán billentyűkkel játszhatni, s a városi orgonás minden hétfőn egy óráig kü-

lönbféle darabokat ver rajta, s mint tanúja valék, i z z a d á s között. Legalkalmazhatóbbak az egyszerű s bánat lehellő áriák; az egymás után töredeзве hulló hangok' pöngése szenvedő kebel' sohajtásakint hol csengve, hol sírva, hol zúgva hal el, s a hangok a magasbul jöven, mintha a lég zengene vagy a repülő felhők vándormadarakkint hangoznának. Éjszaka pedig midőn a csillagok némán ragyognak le s a homályos világú utcákban mély csönd uralkodik, a harangzene megindulván a toronyban, az ember úgy tekint a sötét magas termetre mint egy kőörre, mely érez nyelvvel vigyázva kiált az alvó város fölött. –

Amsteldamból egy hajnalon indulék el, s a csinos Utrechtben kevés ideig mulatván, s Gorinchem mellett a Waal-Maas egyesült, s ekkor nagy széltől csapkodott folyamon egy lélekvesztő csolnakban álttétetvén; este Bréda' erősített falai közt nyugodtam le. –

Rövid utazásom Hollandbankét időszakaszára oszlik; az első egy kéj séta, mely tartott Rotterdamtul eddig, a másik egy kellemetlen f e n a k a d á s Bréda' várában, mi itt kezdődött és végződött. T. i. Németalföld hét év után is katonásdit játszik, a belga határokon táborban áll s áltmenni csak az Orania herczeg mint fővezér' engedelmével lehet. Ezt tudván, még Haagában lépést tettem követünknél, de az ígélet s vele számolatom csalt, s három napig kelle veszteglenem e városhában, hol egyéb nevezetést nem láték azon népszokáson kívül, mivel Egmontját Goethe megnyitja. Unván a várakozást, tegnap Tilburgba a tábori főszállásra mentem, hol hallám a segédtsizttól, mikép engedelmem Haagába a követhet elküldetett. Párját kértem, de monda: nem reményli hogy az ezredes megadja, – s valóban azon határozattal hozaték ki útvelem: hogy pár nem adathatik. Sok utasok kaptak ugyanekkor tagadó választ, s káromolva hagyák el Tilburgot. De én nem szoktam kétségbesni, sőt nagy kedvem telik a bajból kimenekedni ha bele estem, a zavarbul kibontakozni ha szálaival befonattam, mert ilyenkor az ember, ha próbája sikerült, tetszik magának s önbizalma, mi kétszerezi az erőt, növekszik, s bátorsága, mi vitorlálja a léleknek, nagyobbodik. Mének egy boltba s levelet írek az ezredesnek, négy sorba okaim' élet téve, s tizenhatba azt mi hollandinak s katonának kedves

lehet. Írásközben mosolygok s gondolám: ha ennek sikere nem leend, úgy még most sem értem az embert. A segédtsízt beadván, rögtön behivata az ezredes s nagy udvarisággal csaknem mentekezék, szóval: nem csak hogy megadá mit kértem, sőt mondván hogy sietek, $\frac{1}{2}$ óra alatt hotelembé el is küldé. Az ember, igaz, talány de ki lehet találni, mesterséges mű de nyitjára akadhatni. Vannak általános módok s fogások, miket alkalmaznunk lehet mikor még nem ismerjük az egyedet, vannak mások mik az egyedek szerint változnak.

Leveled' azon pontjára, barátom, miben néhányat nevezsz, ki szembe barátom volt s hátmögött ellenemmé lőn, röviden csak azt felelem: az ember' karjai barátölelésre könnyen nyílnak. Fájdalom hogy olyanok mint a szem, mely mikor gaz esett bele, akkor záródik be. Ha a körülállás úgy hozza magával, vedd hasznát e mondásnak.

LXXXIII.

Brüssel, Augustus' 28án 1837.

Míg Belgiumba bejuthatánk, szörnyű boszúságul katonaörök által hétszer szállíttatánk le s háromszor cserélénk kocsit; s ez még nem háború, a háborús állapotnak csak szele, de alkalmatlan ez is mint a mennykőé. A belga föld jól művelt föld, de a hollandinak kerti kellemével nem bír, s új emberfaj az új földön. A szőke szín mindinkább feketére hajlik, a szelíd angyalképeket tüzes barna arcz váltja föl, s az eltűnt vonzó tisztaságot az ékes szalmakalap sem feledteti el, mi a népnek kedves tekintetet ad. Útközben jól mulatám magam' egy olasz eredetű hamburgi ifjúval, Tito Visinóval, ki két év óta Mexicóban lakik s ott Medirában gyárbirtokos. Az amerikai szokásokkal ismertete meg, s hallván hogy magyar vagyok, monda, Medirában is lakik egy Horváth Samu nevű magyar, városi orvos és tehetős, családos, szájas ember. Több évi gyógyítgatás után kérte mostani jövedelmes hivatalát, s azt csak akkor kapta meg miután orvosi tudományáról két bizonyítványt mutatott elő. Ő oda jutván, a levéltárnok által, ki Horváthnak nem barátja, kéretek, olvasná el a bizonyítványo-

kat, mert ők nem érték s nem értik; egyik, úgy sejté Visino, atyja' levele volt, czímezve Berlinbe s ismeretlen nyelven írva, miből csak az első szóra emlékezik „Fiúm”; másik pedig német bizonyítvány egy berlini szúcstól, hogy Horváth nála három évig mint legény becsületesen dolgozott. Visino nem árulta el, hanem intést ada Horváthnak, kapná magához azon írásokat mik előbb-utóbb megfogják buktathatni. Európában léte alatt azonban úgy hallá, Horváth az ellenfelekezet által befogatók, mert a politikába igen beavatgatá magát s egy pártnál némi vezéri szerepet vitt. Vajjon melyik megyéből származik e magyar kalandor? Nem egy elveszett fiú e, kit anyja maiglan is sirat?

Az élénk s már kőházás Antwerpben, melynek fellegvára napjainkban is nevezetessé lőn, néhány órát tölték, s különösen gyönyörködém a derék góthegyházban s híres művü magas tornyán. Mint utazandónak, innét neked két tanácsot küldök; első, hogy ha a várost tisztán akarod meglátni, korán kelj föl mikor még alszik a nép, s mozgás, zaj, embertömeg nem háborít sem szemet, sem figyelmet; másik, ne végy kalauzt de tervrajzot, s ha mulatásod rövid leend, hágj föl valami tetőre s midőn a környéket szemléled, a főbb utcákat s téreket is magyaráztasd meg magadnak. E mód olcsóbb, mert a kalauzok nagy bért kívánnak; jobb, mert ki önmagára támaszkodik hamarébb hon van, ellenben kit két nap vezetnek azt a tizedik nap is vezetni kell, s ehhez járul, hogy tapogatózás közben sok érdekesre rá bukkanhatni, s tudakozódás gyakran kellemes ismeretségbe juttat. A kalauz megmutatja mit jelesnek tárta világ vagy ő, mi nem mindig az, sőt ha nem kap mennyit kére, ezt sem mutatja meg mind, hanem mihamar elugrik, mondván: „uraim itt egyéb jeles nincs.” –

Innét gőzkocsin menék Brüsszelbe, mely a királyné' tiszteletere épen ki volt világítva. Brüsszel két elemből áll, egyiket Parisból, másikat Hollandbul vette. A királypalota a pompás parkon keresztül ép úgy szemköztt esik a Palais de la Nation-nal, mint Parisban a Tuileries-k a kerten s Champs Élyséen által szembe tekintenek a L'arc de triumph-al; a követterem itt hív utánzása a párisi követteremnek; boulevardok övezik körül mint Parist; az utcák szinte csavargók s keskenyek; az építésmód sokhelyütt hasonló, s népe víg, eleven, s estenkint daló cso-

portok húzódnak végig az utczákon, – szóval Brüsszel kis Paris. De ha tekintünk némi házi szokásokra s ittott a holland gégenyelvet halljuk, ha az utcák s csatornapartok sétányainak árnyékában járdalunk, ha északi oldalán csatornák s vízmedrek közé tévedünk: a hollandi városokra emlékezünk, –szóval így Brüsszel rokonkép Hollanddal. A nép nem belgának csak francznak mondja magát, s Parisra mint napjára vagy órájára figyelmez, mert az nem pusztán Franczországnak anyavárosa, hanem minden francznak, lakjék bár hol széles e világon. S az 1831 ki fordulat friss életelvet hozott a tömegbe, s azóta a nemzetben mint egy tavaszföldön sűrűn kelnek, bimbóznak, gyümölcsöznek a sokféle vállalatok, egyesületek, jótékony intézetek. És mi oka e termékenységnek a gondolatban, s ez iparkodásnak a kivitelben? *Bizodalom a kormányban*, és *szabadság a vállalkozásban*. Így támadtak a sok üdvös társulatok, például: belga egyesület a zenét tökéletesíteni, – társaság a nemzeti ipar' ápolására, – társaság répaczukrot gyártani, – társaság ipar s kereskedővállalatok' kedvéért (15 millió franc tőpénzzel), melynek célja *a*, elésegíteni minden hasznos vállalatot, benne részt vévén; *b*, kiállítani a hazai föld s szorgalom' termékeit; *cz*, tengeri vállalatok végett hajókat építeni s fölfegyverzeni; *d*, árukat, jövedelmeket s egyéb értéket megvenni; – továbbá, társasága a szövetkezett tőpénzeseknek, iparkölcsön-ség' eszméjében alapítva, mely különbféle vállalatokban segítőleg veend részt, – biztosság mely a külvárosok' építéséhez rajzokat készítget, – biztosság mely a hazai emlékek' megőrzését tűzte ki célul, – tanács, mely a földművelés s marhatenyészet' tökélyesbítése iránt a belministernek javaslatokat adogat. ..Sa szárazon először nem az ifjú s kis Belgiumban röpltek e gőzkocsik vaspályán? Angliával együtt nem legközelebb áll e ahhoz, hogy magát vasutakkal körülfűzze? Holland egy gyöngéd s kellemes termet, mit a csatornák fénylő ezüst szövetű szalagokkint szorítanak össze; Belgium pedig egy bajnokderék, mit a vaspályák pánczélkint földnek be. E különbségben a két nép' jelleme nyilatkozik; a hollandé, ki boldogabb a csatornán, szelíd ringatásban haladva, s a francz-belgac, kinek tűzlelke több rokonságot érez a gőzkocsi' villámlövelletével.

Kirándulék a Waterloo csatamezőre is. Ily helyeken keveset látunk de sokat érezünk, s gyakran csak azért nézzük meg hogy elmondhassuk: ott is voltam. Egyedül meglepő a 220 l. magas s 1680 l. körzetű hordott hegy azon helyen, hol az Oránia herczeg sebet kapott, melynek csúcsán a 15 l. magas és 18 l. hosszú fölséges érczoroszlán áll. Midőn a franczok Antwerpet a múlt években meghódíták, ez oroszlánt le akarák dönteni, s Gerard tábornagy alig bírja meggátolni. A Waterloo nap, mita Blücher' segédül jötte nélkül bizonyosan elvesztendett Welington évenként még ma is megünnepel s min az angol királynak emlékül egyegy zászlót szokott küldeni; következményeiben nagy nap. Európa sorsának új irányt adott, a jobbat adta e? sokan azt hiszik bajos megmondani. Képzelem Napóleont sötét homlokkal és sülyedt képpel visszatérni. Megrendült de reménye nem borult el teljesen, azonban az ármányok hon leronták, mit a győzelem itt épen hagyott, s ez úta egyenes út lett Parison keresztül – Szent-Ilonába. Olvashatni a classicusokban, mikép nehezb használni s megtartani, mint nyerni győzelmet. Nem kétlem, Napóleonnak is juta eszébe, olvasván a kietlen szigetben Plutarchot, hogy e dicséretet tőle is megvonandják. Csak álvigasztalódás volt midőn szomorú kísérőinek mondogatá: „így kellett ennek történni, különben pályám megfejthetlen probléma fogott lenni a történetben, hogy oly magasra emelkedtem s ott végiglen megmaradtam. Élet-pályája iszonyú röpiület mint egy kalandozó szép s vad cometaé, népből Európa' urává s Európa' urából rabbá lett, ki a szük szobában melyben lakott sem volt gazda; az első korszak oda mutat, hogy mint uralkodó ismerte az embert a mint azt használni kell, az utóbbi fogolyállapot pedig philosophphá tévé s olyanná, kit lélekszenvedései humanításra is megtanítanak, s így nem csoda ha lángelméje, mi nagy élettapasztalással bírt, könnyen átlátta hogy az emberiség' javára másokhoz képest sokat, de hatalmához képest keveset tőn. Látjuk Las Casesből, utósó éveiben mi bánatos lelkesedéssel emlegeti világtárgyazó nézeteit s terveit, mi mentekezve röv sokat az emberekre kik körül voltak, a körülállásokra mik megrohanták, s midőn ilyen beszélgetéseit mindig e felsőhajtással zárja be: „il me fallut vaincre à Waterloo”, ezt en úgy hallom, mint egy haldokló' óhajtását, ki sok hibát tevén

élni kíván azért hogy mit rosszul tett megjavíthassa, mit nem tett cselekedhesse. Feküdvén sírjában, mihez minden látogató francz kalap véve s áhítatos képpel közelit, ő is mindinkább a történet' birtokává válik; kortársai, kik vagy a trónbul vagy a kunyhóbul irigylék dicsőségét, kik a kínosan érzett s élt rengések' közepette feledék erényeit is, apródonkint utána mennek, s az új maradék igazságosban ítéli meg, s minden esetre tisztelettel szemléli mint szoktunk egy emléket, mi már azért is szent mert emlékezet' országából való. A hős saját korában olyan mint az épülő torony; érdek, indulat, előítélet elundokítják mint ezt az ágbogas és szemetes állások; midőn ezek elszedetnek, jelen meg a torony igazi alakában, midőn kora elmúlt, áll előttünk tiszta mértékében a hős. S a történet másája fáklyával áll mellé, s főtül talpig megvilágítja.

Aachen, Rajna-út, Maincz, September' 2án, 1837.

Brüsselt 29ik' regén hagytam el, s a csodaszép városházu Louvainen s a gyárgazdag Liegen áltutazván, egy napot mulattam a történetileg híres Aachenben, hol Nagy Károly született, uralkodott és nyugszik az általa épített kúpegyházban. A város melletti Lausbergről szép kilátás esik, s erről mondják, hogy

Ihm (Carl, den Grossen) gereuete, als er später d'ran gedacht,
Dass er hat den Berg nicht in die Stadt gebracht.

Innét Jülichen keresztül menék Kölnbe a Rajna mellett, mely itt sajkáktól s hajóktul oly üres és pusztá, mint Pestnél a Duna, a víz' színe mint egy sima aczéllap melyen nincs metszés. Itt tapasztalam igen érezhetőleg hogy a hír előzve jár, mert a dóm' fényét s szépségét régóta kürtöli, holott az, igazat szólva, csak leend, mert még most csak töredék, bár nagy, bár jeles. Éjjel utazám végig a roppant egyetemű Bonnon, s September 1sőjének hajnalán már Koblentzben viradék föl, honnét regi 6 órakor Concordia gözösön bocsátkozám a Rajna' kevély hullámaira.

A hajón sok angol volt. Utazni a Rajnán s Helvétziában egy respectable angol sem mulaszthatja el, legalább egyszer meg kell

történni mint a töröknél a mekkai búcsúnak. Egy ifjú panaszkodva beszélé, hogy neki teljeséggel nincs kedve utazni, de anyja erővel elküldte meglátni a Rajnavidéket s Helvétziát. S itt is balgák s különczök ők, mint mindenütt. Egyik a magas ehrenbreitsteini vártetön lévő árbocznak irányozá szemcsövét s azt félóraig csodálgatta; másik útkönyvében a magyarázatot olvasá nagy móhón, s mikor elvégezvén körülnézett, a tárgy már eltűnt; egy szikár képű szoros pontossággal írogatá a jobb és bal parti helyek' neveit, s egyébiránt állandóul lesütött szemmel sétált föl alá a földelén. Ha egy angol van, hallgat, ha többen vannak egymással beszélgetnek, s így mindkét eset, pedig ennél nincs több, kizárja az idegent. Utasító könyvet s rajzot örömet vesz, de kaulaznak sajnál fizetni, s hazaihoz, ki becses fölvilágosításokat adhat, nemhogy vonzódnék, sőt attól vonatván is visszahúzódik. Azt említnem fölösleges, hogy az angol mindenütt honi szokásaihoz ragaszkodik (kivéve hogy a szárazra lépvén bajuszt hagy s sipkát vesz), és ha azokat föl nem találja, panaszkodik; ellenben ha az Európai Angliában ugyan azt követelve az angol szokásokhoz nem alkalmazkodik, kinevettetik.

Az eső, mely utazásaimban mindig s mindenütt sarkon üldözött, itt is utol ért, s e napban előlem egy drága gyöngyöt mosott el. Mert bár elállott néha de többnyire ború földé az eget, pedig napfény nélkül a természet mint egy rajz szín nélkül, mint egy szép ifjú arcz halva élet nélkül, látod a láng' alakrajzát de benne semmi nem fénylik s nem szivárványkodik, látod barna metszvényben a patak' medrét de belőle habok nem csillognak ki. S hajlandó vagyok e körülállásnak tulajdonítani, hogy a Rajnavidék sem nekem sem több úti társaimnak nem volt reményünk szerint szép, bár némi oka lehet az is, hogy midőn valamit a hír igen magasztal, a képzelet még küljebb terjeszkedik, s így a kétszer nagy mértékhez kicsiny marad a való. A kevély folyamnak a természet maga látszék vetni e pompás ágyat két szirtes és szakadatlan hegysor közt, mert völgyét majdnem a színig az foglalja el, s benne kívülé úgy szólván semminek nincs helye, s inét a két oldalon sűrűn fehérlő városok és faluk többnyire dombokra nyúlnak föl. Ily folyamhoz ily partok, ily csatornához ily hányások illenek. S itt sejteni azt is, hogy midőn az ég nagyszerű

s kellemes természetképeket alkot, a tükört hozájok méri, benne magukat megnézhetni. De jóllehet zord nap volt, a zavaros hab fölött s a két hegyfal közt, mire a sötét ég koporsófüdelkint záródék, még is leheté érezni, hogy itt a teremő erő pazarabb erővel működött, s könnyű volt átlátni, hogy ha a nap kisugárzik, a víz ezüstkint ragyog majd, az erdős és bérczoldalak életfényt kapnak, a menny kék selyem kárptként vonul szélt, s így a koporsófüdel' felpattanása után következik a föltámadás, mi paradicsomot nyit égben a halottnak, – itt az utasnak. A hegyek alakban s magasságban nem elég különbfélék, inkább fölületben és színárnyéklatban változók. Mindkét oldalnak nagy része, de nem folytában, szőlővel van beültetve, s jobbra terem a bacharach-bor, hol a népmonda szerint hajdan Bacchus oltárral bírt (Bacchus-Altar), minek lapját még ma is mutogatják, balra a híres johannesbergi, hol varázsbájú kilátás gyönyörködtet; némely helyen hoszú fűszálakkal mint ritka hajjal benőtt kopasz sziklafejek látszanak; sok gerinczek s oldaltetők pedig erdővel s bokrokkal elborítvák, melyek Visegrád' vidékére emlékeztetnek a Duna' partján. S különösen vad és regényes kép St. Goar' szirtréteges környéke, közel azon örvényes helyhez, hol a folyam 200 láb hoszú sziklaalapon 5 lábat esik, s nem távol a Lurlei-bérczek' fordulatától, mi 15szörös viszhangot ád, hol a gőzhajótársaság az utasok' multságául egy embert tart, ki trombitái és lö. A hegyoldalban mindkét parton sűrűn elhintvék a várromok, némelyik még egész épület, omladozó ablak s kapulyukakkal, s az ilyen hasonló az ember' csontvázához, melyen a szem, orr s szájlyukak borzasztón sötétlenek; némelyikből egyes falak s tornyok állanak, s ezek nem költenek bánatot a lélekben, mint nem egy ismeretlen láb vagy karszár mi a temetőben hever. De e romok még is keveset hatnak, talán mivel sűrűn következnek egymásra, s így nincs a léleknek ideje merengve elelsülyedni, talán mert csak úgy költ érzelmet az omladék, ha emlékezetek kötődnek hozzá, avagy köztte pihenünk a legördült kövek' puha mohában, s képzeletben a várat újra fölépítjük, nőkkel, vitézekkel, szüzekkel megnépesítjük, innepekkal, lakomákkal, harczjátékokkal megszépítjük, és ábrándunkból fölébredvén, – szomorú pusztulás közt látjuk magunkat, egy szín sincs

a pompából, egy fény sincs az örömből, egy hang sincs az életből, mind ennek sírján ülünk.

A rajnavidéki romokrul sok regét tud a nép, a folyam' közepén épült hajóalaku Pfalzról melyben kelle a pfalzgrófnéknak lebefegedniök, – a kilencz oszlopon nyugvó nyolczszeg Königsstuhrol, hol régenten a rajnai négy választófejedelmek birodalmi tanácsot ültek, – a víz' közepén kiálló csonka Mäüsethurmról, hova egy népsanyargató érsek a mennyei csapásul ráküldött egerrek elöl futa, de a hullámokon keresztül oda is követték s fölemésztek, – a Kedrich nevű meredek sziklafalról vagy ördög-lábtorul, melyen Lorch Gingen az ördöggel együtt fellovagola az ellopott Gertrud kisasszonyt megszabadítani, s az ördög lovának nyerge és zabiája még most is a lorchi városházban őriztetik, – a schomburgi hét várkisasszonyokrul, kik kériök iránt megkérelhellenek lévén kövekké büvöltettek, s csendes időben a Rajna' habjaibul még most is kiáll a hét vad szívű szirtfeje. S e mesék' emlékezete új bájít adván a helyeknek egyenkint, az összes Rajnavidék fölött regényesítő holdvilágkint ragyog.

Este hét óraker értünk Mainzba, hol most másodszer vagyok. Első ittlétem óta állítatván föl Guttenberg' emléke Thorwaldsentől, sietek azt megtekinteni. Jelleme: nemes nyugalom és szerénység. A betűket kezében tartja, nem mutatja. S ez eszme, mit én a szoborban kifejezve látok, így megvolt Guttenbergben is. Azt nem merem kereken állítani, azonban hihető hogy ő találmányát csak mint mechanikai találmányt nézte, de az kétségenkívül van, hogy találmányának világtörténet-változtató kihatását sem ő, sem kortársai nem álmodák. Thorwaldsen tehát bölcsen cselekvék midőn őt a forráshoz állítá mi szerény s szerény érzést ad, s homlokán s arczán a még találó Guttenbergnek nem pontosítá össze azon nagy dicsőséget, melyei találmánya most, három század után, második napkint ragyog. Gyönyörűen nemes, egyszerű és tiszta mű.

Darmstadt, Strassburg, Mühlhausen, September' 7 én, 1837.

Mainczbul pompás és hoszú sétányut vezet Darmstadtba, melynek új része szép épületekkel díszlik; de itt csak egy záporos napot töltvén, éjjel a kies vidékű Heidelbergbe utazám, hol az egyetemi könyvtár régi névkönyveiben számos magyar nevet olvastam, s Magyarország' történetéről egy százhetvenegy lapnyi német kéziratot leltem: „Catalog. Nro 156. Ungarische Chronik, von 373 bis zum König von Mathias.” A város fölötti hegyen egy nagyszerű és meglepőleg gyönyörű vörös várrombul fölséges környéket lát a szem; de ilyen a világi hír, míg a valóban pompás romrul kevés ember hallott, a pinczéjében üresen kongó nagy hordó egész Európa által ismertetik, mintha ez merő kádarczéhből állana, mert ez csak kádárok' bálványa lehet. Itt, nagy örömemre másodsor találkozám két jeles erdélyi ifjúval, b. Bánffy Danival s b. Wesselényi Ferenczcel, kik Poroszországban a möglini híres gazdasági intézetben két évig tanulának. Innét macadami puha úton sebesen utazánk az ékes és kertekkel övezett különös tervrajzú Carlsruheba, melynek tizenegy fő utczái legező alakban futnak össze a központot képző fejedelmi lakba, de a fő utczákat ismét a központi térrel s egymással párhuzamosan vont félkörded utczák metszik, s a fejedelmi laktul előre s hátra a királyi parkban, harminczkét zöld sétány sugárzik ki. E város' helyén még 1715 előtt vén erdő volt s hol a pyramis áll a nagy utczán, Károly fejedelem egy lombos fa' árnyékában ott pihente ki magát a vadászatban, s innét ered a Carlsruhe név. Ettől, mint a regényes és festőileg kellemes hegyektől körülkerített Baden-Baden fürdőtül is fájdalmasan vettem búcsút, de sietnem kell s indulék Strassburgba. Azon hasonlóság a külföldi s hazai földek, szokások, határok, vetemények közt, mely még Hollandban kezdődött, mennél inkább közeledem honomhoz annál inkább szaporodik, nem az egészben de a részekben, nem ugyan abban de most egyben majd másban. S épen az, hogy a hasonlóság különbfélékben mintegy sor szerint tűn fel, cselekszi hogy a honi alakokat s dolgokat nem együtt s egyszerre, de apródonkint s egymás után majdnem mind láttam, s így lelkem az

előjeleken örvendeztében elkészült megbírni az isteni örömet: lépni a haza' szent földére. –

A tavalyi don quixotei zendület' színhelyén, Strassburgban, melybe fahíd vezet ált a Rajnán, két elem s nyelv, a német és francz vív egymással, s természetes hogy az mi Franczországban uralkodik, Strassburgban is, mely hozzá tartozik, elvégre uralkodni fog. A figyelmet itt két nagy s remekmű kapja meg. Egyik Móricz szász herczeg' fölséges emléke, mely fehér márványból készült s nagy csoportbul áll, s véleményem szerint tisztább s erőteljesb gondolat és teremtés Canova' híres művénel, mely a bécsi Augustinok' egyházában csodáltatik; darabot, mely némán ily beszélő kifejezéssel bírjon, csoportot minek ily jó s világos legyen értelme, egészlet mely beteg egyhangot s egyszint kerülve ily különbéle indulatokat s eszméket szőtt volna művészi egységbe, szóval, emléket mely lelkemet így megragadta s gyönyörködtette volna, még nem láttam. Másik mű a világhíres góthegyház, melynek festett ablakkal gazdag hajója is belől a kívül egyszerűn szép, kivéve hogy az oltárkörnyéket idegen ízlés fertőzteti meg; de kivált remekszép a gyönyörű homlokzat, melynek szlopocskái csodálkozásra indító hoszan és vékonyán nyúlnak, mintha nem kő hanem fonalszálak volnának, s lyukacsos czifrázata oly finom, hogy nem mereven testből de hajlékony papírbul metszettnek látszik, – melyen a kapu körüli egész és féltestű szobrok érezhetőleg bizonyítják, hogy a régi szobrászok a jellemadásban, arczkinyomás' különbéleségében, a tekintet' jelentőségében, s állás' változatosságában mesterek voltak, mi szép alak nélkül is művészi erőre s eszmére mutat, mint hiánya a leg-tökéletesb alakot is gépi ügyesség művének bélyegzi. S remek darab még a homlokzat' koronája, t. i. a 445 l. magas torony. Nem oly csodatömeg mint a párisi notredamei pártorony vagy mint a durhami csonka, sem oly magasnak nem látszik mint az antwerpi vagy a bécsi, minek oka az, hogy négy szögletén négy csigalépcsős toronyka van s a hegybe menő rész nem hoszú; de finomságban s szerkezetben halad minden más tornyot, s vékonyság, lyukacsosság, erő bámulatosan van benne összeolvadva. Ki az átlátszó csigalépcsőkön tetőig mer hágni, annak feje sehol nem fog szédülni. E tornyot hogy értsd s szeresd, vizsgálnod

kell, de mint minden való szép, ez is mennél tovább nézed annál jobban fog tetszeni. A művészet csak a figyelőnek nyitja föl titkát, mert Isten az, s Isten csak imádójának jelen meg. –

Mint philantrop ki szenved ha mást szenvedni lát, utamban sokat gondolkodtam a reform, papok s özvegyeik s árváik' szomorú sorsáról, s a gyámolításukra fölállított jótékony intézeteket itt s Parisban, és Cseh, Szász, Porosz, Angolországban, Skotziában*) megismerni igyekeztem, s e helyen röviden elmondom mit e részben egész utamban tapasztalék. Mi jövedelme van nálunk egy papnak? Többnyire csekélység. S jó viselet biztosítja e neki e csekélységet is? Épen nem. És ha kiesik vagy meghal? A megözvegyült anya ínségtől kísérve hagyja el árváival a lakot mely többé nem övék, s nincs más menedék mint a nagy világ s egyetlen pártfogójuk a gondviselés. A papnak helye van csak míg él, mert az egyház családnak nem öröke s ha nem gyűjtte mit hagyhasson, vagy ha nem lehet a csekély jövedelemből semmit megtakarítania, mi lesz családnak? Valóban életkeserítő gondolat s kép mely gyakran háboríthatja az apát, hogy minden lelkismeretes szolgálatával sem biztosíthat kedveseinek bármi szűk segedelmet. És családá' állapotát nehezíti azon rang, mit a papság a társaságban elfoglal, mi, mint összekötő testé, közép az úr s nép között.

Két lépést tartok szükségesnek; először, biztosítani a pap' sorsát; másodsor, ha meghalt, családnak segedelmet nyújtani.

Az elsőre nézve, legyen mint volt eddig, *vocatio penes ecclesiam*, de az elvet tisztítsuk meg azon átoktul mely most vele jár, de nem benne hanem alkalmazásában van. Fogadjuk el azon szabályt mi az ágostaiaknál már divatozik. *Vocatio sit penes ecclesiam* határtalanul, de a kitételre nézve az ekklesia csak vádjoggal bírjon, az ítélet függjön az egyházi megyétől. Ez egyik mi sükeres javítás leend. Másik hogy a jelölt, míg ekklesiába nem hivatott meg, föl ne szenteltessék; ne lehessen pedig meghivatnia, míg bár büntetett de hivatalára alkalmatlannak egyházbíróilag nem ítélt hely nélküli pap van; ez sok fondornak elejét veendi.

*) és Helvétziában.

A másodikat mi illeti, az elmaradt papcsaládokon segíteni egyetlen mód: az özvegy s árvatár' alapítása. S hogy mind eddig szenvedni, nyomorogni hagytak annyi özvegyet s árvát, az út nyitva, a külföldi intézetek' példája szövetnekül lévén, csaknem megfoghatatlan. Én itt egy különös javaslat' tétele vagy a külföldi intézetek' részletes rajza helyett eléglem érinteni az elveket elvontan, mikén s mik szerint egy ilyen jótékony intézet alapíthatatik *).

A.' Tagai lenni köteleztetnek.

a. Minden fölszentelt pap. b. Minden felsőbb, és ez. Falusi megvizsgált tanítók; házasok és nőtlenek egyképen.

B. Jövedelem.

a. Az első betétel, b. Az évenkinti adózás, ez. A megürült ekklesiák jövedelmének bizonyos része. d. Mi begyül a közper-selyekbe az esztendő' meghatározandó napjain, e. Az ekklesiák', és f. Adakozó hívek' ajándékai, g. Kegyes hagyományok, h. Jövedelmek, mik a helybeli körülállásoktul s különös szabályoktól függenek s mik sokfélék lehetnek, például a prágai intézetbe minden fölszentelendő 15 v. forintot fizet.

Cz. Adózás s haszonvétel.

E kettő viszonyos s változó a különbféle intézetekben. Lásunk néhány példát:

a. A porosz Kurmarkban állandó jövedelme' százától évenkint egyet fizet be minden tag, s ugyan annyit az intézetbe léptekor. Húzandja pedig az özvegy, ha férje 16 évnél kevesb ideig adózott, összes adózásának; ha 16 évnél tovább adózék, az utósó 16 évi adózásbul előálló öszletnek felét, s ezt évenkint, és

*) Utazásombul megtérvén, 1838-ban, April' 30kán, a fiszápinnei egyházkerület' gyűlésében e tárgyat indítványba hoztam, s küldöttség neveztetvén ki, tervemet ez elfogadta, s jelenleg az intézet már életbe lépett, s alaptökéje több ezer forintra növekedett.

ez 20 porosz tallérnál kevesb nem lehet. Tehát az özvegy két év alatt az egész betett öszletet visszahúzza.

b) Altenburg herczegségben a statusszolgák özvegyei' számára állított intézet a papokra is kiterjesztetvén, fizetéseikből száztul négy huzatik le, s az özvegy férje' fizetésének $\frac{1}{4}$ dét kapja.

cz. Skotziában a skót egyház' papjaira nézve, az 1814-ben némileg megváltoztatott 1779-ki országos törvény négy osztályt nyit s e közül szabadon lehet választani. Az elsőbe kell fizetni 78, a másodikba 118, a harmadikba 153, a negyedikbe 196 v. forintot, s különbség nélkül 250 v. forintot a belépéskor. Az 1837ki számadás szerint, az első osztálybeli özvegy húz 550, a második 750, az utána következő 950, az utósó 1150 v. forintot. E rég óta álló intézet' tőpénze mintegy három millió v. for. tesz, 1837ben az özvegyeknek s árváknak 376,000 v. forintot osztta ki.

d. A skót dissentereknel is négy osztály van, de a belépti bér nem ugyan annyi minden tagra nézve, mert ki 46dik éve alatt van 78, ki 44ke alatt 130, ki 54ke alatt 260, ki 60ka alatt 390 v. forintot fizet.

e. A strassburgi intézetbe 225 v. forintot egyszerre befizetvén, évenkinti adózás nincs, s azért az özvegy most, körülbelöl 20 év óta állván az intézet, 70 v. forintot kap.

f. A bernaiban mennyi a húzandó öszlet, annyi a belépti bér, jelenleg 65 v. f.; ezen kívül az adózás évenkint mintegy 9 v. f. (60 baczt) tesz.

Vannak több módok is kivált Poroszhonban, hol sok papözvegy négy intézetből kap segedelmet: a közönséges tápintézetből s ez országos melyben özvegyét minden statusszolga fizetése' $\frac{1}{5}$ ig köteles biztosítani, az egyházmegyei, a tartományi és az ekkí-siaibul.

D. Szerkesztés (organisation)

A süker ettől, nem a jövedelmek' nagyságától függ. Különösen kettőre kell ügyelni, először: hogy a haszonvétel ideje' eljöttét siettető s egyéb körülállások az adózás' meghatározásában

illő tekintetbe vétessenek. Például a bernaiban a második s következő házasságbeli özvegyek' nyugpénze annyi évig húsz éven fölül, mennyivel ifjabbak férjeiknél, nem fizettetik, a második nőért fél belépti bér, a többiért e bér nem kívántatik; az edinburghiba beléptekor a 40 évet haladott többet fizet; a strassburgiba a 60 éven túli be sem vétetik. Másodsor arra kell ügyelni: hogy az intézet megalapodjék. Az edinburghira nézve ide czélzott az 1774ki azon törvény, hogy a meghatározott nyugpénzen fölüli maradék mindaddig a tőpénzhez adassék, míg az $2\frac{1}{2}$ millió' v. forintra emelkedik; ide czélzott a skót dissenterek' azon szabálya, mi szerint az első hat évben az intézet nyugpénzt nem ada, s ez után is csak úgy, ha a férj vagy özvegy hat évig adózik, vagy miután ez az évenkénti nyugpénzből levonatók; ide czélzott a kurmarki' azon rendelete, mi szerint a tőpénzhez, az özvegyek bármint megszapordtak legyen, nyúlani nem lehet, s a hiány jobb időkbén pótoltatik ki.

S ide tartoznak minden kérdések, például, az isméi férjhez ment de ujlag özvegygyé lett asszony fogja e nyugpénzét ismét húzni? az özvegy' halálával a gyermekek mely korig húzzák, s különböző házzasságbeliek közit mikép osztassék el? az intézet hogy s kik által igazgattassék . . . ?

Mi az adózók s nyugpénzesek' arányát illeti, az edinburghi hiányos táblákból így számolék: harmincz év alatt 864 adózó hagyott 539 nyugpénzt húzó vagy özvegyet vagy családot, tehát 325 halt el, kinek családja a betett öszlet' hasznát nem vette; ugyan azon harmincz év alatt 507 özvegyből 166 volt ki 5 évig sem húzott nyugpénzt. A dissentereknél, 1833ban, 300 adózóra 64 özvegy; Strassburgban, 1836ban, 119re 31 esett.

E jótékony intézet még kétképen gyümölcsözneék, részint az által hogy a családok takarékosagra szoktatnának, részint az által, hogy a megtakarított s összeadott tőpénz segély szomjazó gazdasági s gyárágakba vezettnék.

De lehetetlen előltd, barátom, elhallgatnom azon szeretetlenséget, hidegséget sőt gorombaságok mivel ez intézetek' vizsgálatában több papoktul fogadtatám, mi annyival inkább fájt, mert más esetekben a rokon tárgygyal foglalkozóknál a legmelegebb szívre találtam, az iskola igazgató örömmel fejtegeté elvét

s eszméjét mit követ, a fogházkormányzó lelkismeretes gondossággal mondta el tapasztalatait, a gazda nagy kedvvel magyarázta meg mit s miért tesz. S néha annyira boszantattam s boszankodtam, hogy szándékkal felhagyok vala, ha néhanéha az olárnak meleg kebelű férfaira nem találok, milyen Ammon Dresdában, Grossmann Lipszében, Brown s Liddell Edinburghban, Braunwald Strassburgban, s ha csüggednem enged azon szent remény, hogy talán irt lelek sok özvegy s még több árva' kínaira.

Egy pap a legszebb s legfontosb állást birja e földön, s ezért a szerint a mint égi s isteni küldetését elismeri avagy nem, vagy angyala vagy átka körének. De tekintet s jövedelem, mindkettő illő kell neki hogy hivatásának megfeleljen, s legyen az minnek lennie kell, egy nagy kapocs a társaságban, egyszerű életmódja által egyesülvén a néppel, műveltsége által az úri osztályljal; egy fontos személy, ki a szenvedő emberiség' tanácsosa s vigasztalója hivatala szerint, kinek az erkölcs' nevében joga van mindent kimondani s meginteni, ki életünk' minden szakában jelen van, nélküle nem léphetünk a világba s nem válhatunk meg tőle, bölcsönket megszenteli, mennyegzői esténket megáldja, s koporsónkat megjegyzi a jövő életre. –

Este késő hagytam el Strassburgot s több helységeken mentünk által. A házi élet engem' igen vonz s elgyulok ha egy szép párt látok összeforrva s egybefonódva sétálni, vagy ha egy boldog családkört szemlélek; de ha este az utcákon áltutazva betekintek a házak' ablakain, s látom, apró bajoskodások közt mint múlik az idő: minden szobát úgy nézek mint a lélek' börtönét. Különös gyönyört érzek abban hogy én odább mehetek, s oly igen szerencsétleneknek tartom, kik ott a szobában maradnak baj s gond közt, s megkötve mint a gyökeret vert fa, mely más földre nem költözhetik. Végre is csak csigasors az embereké; fölépítjük a kőlakot, s mint a csiga' élete, kibúvás s bebúvás közt fogy el életünk.

Colmártul, hol reggelizénk, kellemes napunk s utunk volt Mühlhausenig; jobbra termékeny rónának voltak szép határai a francz hegyek, balra a badeni Schwartzwald' tetői kéklettek, eredők Helvétzia' aljaiból. Az iparszellemű Mühlhausenben, melynek egy háromszögletű tere fényes épületekkel ragyog, né-

hány Tóráig mulatván, a szőlő közé sétálék ki, s itt ismét láttam hogy a német nagy életszépítő. A szőlők elején kecses házcskák állnak, körülrakvák gyepplagok, hársszékek és zsámolyokkal; udvarai kicsiny kerteket képeznek, melyek' zöld fűvébül a körded virágágy egy bele rejtett tálvirágkint ragyog elő. Néhol nagyobb házakat látni, miket a birtokos nyári lakul használnál, s ily helyen az udvar fákkal van beültetve mik friss árnyéket tartanak, s falózákkal megrakva mik nyugodni hívnak. S csaknem valamennyi szőlő eleje ilyen; parányiség mi elvétetett a szőlőbül, de igen sok a kellem mi az élethez adatott. Nálunk mi sok parlag, mi sok föld mit nem bírunk művelni, még is udvar s kertalakításban fősvények vagyunk. Úgy látom, nemzetünkben az 'utile systemának' nagy híve nő fel. Pedig mint a jövedelemnek, úgy az életörömmnek s élvnek is megvethetni alapját, forrását nyithatni miből csak meríteni kell, magvát hinthetni minek megérését csak várni kell, bányáját találhatni miből aztán folyton ásni s szedni kell; így az ékes ház s udvar, a kellemes tekintetű birtok, a szép s illatos kert mintegy termi az embernek az örömet s élvet, egyik télben, másik nyárban, némelyik tavaszkor, némelyik egész éven által. Ki nem cselekszik ekképen, ki örömet s élvet nem tőkésít annak csak kamatait fölhasználendő, az ezt drágán fizeti meg, mert valamennyiszer éldelni kívánja, meg kell vennie. Szóval: a német ülteti az öröm' fáját s évenkint szedi gyümölcsseit, a magyar s francz csinált virágkint gyártja az élvet, s így ezt nem élőfáru szakítja, mi újat termend új munka nélkül, de veszi mikor bírni vágy. —

September' 7kén, délután 4- órakor Helvétzia' határainál álltunk. Helvétziába mindent szabadon bevihetni; a dolog nem árt', így szólnak s ez igaz; de embertől szorosán előkérlik az útlevelet, mert azt hiszik: 'az ember jónak és gonosznak kútfeje', és ez szintén igaz. De erőségül ez ellen, s védelmére azon hazai szokásunknak, mi szerint útlevél nem kéretik, én is előveszem a vének' nótáját: ha eddig útlevél nélkül megéltünk, nélküle ezután is megélhetünk. Régóta nem lévén ily derült nap, örömmünk nagy volt, kivált enyim, ki reményt kaptam hogy Helvétziában ősz felé is szép napokat érek. Mert nem annyira az öröm maga boldogít, mivel az rövid életű s hamar elpattan gyöngé harmatkint, mint az

örömnék emlékezete a múltból s reménye a jövőben. S reményem, mivel a szabadság s az isteni természet' földére lépök, kibeszélhetetlen. Dobog szívem, s lelkem szent félelemben reszket, mint ama nagy látnoké, midőn Isten színe' meglátására indult a Sinai hegyre.

Egész életemből csak ez egyet, napjaimat Helvétziában, irigyelheted tőlem. De ne tedd, kérlek; ne irigyeld ez egyetlen fénypontot a sötét kebelnek. Neked engem' csak szeretned, neked velem csak örülnöd szabad. S nem sokára, annyi új kéj és öröm és fájdalom' emlékezetével, karjaid között fekszem, azon házban melyben bölcsőm rengett, azon fák' körében melyek velem együtt nőttek ugyan azon földből miből én, azon ég alatt mely keblem' lángföhászait először hallotta s örökké hallgat róla; – karjaid közt fekszem ismét szent hazám' földén. Ó e szóra feledem hogy Helvétzia' határainál állok! Ez lehet szebb, nagyobb, dicsőbb, fölségesebb, de azért lelkem kilobog belőle, keletre, hozatok, félelétek s örökre csak arra. Barátom, várj minden órában, ölelésre nyitva tartsd karjaidat minden perczen, mert én sietek, a legszebb völgyben is rátok emlékezem, az alpok' legmagasb ormára is csak azért hágok föl, hogy megpillanthassam a kedves hont, mely egy nép nagy és szent fájdmának tanuja s emléke.

HELVÉTZIA.

(HELVORSZÁG.)

LXXXVI

Basel, September' 9èn, 1837.

Basel, e történetileg nevezetes város, gazdag polgárokkal bír de fényes tekintettel nem; görbe, meredek, szűk utczáit sötétén árnyékozzák be a házak' széles ereszei. A regényes zöld partú Rajna, mely eddig keletről nyugotnak folyt, itt fordul északnak, s eleven hullámzással siet el a rozzant fahíd alatt, mely a várost a badeni oldalon lévő Kis-Básellel összeköti. A hídfő melletti kapu tornyának egyik ablakában egy grotesque fabábot lát az utas, mely összefüggésben lévén az órával, vörös nyelvét reá csúfolólag nyújtogatja. Ez igen régi báb azon korból való, midőn a város' lakosai ellenségeskedésben éltek Kis-Básel' lakosaival. Egy dévajnak eszébe jutta őket ez állandó fintorképpel boszantani; de ezek az ingerlő tréfa' ellenébe egy még illetlenebb képet állítanak, mi a nevetőket részökre vonta.

Basel' vidékén havas bérczetek még nem látni, zöldelő halomok, dombok, mezők, erdők, s kéklő völgyek és hegyek gyönyörködtetik a szemet, mik bár mi szépek, úgy látszik csak keřitényei a hegyen túli csodavilágnak s édennek, melyben kellejnes és fölséges, szép és nagyszerű, pásztori és rettenetes teremtoi szabadsággal s szellemmel van összehalmozva. Egy pompás reget éltem itt. A kakukfű' tengere balzamos illatot lehellt föl a légbbe, – ez az imádó föld' tömjéné volt a mennyek' urához; az olvadatlan harmat, mely gyöngyeivel mintegy innepre ékesite föl mezőket s ligeteket, még hűvösen mérséklé a növekedő meleget; a kék köd' párája ritkult a völgyek fölött mint egy fátyol mi a leány' kecsarczárol lehull; s a nap, mely egy hegyromruí látszék elindulni, királyi tekintettel ragyogott az égen. Leültem a fűbe. Oldalt tekintek, s egy kicsiny harmatszempire esett pillanatom. Harmatot sokszor láttam, de soha nem csodáltam így. Az opál mit világszemnek neveznek, a gyémánt mi éjjel lámpakint világol, a csillag mi két hajnalban szikrázva ragyog, nincs ily szép. Te égi szülött, te az ég' szeme vagy honnét hullsz hogy nézzünk általad, szerény, gyöngbe, szűz, reszkető ez idegen s

alacsony hazában; a gondolatlan eltapos a fűvel min függsz, de az elmélkedő rajtad marad függve s fölületben parányi de mélységben végtelen fényednél Isten és teremtés' csodálatára vezetettik. Nem egy szent csöpp vagy e te valamely csillaganyagba, hogy megszenteld a bűnös földet, megáldd az átok' e kertét, s mint égi manna tápláld a természet' örökké szülő méhét? Nem az örök-értelem' sugara e szivárvány fényed, mi mutatja hogy testben van határ de a lélek-világ mint a fényvilág, bár mi parányi, mérhetetlen? nem tükre e a mindenható hatalomnak mely ím egy vízcöppbe egy tündér országot behelyez? nem bűbajos cső e min a hit s szeretet' határtalan egébe átpillantunk? Elpattana a harmat melyet néztem, de még millió villogott körülem. Mi sok tanítók, de az ember nem hallgat rajok! Mert sokan csak a hang' nyelvét értik, pedig az alak, a szín, a fény is beszél, s csak ez a nyelv az mi soha nem hazudik, mi legtökéletesebben magyaráz, mert az eszmét s érzelmet teljesen, egészen, egységben s egyszerre fejezi ki. A szerelmes szem' tüzeit, a hűség' pirulását', a bánat' alkonyát, az öröm' viradását ki nem érti? A szelíd holdfény kit nem ábrándoztál és szenvedtet édesen? A nap lángarcza nem hirdet e örömet s kedvet a föld népének? S a tiszta éj' csillagos sátora alatt nem támadnak e ünnepi pompájú érzemények az emlékező s reménylő lélekben? Koszorúja a vad cometák, csillagok, égi tüzek s bolygó lángoknak némán de azért nem szóltanul, hangtalan de azért nem énektelenül forog a mennyek' titka körül; fényök' harmóniája dicsóíti az urat. E nyelvnek zenéjét nem hallani de érteni kell. – A harangszó, melynek áhítatra hívó hangja sok mérföldet bekong, hol elhalva hol ismét megcsendülve s a tiszta légen keresztül hullámozás közben mintegy kristályilag megtisztulva hangzik itt, s csodálatosan hangzik, mert most elől-rül, majd oldalrul, majd hátmögül, majd végre a magasbul hangzik a fülbe, a mint a hegyek s kigyózó völgyek közti ütődés s verődésből s a kapkodó szél' játékából utat talál magának. S különösen bájhatású sok harangot egyszerre hallani, midőn köröskörül sem falut sem tornyot nem látunk; a zengő hang fölülről érkezhén, úgy tetszik, mintha a levegő vagy maga az ég szólana hozánk. De nem ez szól, földi harangszó ez, beharangozás e legnagyobb egyházba, a természetbe; ennek kúpja az égbolt, e

kiterjesztett kék erősség, melynek középpontján a nap' arany lámpája tündökölve függ, mi ha nem maga isten is, de legmél-
több képe Istennek; benne áldozat' oltárai a magas hegyek, honnét
illat és könyörgés közelb éri az eget; a völgy sülyedt helye az
arczra borult bűnbánóknak; a fényes patak belső tisztulásra int;
s a sötét barlangok gyónszékek melyeknek pusztá csöndében a
lélek önmagának vall s lakol. S ím a fehér felhők' gömölye köd
és füstköd gyanánt szállja meg a hegyek' derekét, fölül rajtok s
belőlök a kék tetők magasan nyúlnak ki. E felhők nem festvék
mint oltárainkéi, ezek élnek, mozognak, jöttek és menni fognak,
alászállnak és fölemelkednek. A Sinai hegy' füstölgésére emléke-
zem s megdöbbsent a gondolat: Isten van jelen a felhők mögött.–

Ivám az úgy nevezett hely-vérből, mely vörös bor azon csa-
tamezön terem, hol 1444ben tizenhatszáz helv negyvenezer francz
ellen tíz óráig harczolt s tizenkettőt kivéve leonidási halált halt:
Berna felé megindulék. Szűk völgyeken által vezetett az igazi
Helvétziába az út, s így ez út, utczához hasonló mi fölséges térre
visz, sikátorhoz min roppant amphitheatrumba jutni, folyamhoz
mely a széles óceánba úszik a vándorhajóval. A hegyek mik
eddig luk, fák s mindenféle növények' zöldében tetőtől talpig
ragyogtak, kezdenek magasodni, kopaszodni, kietlenedni. Ittott
házak függnek a bérezek' élén, szédítő magasban. Delemonntul
nem messze komoly morgással zúgott egy patak; fekete földü s
fagyökerektül behálózott partja fölött barna fenyők tartottak
éjszakát. E part' oldalában sötét üregeket vájt az idő. Egyikben
egy darab kő, melyen csaknem hasonló nagyságú zöld moh nőtt,
magánosan ült. Látni, rég nem mozdult helyéből. Ki tudja meg-
mondani mióta fekszik ott? Bár mi parányi, a földdel egy idős-
nek látszik.

Este a hold feltűnt de csak hamar le is szállt. A félhomály-
ban úgy láttam, iszonyú sziklafalak' szorosában utazunk. Szinte
borzadtam midőn a fejünk fölébe kihajló s lapdakint függő or-
mokra föltekintek. Csak egy billentés ott fön, s zúzva és egy-
szersmind temetve vagyunk. Az erdei patakok folyvást harsogtak
körülnk, a vízomlások bús hullással csorogtak alá, s a szél né-
hanéha tompán zúgva támadt föl az erdőkben mint tenger' bögése
vésznek idején. A csillagok hidegen fénylettek de csak azért

hogy megvilágítsák a veszélyt s az ijedelmeket, s az éj' homálya épen azt takarta el, mi gyönyörködtetett, vigasztalt és bátorított volna.

LXXXVII.

Berna, Grindelwald, September' 11en, 1837.

Berna egyike a legékesb és legtisztább városoknak Helvétziában. A házak, melyek csinos ízlésben építvék, földszint, az utcák' mindkét oldalán, oszlopokon nyugvó boltozatfolyosót képeznek, mi gazdag s czifra táraival bazárhoz hasonló, s hol árnyékban a nap' heve s földél alatt az eső és szél ellen, egész nap tolong a vevők, sétálók s jövőkmenők' serege. Közepén a tágas s jól burkolt utcáknak faragott kőmederben foly végig egy tiszta csermelyke s fölötte, bizonyos távolságban, érdekes szoborcsoportozatú szökőkutak emelkednek, mikből kristályüveg' iveretekint szakadatlanul ömlik a hegyi források' gyönyörű vize. De a főegyház' tornyából esik a nagyszerű s fölséges kilátás. A völgyben len hangzó Aar, mely a szörnyű Finsteraarhorn' tövében hóvízből ered, kéklő hullámaival mint kedvesét öleli körül a hegyet min a város ül; túl rajta nevető mezejű dombok zöldéinek, tarkázva pásztorházak' fehér s erdőszakaszok' barna pontjaival, s ezek és a fölöttök kéklő hegyek mögött az ijesztő alakú Niesen óriás feje feketlik, s az egész képet a hóval boritoit Jungfrau, Schreckhorn, Stockhorn csúcsok' fejedelmi sora, a magasban egymásra tolakodott fehér fellegekkint zárja be a távolban. Dicső tájkép; benne délnek viruló s ligetes völgyei mellett észak' hó és jéghegyeit látod, s míg emezeken a nap' fénye hideg tisztaságban tündököl, amazoknak ugyan az mint teremtő, tenyésztő, tápláló láng életei, illatot, színt ad. És ez itt az első pillantás az i g é r e t' földébe.

A cathedral körül épen a toronykalauzt keresem, midőn egy bernai ifjú, Stierling, ki engem' Londonban Dr. Bowringnál csak egy perczig látott de velem soha nem beszélt s kire én nem is emlékezem, megszólít, s ajánlja mind azt mit tud s mit tehet. Ha tanácsainak, az iránt mikép utazzam, nagy hasznát vettem, előző

részvéte még inkább meghatott. Mert szívesség mely véletlenül s kéretlenül jön, kétszer kedves mint a talált kincs, aratunk hol nem veténk, gyümölcsét szedjük a nem ültetett fának, hol feledve s ismeretlennek hívők magunkat megemlékeznek rólunk, ajándékot kapunk, látjuk kitől de nem tudjuk miért? S hol van ennek forrása? Az elmében e mi számol s magát soha sem feledi? Sokszor de még sem mindig. Az emlékezetben e mi hálát jegyez, s adóságát, mivel egynek tartozik, másnál leróvni akarja? Néha de ritkán. Vagy azon örömben s belső megelégtetésben mit ilyenkor érez a szív? Hisz ép ez az minek okát kérdem. Leggazdagabb forrása az emberlélek' egyedül szent, egyedül tiszta érzeménnyében a szeretetben van; ennek a szívesség egyik virága, de mit még mint bimbót nyerünk, mielőtt megért s kinyílt, azaz rózsává vagy szeretetté vált volna. Szeretet a léleknek egyetlen nem enző érzeménye, mit jutalom nem gerjeszt s veszteség nem rettent vissza, mely mint egy másik égi tűz a villám kigyúl s elmúlik fejthetetlenül, ez rohan a lángok közé a sikoltót kiszabadítani, a tört hajóhoz lázadt tengeren ez visz segedelmet, ez szenved kínokat a hazáért, ez váltta meg halálával a világot; szeretet a legfőbb erény, élőfa melyen mind a többi terem; napja a lélekvilágnak; Istent emberi nyelven érthetőleg csak egy szó fejez ki, és e szó: szeretet. Mi a testvilágban szép s élő van mind e fölséges eszmének képe, visszasugárzása, ismétlése, kinyomása anyagban; mert a lélek és testvilág tükre egymásnak s mindkettő Isten dicsőségének visszatündöklése kétképen: az gondolatokban s érzelmekben, ez képekben s tárgyokban. Midőn partjait a patak termékenyíti s mezőt öntöz, midőn a vízduham zeng az erdőben, midőn a szél a fák' hím és nő porait hordja össze, midőn a virág illatot lehel, midőn a lángoló nap sugarainak meleg szárnya alá veszi a hideg földtekét, midőn a csillagsereg' tüze vigasztaló fényt küld az éjszakába: szeretet. Mert élet és szeretet egy értelem két szóban, szeretet nélkül nincs élet, s hol amaz a lélekből kivesszett, ott az élet csak árnyék nap' nyugvása után, elröppenő illat a meghervadt rózsza körül, emlékezet a múlt örömek fölött, s viszhang a már elhangzott kiáltás után.

A t h u n i kék tó, Bernátul $5\frac{1}{2}$ mérföldre, a legregényesb s legfestőibb vidékek' egyike az alpok között, s egy részét teszi a

híres szép Oberlandnak. E tó úgy fekszik a földön mint egy tiszta tükör, mely zöld ággal van körülfonva s belőle az ég kéken sugárzik föl. Szemközt a gőzössel, melyen menénk, s a tájkép fenekén, a Niesen s több roppant sziklatömegek emelkednek, a Blümlisalptól az Abendbergig; jobbra és balra hol meredekebb hol lejtősb hegyek állanak, némelyik pázsittól s erdőtől zöldéi, némelyik meztelenül nyúlik föl. Gyakran látni a hegyek' oldalán, távol a földtől, egy darabka felleget hol állni hol lengeni egy magános madárkint mely elmaradt a többitől. Apródonkint elvesz vagy egy leszállt felhőcsapat kapta el magával vagy a szél fuvta semmivé, vagy nem tudni hova lett. A löszéihez közel s a hegyek' derekén sűrűn fekszenek a faluk; magasán a tetők felé vityillók vannak, melyek messziről néha fehérlenek mint egyegy hópont, néha úgy látszanak mint egy festett ház a képen; ittott vízómlások csörögnek, a Pfannenbach, Stampbach, s kivált a Saint-Béat mely már távolrul nagy zajjal hirdeti magát. Oberhöfen körül egy régi hegyszakadás hever. Az omlás alatt emberek s házak fekszenek; fölöttök gyalogutat nyomott a maradék. De hol nem jár az ember sírokon? Az ember olyan a földön mint telkén a növény; elhervadván porával neveli a telket mi őt termetté. Yan e föld mely nem volt ember' teste, van e hely mit már be-nem hintett volna a holtak' pora? – Távolabb igen magas helyen áll egy kápolna, néma képjele a csendes fohásznak a teremtés' e nagy színhelyén, azon sóhajítás' megkövesedése mi itt a csodálkozó mellbül kiröppen. Midőn gőzösünk egy kanyarulatnál befordult, s az orrában lévő trombita-orgona megindította, ez és a viszhang pompás lármával tölték be a fölséges reggeli tájéket; mintha csatába ereszkedtünk volna a kiáltozó sziklával.

Neuhausnál kilépven a hajóbul, rövid fél óra alatt a zord és szirtes Harder' alatt fekvő Interlackenbe érünk, mely városka naprul napra vesztí ősarczát. A régi faházakat hoszú jelmondataikkal a zsolttárbul, a ködarabokkal nyomatott idomtalan födeleket, a tojásdad ablakelőtti tágas és sötét deszkatornáczókat ízletes angol mezei házak váltják föl. Terepély fák' árnyékában sok ilyen lak és étházak vannak itt elhintve, mikben nyaratszaka egyes utasok s családok egész hónapokat eltöltének. Én siettem

a H o h b ü l h tetőre, honnét egy felülmúlhatlanul eleven, kecses, tündéri, nagy és változatos tájkép nyílik a szemnek, kivált reggel és délben, midőn a nap a brienzi tó felől vagy a Jungfrau' csúcsáról ragyogván, hátulról jött sugarai mintegy viszik a pillantást oda hova tekinteni kell, midőn világítanak de nem vakítanak, midőn a fény a hévtől még külön uralkodik, midőn a vidék' legkiesb részeit nem önti el fénygőz. Alattam élettéljes zöld dombok s hajlások feküdtek, szakaszonként megvilágítva napfénytől, szakaszonként besötétítve hűvös árnyéktól, s általában úszva azon fényhomály' varázsában, melyben szintén a természet legnagyobb mester. Fejem fölött terhes fürgetegként a barna Harder, általellenben erdők, hegyek és szirtek fölött egy völgynyílás' végén a havas Jungfrau' vállalai fehérlettek, s balra és jobbra panorami egű s világítású s távolságú partokkal ragyogtak a brienzi és thuni tavak, kéken mint a fölöttök kiterjeszkedett ég, s e kettőt a csillogó vizű Aar mint mesterséges csatorna köté össze, melyen könnyű csolnakban evezgéltek néma halászok, kiknek ebédé még elevenen úszkált az átlátszó habokban.

Lauterbrunnen felé egy salvator-rosai vad természet' közepette menénk, milyet még eddig nem láttunk. Csodás alakú, színű, rétegű tar sziklafalak, fekete öblökkel s kínlódó ércsurgásokkal: elvált bérczdarabok szörnyű nagyságban az út körül, s még sok fön borzasztóan függő mely csak a gördülés' perczére váraozik; alig bírja magát – terhe önmagának – fentartani, s kétli az utazó, hogy míg elfut alatta, megáll helyén. Az ormok' szélein s az oldalakon sötét fenyőerdők vonulnak el; néhol az omladásban a fák ritkán s úgy állanak, mintha porba volnának beszurkálva; néhol a sziklalépcsőzetek, fáktól s hosszú fűszálaktól gyéren földve, egymás fölött kerti terrasseokként tűnnek föl; néhol ismét a bástyákat s amphitheatrumokat képző bérezek, a körülök heverő darabokkal, mint romai oly épületnek, mely nem azért rom mert összedült, hanem mert föl sem építettett. Az egyesült fekete s fehér Lütschinen-patak pedig szirtdarabokkal behintett ágyában tajtékozva s csattogva zuhog, s ha a szél hallgat, ha a rengeteg nyugszik is, lármája örök lázadásban tartja e gyönyörű kietlenséget. Pokolszép völgy; ilyenbül gördítgeti föl szikláját haszontalanul a boldogtalan Sisypfos.

Épen nem csodálhatni tehát, hogy itt hidegen haladék el egy várrom mellett, s mosolyogva tekintek rá mint egy levetett veréb-fészekre. Hisz körülem a meredek sziklák várfalakkint állanak, s az egész vidék mint egy isteni omladék, mit a teremtés' napján töredékeiben hagyta a teremtő.

Égető hőség levén, útítársam, egy olasz-francz, kendőt borítva szemére s elaludt. Sóhajtva s megbotráncozva pillanték rá, mert ki a szép természet elől szemét behunyja, ép úgy bűnhődik mint ki lelkéből Istent zárja ki. A büntetés nem is sántikált; tengelyünk egy kődarabról lezökkenés közben kettétört.

Míg a kocsis bajlakodék, én egy jobbra eső vártorony' romjaihoz mentem, mely alatt egy új sírt találtam. Rajta csak rögek voltak, zöld hant. egy sem s emlék sem, kivéven hogy a torony' leszakadt ablakköve sírkő gyanánt álla meg ormán. Botommal a síron porozék, midőn egy 12-13 éves fiú, ki kecskéi között játszik az erdő szélén, felém nyargalt s térdre hullva esdő szóval monda: „Ne bántsд jó úr a jóт, ő senkit nem bántott.”

S hogy hívnak téged' jó gyermek?

„Julius.”

Julius mezítláb volt s rongyban, de oly szép gyermekfőt soha nem láttam. Szőke leomló haja mint a széltől összezavart vízhab, homloka magas, arcza hosszúdad, színe vegyitek pirosbul s halványbul, szeme kék mint a tavaszégből egy darab, melyen az ifjú nap' tüze fénylik, orra finom, szája mint a cseppentett vér. De néha méházott, ábrándozott, néha remegett, ólalkodott, néha mosolygott, elgyúlt, dicsőült mint a lángszivárvány, s mind ez a szerint a mint a sírra, a falu felé, vagy az égbe tekintett.

Julius, kérdem, tied azon szép kecskék?

„Igen, az enyimek.”

Ó hát te gazdag ficzko vagy.

„Nem, mert hiszen én magam a másé vagyok.”

E szerint te csak pásztor vagy?

Nem felelt.

Itt lakol a faluban?

Nem felelt. Merően és soká bámult a köre, mit az omladék a sírra emlékül ejtett le.

Tudod mit, Julius, kezdem ismét, vállára tevén kezemet:

nem tudnál te nekem regét beszélni e várról? Mit beszélnek róla a faluban az öreg emberek?

„Tudok biz’ én, felelé mintegy fölébredve, de azután elhiszed e?”

Hogy ne hinném, válaszolám; mind egy szóig elhiszem.

Egy fatörzsre ülék s várakozám míg dolgát végzé. T. i. ő hegyes papírsüvegét a’ sír’ ormára egy magas vesszőre szúrta, hoszú nyakkendőjével beborítja a’ halmot, ezt ismét körülraká zöld galyakkal, s mind ez időbe került, mert mindeniknek külön szertartása volt. Gyermekész, gondolám magamban, s az alatt néztem a’ tájt. Végezvén csodálatos bohóságait, letelepedék a magas vessző mellé min a tarka papírsüveg lógott, s jobbával mint királyi pálczát megfogván, balgán komoly képpel így monda regéjét:

„Régen, de igen régen lakott e várban egy vitéz úr, ki nőül az egész birodalomban a legszebb asszonyt bírta. Már öt évig éltek együtt de gyermekek nem volt, sem fi sem lány, min ők igen búsultak. Az asszony sírt, az úr haragában csatákat üzent. „Ez nem használ’, kiáltá egy az asszony’ ablakán bekandikált vén anyó s eltűnt; „ez nem használ’”, kiáltá a csata után lepiheni vitéz’ sátorába ugyan az a vén anyó s eltűnt.

„A szegény asszony elkezdett többet imádkozni mint sírni, az úr többet epedni mint haragunni. Hoszú elválás után egy este a tóparton sétáltak. Az úr fényes pánczélban volt öltözve, az asszony fehér selyemben, s szerelmesen akaszkodott férje’ nyakába; messziről úgy tetszék, egy fehér selyem zászló függ le vasas nyeléről. A legboldogabbak s legszerencsétlenebbek voltak ők e pillanatban. Az úr sírt, először életében, az asszony könyörgött, most a legnemesb indító okbul. S ím a sűrüből kilép a vén fekete anyó, s kezében egy tüzes végű venyigét tartván, vele az úr s asszony előtt egy szép fi s egy szép lányképet lángvonásokkal lerajzol. „Gyermekeitek’ képe”, monda, s mint más-szor eltűnt. A két kép mihamar kialudt a földrül, de soha sem a boldog pár’ szívéből.

„Az asszony’ ablakában egy rózsa s egy lilium bimbózott. Mint egyébkor, úgy ma is lefekvés előtt megöntöze, s imádságát közöttük monda el.

„Reggel valaki félre vonván a függönyöket, a hitvespár fölpillant, s íme nagy csodául egy szép fi s egy szép lánygyermeket látnak az ágnál térdelni. A lány bábut, a flu nyilat kért. A boldog szüléssel az egész vidék, megünnepelte a szerencsét.

„S hogy történt ez, azt senki sem tudta megmondani, még a cigányasszony sem, ki a toronylépcső alatt sötétségben mondogatott jövendőt s titkot a vár népének. Annyi igaz, a két edény melyben a rózsza s lilium állt, reggel kettétörve s üresen találtak, s nem maradt egy levélke sem a két virágszálból.

„A két gyermek gyönyörű volt mint két csillag, s vidáman nőtt mint a sebes növésű folyóka. A várudvarról s kertből ki nem mehettek ugyan, de itt mindent cselekedhettek, játszhattak, főrdhettek, szakgathattak, kocsizhattak, lepkézhattak. De ők mit csináltak leggyakrabban? Egymást ölelték, csókolták oly benső szerelemmel, mi másoknak megfoghatatlan volt. Olykor a hattyú' szárnyai alatt ezzel együtt eveztek a tóban, s kilátszó fejüknek szárny sem hibázott hogy angyaloknak nézessenek.

„Tíz év elmúlt s még jobban szerették egymást; mint két láng mely összefoly. Szüntelen együtt jártak, jöttek, mentek s gyakran fél napokig lappangtak bokrok' hűsében. A szegény szülék aggódni kezdtek, hogy nem bírják gyermekeik' szeretetét, s ezért és azért is hogy szerelmök idővel bűnné ne fajuljon, a cigány asszony' sötét tanácsára elzárák két áltelleni csonka toronyba. Egyiknek roma itt e dőledék.

„De ezzel a bajon nem volt segítve, mert a két gyermek regtől estig az ablakban ült s egymást nézte. Az úr parancsolá s az ablak félig berakaték, s az árvák ki nem láthattak. De még ez sem használt, mert ki nem tekinthetvén, mint madárcák énekelének egész napon, s úgy látszott, ők teljesen értik s érzik egymást. Az úr ekkor egészen be akarta rakatni az ablakokat, de az anya nem engedé tőlük elfogni a szép napfényt melyben felnőttek. Tehát beköteté szájaikat, a gyönyörüket, hogy ne énekelhessenek. Másnap reggel a bánkódó anya korán fölkel, s kijön legalább a tornyot nézni, mert nem bírt túrni, hogy se' ne hallja szavaikat, se ne lássa arczaikat, sem a helyet hol vannak. S mit láta? az egyik ablakbul egy rózsza, a másikkul egy lilium hajlott ki mintegy összeigekezve; – a' gyermekek többé nem voltak.

A szerencsétlen anya' szíve megszakadt. Harmadnapra fekete bársonnyal takart koporsóban vitték a kriptába. Midőn a toronyablakok alatt vitetett volna el, a rózsa s liliom hervadva hullt reá.

„Az úr még sokáig élt; de soha ki nem lépett a várul. Ha romlott a vár, javítani nem engedte; így midőn meghalt, avar kész omladék volt sírja fölött.

„A vén anyó ....

„Nini! vad libák, magasan, fön repülnek! ... mindjárt beérnek a felhőkbe ... Tudod e' miért mennek a felhőkbe? Levelet küldtem tőlük jó anyámnak. Nem hallod? én hallom mit beszélnek. Most mondják: íme egy levelet hoztunk, két bacz kell érette. Anyám feleli ... mit felel?” ... s itt az égre ismét föltekintett, mintegy várva a feleletet.

»Jaj jaj, nekem,» kezdte egyszerre ordítani, „a nap leszáll.” S mindent lehányt a sírról, süveget, galyat s a köre fölállván, arczzal a napnak fordult s kiterjesztvén két karját, egy élő keresztként álla a síron. A nyugvó nap égő rózsafényt veie arczára, mely pirulni s lobogni látszott; széltlebegő haja rajta ittott tartott festői árnyékot.

„Már ismét ilt vagy’, dörgé egy vastag hang, s mint a nyíl melyet kilőttek, sápadtan s visítva iramlott Julius be az erdőbe. Még azután is sokáig hangzott szavátul az erdő.

Hátra tekintek s egy tisztos férfiút látok a falu felől hozam közeledni. Mint az olvasónak, nekem is érthetlen volt Julius, s a csodálatos regétől fogva oly sebesen tön s beszéle mindent, hogy bár gyakran közbe akarék szólani, egyszer sem szólhaték. Az érkezett férfiú röviden így fejté meg a talányt. Julius egy megbukott bérlő' gyermeke; egypár év előtt elméjében meggyöngyülvén, anyja' halála után, ki e sírban fekszik, teljesen megháborodott. A regét többnyire saját képzeletébül szötte össze, s ha nem kérik is elbeszéli. Azt hiszi, ha a nyugvó nap valakinek sírján keresztet nem talál, a ben fekvő nagy kint szenved; ezért módját ejthetvén estenkint kiszökik s keresztképen kinyújtván karjait, anyja' sírjára áll. Ő könnyöbül fogadá házába az itt idegen s árva gyermeket, s foganatosnak hívén innét elvonni, ha itt leli, keményen bánik vele.

Én még egyszer néztem hátra, vajjon nem láthatnám e meg a szerencsétlen Júliust, s aztán folytatám utamat. Boldogtalan gyermek, ki elveszted elmédet és anyádat, e' két legdrágább kincset a földön! –

Lauterbrunnen körül ékes hegyi öltözetű lányok, szilvát vagy szamóczát kosárában áruulók, futkostak utánunk. Ha látták hogy nem veszünk, egymás' vállaira tévén kezeiket összeborultak s énekeltek. S mi egészen máskép hangzik az úgy nevezett tyroli ének itt a nagy szabadban, a havasok' levegőjében, a hegyek közt, mint négy fal' szűk terén; az ég maga együtt zeng vele, az erdők hallgatóznak, a holt sziklák megelevenednek, az echo kart állit körüle, sa hang a tiszta s friss légben fölemelkedik mint egy pacsirta, mely a magasban még énekel de már nem látni hol függ. Mit nem akaránk adni az édes gyümölcsért, örömet oda adók az édesb énekért.

E völgyben van a Staubbach vízomlás, Európában a legmagasb, melly 900 lábnyi szirtfalról zuhan le. Omlásában nincs harag, szelíden hull alá mint egy kibontott szőke haj' selyme. Legfölül mint füstgomoly darabokban lökődik ki a hab, mi hullás közben csillogó porrá s csöppekké válik, megütődés ismét habbá, tömeggé teszi, s szabadon hullás ismét csillogó porrá s csöppekké, s mikor e változáson háromszor négyszer áltment, az egész egy hoszú sált mutat, melynek szegélye gyanánt ragyog a hétszínű s lángoló szivárvány, mit ott az ezüst vízszálak közt a nap' sugarai szőnek, utána pedig rojtkint úsz a földre jutottan ismét folyóvá vált patak. Oldalt egy kicsiny omláska is pereg inkább mint foly, mely ezüst pillangóesőhöz hasonló; a megfagyott téli hópillék is így röpkédnek s tündökölnek a' nap' fényében. Olykor a szél fölkapja az egész omlást, s a levegőben függő lünderivnek egyik vége a szikla' ormán, másik a szikla' alján nyugoszik. A zuham' mozgó árnyéka a szirt' falán egy második fekete omlásnak látszik, mely rohanásban vetélkedik az igazival. De ha fordulván a nap, árnyékot vetnek rá a hegyek, mi délután egy órakor történik, fény és szivárvány s ezzel minden varázs ellebben, s ekkor a Staubbach hasonló egy magas felhő-oszlophoz, milyen volt az, mely járt a zsidó nép előtt a pusztában.

Én örök időkig néztem volna e gyönyörű látványt, de úti

társam, a főlebb említett francz, hevesen nógata: ha minden jelesnél soká mulatunk, keveset látunk meg. Tehát vásárolván Fölül horgas fekete zergeszarvba foglalt s alul vasszögben végződő alpmászó botokat; kezdénk mászni a magas de vidám Wengernalpra, mit kis Scheidecknek is hívnak.

S én eleven, víg, fáradhatlan valék mint a kalitkából kieresztett madár, mint az erdőbe viaszszabadult őz. Nem másztam én de szöktem, de szaladoztam a hegynek, s füttyöltem, daloltam. Nem értem magamban, lelkem fölülemelkedett magán mint láng melyet tűzhelyéről egy szél felhúz s elkap, a főséges természet' látása egész életerőmet fölrazta, fölgyújtotta, s húrait föl húzta a szakadásig. S mennél főlebb hágtam annál ideálisabb szint, alakot, lényt vón magára s vetkőzött súlyából a föld; a teher, mely a testvilághoz van kötve, a magasról tekintve mintegy elröppent tőle, s ilyenkor kivesz e fárasztó érzés a szemlélő' lelkéből is; a szem lépéskint nagyobb világot lát be, úgy tetszék kezd mindenlátó lenni, – a fülbe terjedtebb körből tódul a zaj, úgy tetszék kezd mindenhalló lenni, – az orr számosabb vidékek illatának áldozatát megérzi, úgy tetszék kezd mindenérző lenni, – a lélek emelkedik és dagad, s benne valamennyi erők s tehetségek tisztulnak, tágulnak, hatalmasodnak, tökéletesednek, úgy tetszék kezd mindentudó lenni, – és mind ez, történik a szerint a mint főlebb hágnak s emelkedünk. És így megy az erő-növekedés, tehetség-hatalmasodás végtelenül? Ha igen, úgy látszik, mintha a magasban léteiben állana az istenség. Annyi igaz, annál tökéletesb az élet, mennél inkább közeledik a mélyből a föld' színéhez, és a föld' színéről ismét minden finomabb s nemesebb a magasba vonzódik. A láng fősiet, a növények' illata fölpárolog, a hangnak a föld csak feneke miről felütődik, a lélek' legszebb fénye a remény, sa szív' legszentebb zenéje, a könyörgés, égbe vágy, s az isteni nap' sugarai is innét, alighogy megtörődtek, visszavonulnak; s midőn a józanész is, mely ösztöne a léleknek, s a népvallások, mik bimbói a philosophiának, a nép' szájával igen magas Istent emlegetnek, nem állítják e rokonnak e két eszmét: Istent és magasságot? Len állva az erdőnek csak első sorát láttam, többet a részből mint az egészbul, most állva a tetőn az egészet látom, ezt

egészen de a részeket nem; végtelen magasságban látni fognók a földet, a világot mint egészet, végtelen erővel a részeket is. Így törekszik kimagyarázni az ember a kimagyarázhatlant. Bizonyára esztelen és bohó! ki elindul fölmérni a mérhetlenséget, világgal nézni a sötétséget, a mulandóbul örököst alkotni, mik össze-férhetlenek.

Hogy ne szeretné hazáját az ember, a földet melyből vétetett, s hogy ne kivált a schweitzzi, ki árván, elhagyatva, egyedül soha nincs hegyei közt? Füttyöl vagy beszél vagy dalol, a sziklák felelgetnek neki úgymint kívánja, vígan vagy busán vagy dörögve. Ezért imádja e nép annyira hazáját, mert hiszen ha nincs barát – megcsalt, ha nincs szerető – hűtelen lett, ha nincs atyafi, – eltemette, a föld beszél vele, a föld érez vele. A por miből ember lett s a por miben fű terem nem hidegedéit meg itt egymás iránt, csak mint testvér vált el a rövid időre, mely egymás' örömeiben és fájalmában addig is osztozik; mert ha a természet szép napban mosolyog, öröm felel meg neki az ember' lelkében, s ennek panaszára a természetnek nemcsak füle van meghallani, de szája is megzengeni, megsiratni.

Midőn a Laubhorn, Thunnerstschuggen és Moelichen csúcsok alatt mentem el, egy ködarabot fölemelvén, bevetem azt egy boltozat alá melyet egy szörnyű bérez fődött. Én nem leszek, sőt talán kihal ivadékomb tized ízében, s ez úgy álland a mint lettem ma. Mi könnyű örök emléket alkotnunk, ember! Nem kell világot dúlni, se pyramisok' építésén százezerek ne dolgozzanak, csak elégejlünk emléket, mely lelket, tettet hirdet, bár a nevet elhallgatja. A vad pásztor áldja ki legelőjét esővel öntözi, ki a homokpusztában kútfőt nyit, ki a nyár' heve ellen friss szelet küld s árnyékos fát növeszt, ki életét s nyáját midőn aluszik megőrzi: de Isten' nevét nem tudja, nem mondja, nem említi; – mindegy, ezért övé a dicsőség. Áldatnunk minden, emlegettetnünk semmi.

Utunk, melly eddig délnek vitt, hirtelen keletre fordul, s im egyszerre a havas alpok' legfölségesebb lánczsora áll előttünk, a Wetterhorn, a két Schreckhorn, Mönch, Eiger, Breithorn, Mittaghorn, Silberhorn, hófödött hegyes csúcsokkal, s parányiségünkben mi térdelni látszunk a Jung-

frau' lábainál, hol állunk. Hasonlíthatlan látvány! Ki tudja leírni mit itt lát?! Kibírja elmondani mit itt érez?! Nem, az alpokat, ha nincsenek szem előtt, lehetetlen képzelni, még az emlékezet sem bírja visszatükrözni ha eltávoztál; mint a mindenható, csak színről színre láthatók. Néha hóomlások indulnak meg a tetők' köréből s mint száz mennydörgés dörgöttek rettenetesen. Nagy és megrázó e hang, mint a hegyek' szava, mint istené; az echók mint szolgák százsorosán ismételik s küldik végig a sziklákon az úr' szavát. E rengető hang az mi teremt és ront világot; de itt már nem teremt mert e kőbirodalom nem az életé, sem nem ront mert ez ősvilági romok folyton így állanak, s mert e hang már hasonló az üres kiáltáshoz szó és értelem nélkül, – belőle az ige kivétetett. Ha láttam a hóomlást zuhanni, gyönyörködtem a hegyek' dörögő chorusában; de ha nem láttam csak haliam, ijedve fordultam arra mintáz, ki egy templomban csodálgatva fordulván el az oltártul, a csöngetésre feléje visszaretten s földig hajlik – s ilyenkor örömben és félelemben reszketek mint Mózsés az égő csipkebokor előtt, honnét szóla az úr. Ez ormok' havát még nem illette embernyom, úgy látszik magának tartá meg a mindenható, s minden ilyen megmászhatlan csúcsokra kiterjed e parancsolata: „Eredj alá, mond meg a népnek, hogy által ne hágják a határt hogy feljöjjenek a hegynek tetejére az Urat látni, és sokan ő közülök meghaljanak.” (Mózsés' Ilik K)

E fölséges színhelyen, s általában az alpok közt két eszme kíséri az utazót elválhatlanul: Isten és szabadság, vagy inkább egy eszme, mert Isten nem egyéb mint szabadság a legfőbb tökélyben, s szabadság nem egyéb mint istenség legparányibb sziklájában. Ez égbe álló sziklatornyok nem oszlopai e hitünknek? De ne így mond: „Isten nagy ki ezt teremte”, mert ezt a hitetlen suppositionának állítja, kezd így: ki ezt teremte nagy, s adj neki nevet, vagy nevezd a néppel Istennek. E szűz hó s lég nem leheli e szabadságot? Mellyik igából nem öltenek ki fejőket e bérezek, miket oda fön fellegek villámokkal védnek? A szem' sugarán kívül van e nyíl mi elém a zergét, mely feneketlen mélység fölött szarván függ, s a sast mely légynek látszik a magasban? Népnek, mely hegyek közt lakik, szabadnak kell lenni, minden ezt hirdeti, erre buzdítja, erre emlékezteti körülte. A szirttető kérdi

tőle: láttál e valaha meghódítva, embernek talpa által valaha megfertőzötve? az őskora rengeteg: hallottál e fejsze' ütéseitül nyögni? s vele valamennyi hegyek kiáltják: termettünk e csak egy fűszalat, eresztettünk e csak egy csörgeteget, támasztottunk s csak egy szelecskét ember' akarátára? Igen, szabad leszek mint ti s mint őseim, esküszik a nép; itt senki nem méri a szabad levegőt mit beszívok, senki nem vet zárt a forrás' vizére mellyel szomjamat oltom, s a magas hegyoldalokat mik nekem gyümölcsöt, barmaimnak füvet adnak senki nem kerítheti el tőlem a maga kertévé. A gondviselés mindennek jegyzett helyet, a kereskedést folyamok mellé s tenger' szélére tette, a' hivalkodást olaj és narancsfák' árnyékába, de a szabadságnak sziklákból rakott fészket. A várak és városok a középkorban ezért vonultak hegyekre, mint a szabadság' természeti hónába, a Rajna' két partján, Németföldön, a Kárpátok körül, Itáliában és mindenütt. Ó Helvétzia Helvétzia! választott földé vagy te azúrnak, s mely benned megtelepedhetik kedves előtte a nép, mert ez minden lépésnél közel érzi magát ő hozá s benne a szabadságban. Mert e kettő együtt él, s ha Isten szabadság nélkül világolhat is népnek, de hit nélkül nincs szabadság. –

A francz mindjárt elfáradván, megmegállt, s gyorsaságon boszankodva monda: „ha nem állongunk meg és nem élvezzük a természet' szépségeit, mit ér utaznunk?” Emlékeztetem sürgető szavaira Staubbachnál. De ő végre annyira elfáradt, hogy a Scheideck hegyélén lévő vendégháznál tovább jönni nem bírt, s így úti szövetségünk felbomolván, a nekem maradt kalauzzal leereszkedtem Grindelwaldba, mely igen fáradságos menetel három óráig tartott, 5-8ig este. A vendéglőbe léptemkor épen három francz jó kedvű lármával vásárolt ékes faműveket, házakat, poharakat, kanalakat, dió s mogyorótöröket, vízcsészéket, zergeszarvakat; – áruk miket az utazók a Schweitzbul emlékül szoktak elvinni magokkal.

Lefekvés előtt sokáig állék ablakomban, csodálva az Eiger, Mettenberg és Wetenhorn sziklaóriásokat, melyek közel előttem, kísértetileg s némán nyulának föl a sötétes éjben. De bár ez iszonyú fekete alakok hallgattak, az ily innepi hallgatás hatalmas beszéd a léleknek, mit könnyebb megérteni mint hiszszük, s meg

nem érteni nagyobb boldogtalanság mint gondoljuk. S a holdfény rémalakot csinált a Mettenbergből; tetején a hó mint őszhaj fehérlett s omlott széljel, s derekén a világos vonások és árnyékok együtt hiven kiképezlek az orrt, a szemet, aszájt, az arcot. Képzeld egy hegyet, mely emberképet ölt magára és rád bámul.

Az őrült tünemény szinte visszajesztett az ablakból.

Berna, September' 13kan, 1837.

A szomszéd tetőkrül a magasb völgyekbe összehullt hótenger, mely folyó tajtékkint a hegyközekekből néha a zöld sikig kicsordul, jegesnek (glacier) nevezetik. Több száz lábnyi mélységben tornyosodván össze, a nap' heve meg nem olvaszthatja ugyan de olvaszt belőle, s a hó ily felolvadásban válik fagygyá. Sűrűn emelkedő fehér pyramisai mintha a köröskörül álló havasoknak mintái volnának, vagy mintha egy felütött fehér sátortáborn látnánk; jégvölgyecskéi pedig messzire kékellenek, mik alatt tompa mély hangon csörög a patak, mely az olvadás' hideg vizét a völgybe s valamelyik tóba viszi. Én a Wetterhornot s a Schreckhornokat elválasztó völgy' jegesét, az úgy nevezett felső-jegest látogatám meg, s midőn jégboltozatába bűvtam, meglepetve érzem magam mint talán még soha nem. Két teremből áll, egyik a csarnok, másik a szentek' szenté. Igen, a kéklő jégkristályok teljesen hasonlók azon kék felhőkhöz, mikkel s miként gyermekkoromban festve láttam a mennyet, az úr hajlékát, s fejem e helyen egészen megzavarodott, nem tudtam megszabadulni a képzelettől, hogy az égi lakot látom. Hiszen mennyezetkristálya tiszta s bele mélyen látni mint üvegbe, mint a tiszta vízbe fenekén az éggel, mint az ég' mély derűjébe; a láthatlan vízpára mint egy magasb világi lég érinti arcunkat, s a hűvösb légmérséklet akaratumk ellen némi reszkedést éreztet velünk, – mit érezni szoktunk valami nagynak közelében. Árnyékban kevéssé fénylik e hely, benne szent homály uralkodik; de mikor belopószik a nap, ragyog mint gyémántlak – fényből látszanak állni a falak. A mythos' korában.

ezt a nép valamelyik hegyisten vagy nympa templomának szentelte volna; de hiszen én magam is oly lélekállapotban hagytam el mintha imádságról jöttem volna ki az egyházból, menendő in-
nét a magas Faulhorn csúcsra, melyen mint oltáron, közel az éghez, áldozandom az úrnak. Talán megütköztök hogy minden jobban, nagyban és szépben Istent látok? Avagy nem forrása e ő minden jónak, nagynak és szépnek, s nem természetes e, ha a szomjas vándor a patak' vizéből iván, megemlékezik a forrásra is, mit nem ismer de lételetét hiszi.

Utunk föl felé buján teljes legelőkön vitt keresztül; a frissen vágott fű különösen édes jó szaggal tölte be a levegőt; sok munkással találkozánk, mindenik kaszát, gereblyét, villát vive s egy kecskét vezet, mely, mint egy élő tejkorsó, azért legel közel, hogy minden pillanatban fris italt adjon. A tehenek a hegyoldalokban s szirtgerinczeken szabadon s nem őrizve lézengtek, s ittott a mélységek s ormok előtt fakerítvények állítvák a marhákat megóvni a leeséstül. Festőileg tűntek föl elszórva s távol egymástól a pásztorházak; lakóik, kik ide fön töltik az egész nyarat, óhajtvá várják az utast, s ha éhez el kaphatsz tejet és sajtot, s ha örülsz vehetsz emléket a szép napokrul. Egy hegyoldalbul gyönyörű harmóniai zengést hallék milyen az esti szellő által meg-
lendített üvegharangoké; gondolván a pásztor zenél, fölmásztam a hegyre. Csalatkoztam; a teheneken lévő különbféle nagyságú harangocskák' bájzengése volt, s a rendetlen, véletlen mozgás egész melódiákat kivert. Ez isteni természet' keblében a mi buta kolompjaink' zörgése káromlás volna, – ez imádság.

Négy-öt órai mászás után végre fölértünk a Faulhornra, mely 8140 lábnyira van a tenger fölött. Tiszta idő lévén, lapján mint egy toronynak tetején álltam, honnét köröskörül látom fe-
küdni alattam a roppant várost még sok más tornyokkal; egy fölséges körben érzem magamat, melyet a vésztlől égig csapkodott tengerhullámokkint egymásra toladó bérezek és hegyek képeztek, – legszéle a távolban összefolyt a menynyel s bezárta a nagy szint. A legkitünőbb csúcsok' seregét beláttam, gyönyörű tisztán kimetszett alakkal a kék ég' azúrjában, a vad Pilatot Luczern' vidékén, a híres Ri git a waldstetteni tó fölött, a sötét N i e s e n t, s közel elöttem a m a g a s - a l p o k ' sorát, a Wellhomt,

a Wetterhornt egész a Mittaghornig, s a mindeniknél magasb sugar Finsteraarhornt, elszakgatott, kettétördelt, meghasgatott oldalakkal. Ki rakta össze e bálványokat? Ki tépte meg őket földületben mint valami hitvány öltözetet? Kinek dicsőségét hirdetik e megvénhedt oszlopok, melyek' talpköve a föld? Festeni Istent s alpot hiábanvalóság; az láthatatlan és képzelhetetlen is, ez látható ugyan de festhetetlen, leírhatatlan. Avagy eredj s beszéld el a született vaknak mi a nap délben, mi a hold éjjel.

A lapályokat termökké tette Isten hogy táplálnák, a sziklákat fölségesekké hogy tanítanák az embert; azok a testért ezek a lélekért teremtettek. Ezt feleltem magamnak, midőn láttam a kopár szirteket nagy helyen elterjedni természetlenül és látszólag haszontalanul. A havas ormok legóriásibb betűi Isten lételének; egyik sem hasonló a mi betűinkhez, de azért betűk, Istenéi a lélekhez, s az eszme, gondolat, hit velők írva van. Az ő lételét a fű, virág, fülemile előtt, minek beszéde szelíd szín, illat, s ének, eltagadhatom, mert ezeknél s ezekben az igazság nincs meztelenül, hanem titokképen, mi csak az elmélkedőnek, vizsgálódónak, gondolkodónak törik fel; de az alpok' meglátásakor lehetetlen tagadni, ráismerünk mint a dörgésre s villámra, – érezzük hogy ez mennyei erő' szava s szem' pillantása a felhőben, s nem földi hang és fény; érezzük hogy e hegyek s ormok mennyei erő' művei körülünk. A Mettenberg' tövében, látom, egy kicsiny víz fénylik, nem nagyobb egy abrosznál, s benne meglátni ez egész hegyet szörnyű nagyságában; minden, bár mi parányi teremtett dologban, egy végtelenül kisebb harmatszemp' tükrében így ismerhetni a hegynél végtelenül nagyobb Isten' képe. –

Később fellegek támadtak, melyek' egy része eddig a magas hegykövekben mint bölcsőkben nyugovék. Fellegekkel az alptájak elevenebbek, s gazdagabbak képekben, csodákban, alakokban, s néha oly zavart mutatnak mint a chaos, – midőn ezt már sötétség nem ülte, hanem lőn világosság az első napon. A repülő felhők mögött futni látszanak a hegyek. Néha egy felhőnyílásból egy erdőszakasz látszik ki mint egy levegőbeli függőkert, néha egy csúcsvég egy kis kék égbörben mint pyramis a szemcső' végén, néha egy pásztorházzal egy zöld oldal, melyre

a felhők' titkos ösvényein magára sűtvén a nap, ragyog mint déli sziget. A sziklákat is ezerképen leplezik be a felhők; hol eltarják talpig mintha nem volnának, hol mint egy vékony magas szobor vagy rémalak tűnik elő a hoszú vagy rendetlen nyiladékon, s midőn a ködből apródonkint foszladoznak a sziklák, közeledni látszanak hozánk mint a phantasmagora' ijesztő tüneményei. Len egy vérszín tócskát láttam, s még alább a briunzi tó mint egy fekete foltokkal tarka nyers kék bőr terült el. Alattam, fölöttem, körültem mindenütt felhők voltak s húzódtak el mozgó hegyek' nagyságában. Ezek a felhők a sikokon magasan szoktak elszállani a föld fölött, s emlékezem, gyermekéveimben a lapályról mi epedő vágygyal néztem a repülő s változó alakokat, miket, ha apró pelyhekké szakadozának, báránykáknak nevezénk. Vágyam, a gyermeké, beteljesedett, – ím közöttök állok.

A faulhorni vendégház legmagasb fekvésű lak egész Európában. Az utazók' emlékkönyvében, mibe nevem' én is beírom, szinte kinyomva találom az Európai három fő nép' jellemét. Az angol így ír: fölérvén ekkor és ekkor, igen jól ebédeltünk, igen kéjelműnkre lehattunk s különösen a kávé finom és olcsó volt; a német majd egy egész foliolapon értekezik az emberi dolgok' hiábavalóságáruul, idézvén német és francz írók' állításait;" a francz elmés akar lenni: nevedtől (Faul-horn) féltem de fáradtságom' jutalmazva lelem. Kicsinységek, de ezek is viselik a népszellem' typusát, mint viseli a fejdelem' képét a legkisebb fillér; itt is megismerni a három népet, itt van a *comfortable* angol, az *elmélkedő* s *pedant* német, és az *elméskedő* francz. –

A nagy Scheidecken áltmenvén, egy vad s nem épen bájtalan, de ily festői országban közönséges völgy vezet Meyringen' kellemteljes vidékére. E szoros völgyben a Reichenbach küzködve s harsogva foly a medrébe gördült szirthulladékok közt, s mintegy csatázik azon szép halálért s dicsőségért mit omlásánál elér. Kétszáz lábnyi magasságrul harmincz lábnyi áltmérőljű ívben kimondhatlan dühel rohan le egy fekete sziklaöböl' mélységébe; zúgása mint egy örökös mennydörgés messze elhangzik Haslf gyönyörű völgyében, s az öböl' szélén rezgő bokrok félni

látszanak a mélység fölött s a haragos habok' körében. A mélységben, mintha alatta a földben tűz volna, forr, zug, bugyog, tajtékzik a víz, sa csalódást tökéletessé teszi a körülete lebegő párolgás s gőzölgés. S midőn összehúzott szemölddel nézném a rettenetes rohamot, rá sütött a reggeli nap, s az ezüst vízpárában egy pompás szivárvány virult ki. Egy része, később, az omlás' boltozata mögé lopódzott, – a szűz Iris tekintetünk elöl elfátyolozta képét. Ez omlás oly igen bőven s erőködve rohan mintha nem tarthatna sokáig, és oly egyenlően iszonyú dühei, hogy azt gondolnád, dühe mindig növekedik. Az ember, ki véget érez mindenben, várja mikor lesz e bő omlásnak s rég tartó dühnek vége, de várja hiában; örökké omlik, mert az örökös hó örökké ad vizet s a fekete sziklafai örökké áll. De kik várták elmúltát, azok elmúlnak.

Ehhez félórányira van a Finsteraarschlucht. Ez egy sziklarepedék, mely az Egyipt' granithegyeiben meghasadt sírhoz hasonló, sűrűn tele nőtt túskebokorral, melyet bajjal és gonddal elhárítván, keresztül rajta egy sötét üreg' szélére jutni. Leereszkedvén bele, részint lépve sziridarabokon, részint csúszva hamuszerű földben, az ösvény kezd' sötétebb lenni, s a két szikla annyira összehajlik, hogy az eget elfödi s életet e hegyalatti holt világban csak a cseppegő víz s a lathatlan fenekről fölzúgó moraj árul el. Miután, mindig le felé, mintegy két száz lépést tevénk a vízvájta függő barlangokkal lyukacsos sziklanyílásban, végre világra jutunk, – lábunknál foly az Aar zöldes habjaival, mélyen, két magas szirtfal közit. De én itt a leírások szerint, a pokol torjának neveztetvén, a pokol' éjeiét s minden iszonyait vártam, – s megcsalatkoztam.

Meyringenből Brienzebe menék, melynek szép tava nincs sem oly nagy mint a thuni, sem oly nagyszerű láthatárral nem bír, de éppen bezártságában van valami édes, meleg, varázs; – a tágas az értelemé, szellemé, a szűk a szíve, szerelemé, ezért a család' körében legtöbb s minden a szerelem, abban mit a házért teszünk szülőföldünk' szeretetén kívül már a hiúságnak s dicsvágnak is része van, a világot pedig csak lelkünk' valamennyi sugarai bírják áltölelni. Ha tehát a thuni tó' vidéke több csodálatra méltót nyújt is, élni a szív a bezárt brienzen

vágyna, vagy talán legjobb lenne az Aar' csatornáján egyikből a másikba evezgélni a lélek, a kedély, a szív' kívánsága szerint, s itt a felkelő napnak imádkoznám egy keleti hevű s lángképzeletű persá' buzgalmával, ott a leáldozó nap' sugaraival együtt ahitatoskodnám, mint megnyugvó keresztyén, süllyedő lángképe lévén a vallásbeli nagy remény valóságának legragyogóbb s világszerű bizonyossága, egy nagy erősség, függesztve az égre a föld' szemének, mely mondani látszik: meghalok de ismét fölkelek.

A thuni tón jöttem vissza Bernába, hol egy napig roszul valék, megerőtetvén magamat oberlandi utamban, s így mely napot megnyerni akartam, elvesztem. E szépségekkel gazdag környékre legalább egypár hetet kell fordítani, ha az ember nemcsak utazni s látni, de érezni s élvezni is óhajt. Mert keresgélni, ellesni kell sok bájnt mint a mese' értelmét. Szerencsétlenségem, hogy közeledvén a felleges és hervasztó ős, igen ki kell számolnom az időt, mely többnyire oly szoros, hogy a fáradság előli a gyönyört vagy a rövidség kifejlteni sem engedi. Pedig a gyönyör szinte virág, minek mint a föld virágának, itt szinte szép nap s szép idő kell; az is fokonkint fejlődik, borul ki, és hervad el a lélekben.

LXXXIX.

Berna' vidékén, September' 14n, 1837.

Élek egészen a természetnek. Imádó arczczal bámulom csodáit s kebelére hévvel ragaszkodom mint anyjáéra a kised, ki minden tárt kartul visszaborzad, mintha már tudná hogy csak az anya szív szeret más csal. Nem akarok most érintkezni az emberekkel, kiknek egy erkölcsi tömegbe vont eszméje szent, de kik egyedekké feltördelve esett angyalok; távol tartózkodom a társaságiul mely gyűlölségnek, álnokságnak, enzésnek fészke s táplálja a bűn' gyökét; melyben a szív szégyenei érezni, az elme elrejt gondolatait, az öröm e lélekharmit elveszti gyermeki ártatlanságát; boldogságot benne alig találni s az is ezerek' fájdalomán épült, a fény mi egynek homlokán ragyog milliók halálmáglyájának tűzéből ragyog reá, minden gazdaság egy tömegből lecsapolt erő, minden hatalom egy osztálybul kiszívott élet. Mert

a föld most is paradicsom, az ember teszi siralom' völgyévé, kint, bűnt, gonoszt magával s magában viselvén mint felhő a menny-követ mely saját bélét hasogatja; az ember benne az átok' csemetéje, a föld tiszta ágy mely mindent mit az úr' keze bele ültet, megterem, illatos rózsát s mérges bürköt. Kifáradva e világban, megundorodva förtelmeitül, oly édes pihennem a hegyeken, szívnom a havak' hideg lehelletét, hallgatnom a vízómlások' egyhangú csorgását, éreznem a fenyőerdők' balzamos szagát mit a szellő magával hord, gyönyörködöm a patakok' kiáltozó hullámiban, s járnom ilyen földtesten, mely, mint illetésre a hangszer, minden szavamra hangot ád. A szép természet erény testben, és oly varázsok, kivel érintkezni elég hogy megváltozzunk; haragunk elmúlik egy nevető virágos mezőben, bánatunk földerül egy tónak partján mit a kelő nap fénytengerré csinál, lelkünk mi a sirnak óhajtsáig leveretett, a havasok alatt isteni sugárkint egyenesedik föl, keblünket miből kiapadt minden életkedv, a távol' kék hegyei új vágygal töltik meg, s a hajnali harmatban, a lég' friss hűvében szinte kifördünk a bűnökből, mikkel a társaságban szennyeződénk be, s a lélek itt, mint az egyházban, néhány órára visszanyeri szűzi szemérmét. Mi egyszerűség a természet' képeiben, s mi dúltak a társas életarcz' vonalmai! Jele hogy amaz Isten'műve, ez emberé, – azt nyugalom jellemzi minek forrása erény, ezt küzdés mi belvészt árul el, – ez indulatnak s szenvedélyeknek kinyomata, amott mindenbül mint egy összetört tükör' darabjaibul Isten, szerelem, szabadság' képe sugárzik szemünkbe. Szükség, s mennél előbb halad a társaság annál inkább szükség, hogy néhanéha a természet' ölébe térjünk be, mert ez megtérés; a dühös Coriolannal, s ez az ember' képe, már senki nem bírt, nagygyá, nemessé, szelíddé a nyjának megpillantása tette; az ember' anyja a természet. Ki a természetbe lép, gyermekké lesz.

Lausanne, Genf, September' 16án, 1837.

A schweitzai utak kedvesen emlékeztetnek az angolországiakra, mind puhaságaik, mind azon körülállás által, hogy nem egyenes vonalban vezetvék, hanem a magános birtokok' szabálytalan fordulatai szerint kígyódnak, igaz így több helyet s időt vesznek el, de több gyönyört is adnak. Kertekből reájok sűrűn hajlanak ki a dió, alma, körtve és szilvafák' ágai, s a gyorskocsi' födelén ülőnek elég kinyújtania kezét, hogy magát a legízletesb gyümölcsökéi megszedhesse. Mert nem hasonlók ezek. Hades' azon fáihoz, melyeknek gyümölcstermő gályáit az öreg Tentalos' esdő kezei elől forgószelel kapja föl az árnyékos felhőkhöz.

Az emberész' remekei közt Helvországban talán legbámulatosb a f r i b o u r g i vassodronyhíd, mely 900 láb hosszú feszületben 160 l. melység felett függ. Ne vágott volna zápor, s uti társaimtól ne szégyeneltem volna, bizonyosan leszállok a megterhelt kocsirol, mely alatt a hid úgy hajladozék mint a vékony ágtető a jól lakott madár alatt. Bízám, nem szakad le, mert hiszen 1834nek Octobere óta szüntelen jönnek és mennek rajta, de hiában, szoknunk kell vékonyságban nagy erőt hinni. E gyönyörű bátor mű, két hegy' ormán függve, könnyen lebeg s inog a légben, mint egy pókszövet; a szél küzködik, játszik de nem bír vele.

Lausanne nem művei de pompás fekvése által lön híressé. Hegyoldalában mint királyi székbén magasan ül e város, s fölséges tekintete előtt a genfi tó' tükre, csaknem egész terjedelmében, ragyogva nyílik meg, s hol vadán, hol szelíden szép partokon s hegyeken túl kilátni a Montblanc' ezüst csúcsáig. Fájdalom hogy az idő elborula, s így a genfi tó hab volt csillám nélkül, s vize sötét mint a belehellett tükör, és minden vidék s hegy csak egy életlen földdarab mely a fénynek csak árnyékát bírta. Hiányzott a nap e nagy festő, ez isteni színező; hév és fény által lelket ő ad a természetbe, a természet az emberbe. Ködös időben rest, zord, buta az ember, szép napon az elme virágzik, a lélek életlőt pezseg, a szív örömmel telik meg. Mi egyéb ez mint ihlés

Ezért mentenünk kell elődeinket kik a napot Istenül imádák. A népek s papok minden korban jelt kerestek tudhatni, mondhatni: Isten jelen van. A nap' jelenléte meghat mindent e világon, s meghat eltávozása is, nem csoda hátha megdöbbenében a nép akkor azt gondolta: Isten jelent meg közöttünk, ekkor így sóhajtott: Isten távozott el tőlünk.

A genfi hoszú és szép tó' végén fekszik Villeneuve, s ez és Glafens közt fehérlik Chillon' vára. Balra ettől látszik a kéklő Rhone' torkolata, általellenben pedig a meilletiei orrok emelkednek, és az alpoknak egy terjedelmes, kopár és rideg sora vonul el. Mögötte pedig egy dombon egy hegyi patak harsog, és körulte hullámzik a csapkodó tó melynek mélysége, bástyafalai alatt, 800 lábnyinak mondatik. Villeneuve s a Rhone-torkolat közt látszik egy kis szigetke is a tóban, magánosan és egyedül, mint midőn ég' tiszta mezején egy felhődarabot pillantunk meg. Rajta néhány fa áll, s elkülönzött helyzete s parányi területe által az egész bájsziget sajtáságosan hat elméjére a nézőnek és gondolkodónak.

E várban több tömlőczők vannak, melyekben egykor az első reformátusok, később statusfogyok őriztettek. A boltozatok' egyikén végig egy fekete gerenda nyúlik, mely hajdan a raboknak vesztőhelyéül szolgált. A kamarákban két kőoszlop van, melyek közül némelyikről vaskarikák függenek. Bonnivard e tömlőczben sok éveken keresztül kínoztatott és őriztetett; lépéseivel, köröskörül járván, a kövezeten nyomot vert, s e nyomsor itt még most is látható.

És ki volt e Bonnivard? Nincs szándékomban életrajzát adni e helyen, csak annyit jegyzek meg, hogy ő, ki a 15ik században született, Genfet azért választá hónául mert Genf republica volt, s ez új hónáért föláldozta nyugalma, kincseit, szabadságát, érette túrt szegénységet, üldöztetést, rabságot, s midőn ő boldog volt hogy a republica polgárává befogadta, Genf benne volt kevély. De ő, egyszersmind a reformationnak is híve, ha a csatamezőn hős volt, ki vérevel oly könnyen bán mint lehelleivel, azon kornak sötétében égő szövétnekkint is tündöklük, mint mivelője a' tudományoknak könyvtárt alapítván, és áldozván javait iskola' fentartására. Ő a republicaért nem élt csak, nem halt

csak, hanem élt s halt egyszermind, mint hős szolgálta a harcban s a béke' óráiban történetét írta meg, – Genf ismer híresebb polgárt, de hívebbet nemesebbet nem.

S e Bonnarditt volt rab Chillon várában, mely jó nagy vár s a tó felől már messzire meglátszik; fehér falai távolra eltűnődöklének. S majd három század múlva e partokra vetődvén Byron, őt a genfiek' Teliét, ennek isteni lantja halhatatlanítá. Néhány hoszabb estémet útközben reá fordítván, Byron' e költeményét rimetlenül adom, vele csak áldozni kívánok Bonnard, a bajnok-rab emlékének, – talán e jó szándék meg fogja engesztelni Byron nagy árnyékát is, hogy műve általam ily harmoniátlanul adatik.

A
chilloni fogoly.

I

Őszek fűrtim, de nem kor miatt,
Sem nem lőnek fehérek egy éjjel, *)
Mint sok megőszült rettegése közt; –
Tagaim aggvák, bár nem munka által,
Henyesség' gyáva rozsdája emészté,
Meft martaléki voltak tömlöcznek,
És sorsom volt mi sorsa volt azoknak
Kiktől szabad föld és szabad levegő
Tiltott gyümölcsként elkerítettet.
Atyám' hitéért szenvedtem mindent,
Rabságot vasban és lassú halált,
Ő elveszett karón, mivel vallást
Tagadni meg nem akart ő soha,
S utóda is hitért mind szenvedett,
Sötét tömlöczbe midőn vettetett.

*) Ez történt Sforza Lajossal és másokkal. XVI-ik Lajosnak nejéről, Mária Antóniáról is ezt beszélnek, habár vele nem oly rövid idő alalf történt is.

H e t e n valánk, – most én magam vagyok,
 Köztünk ifjú hat, és egy már öreg,
 Végül oly bátrak ők mint kezdetben,
 Büszkén tűrék az üldözés' dühét;
 Egy a lángban s más k e t t ő a csatán
 Pecsételé hitét meg vérivel,
 Meghalván mint atyjok meghalt, ellentől
 Kicsúfolt a nagy Istennek nevéért.
 H á r m a t tömlöczbe hánytak, kik közül
 I m e váz most már itten csak maga ül.

II.

Chillonban van tömlöcz, egy mély és ó,
 És benne góth alakra hét oszlop,
 S e hét oszlop mind izmos, s szürke már,
 Rajok világot egy bús sugár vet,
 Egy napsugár a mely eltévedvén
 A bástyafalnak nyiladékain
 Aláhullott és ottan benveszett, –
 S világot itt a nedves föld' színén
 Mint egy mocsáron a bolyongó tűz.
 S minden oszloprul függ le egy karika,
 S minden karikán ott függ egy bilincs; –
 Ó a vas egy igen maró szer,
 Fogai dúltak tagjaimban is
 Sebekkel melyek el nem enyésznek,
 Míg el nem múlik ezen új napom
 Melyek nem látták kélni a napot
 Hány évek óta? – számát sem tudom,
 Én elfeledtem ezt még akkoron,
 Midőn utolsó testvérem meghalván
 Én ott feküdtem élve oldalán.

III.

Mind oszlophoz lánczoltatánk külön,
 S valánk hárman bár, még is egyedül,

Mi nem tehattünk egy lépés-két sem,
 Mi nem láthattuk egymás' orczáját,
 Csak ama fakó s sápadt fényen ált
 Mi idegenné tón mimagunknak is.
 És ekkép együtt bár, még is külön,
 Kezünk bilincsben, szívünkben bánat,
 Enyhülésünkre volt a föld alatt
 E mély elemnek tiszta úrében
 Hallgatni egymás' hív beszédeit,
 Vigasztalván egyik a másikat
 Egy új reménnyel, vagy ősmondával,
 Vagy énekelve bátran hősiest;
 De végre ez is mind majd elhagyott!
 Szavunk később oly rémítő hanggá vált, –
 Echója lett a tömlöcz kőfalának,
 Csikorgó hang volt, sem szabad, sem teljes,
 Nem zengő milyen az egykor vala:
 Lehet, csak látszott, de azt képzelénk,
 Szavunk nem úgy hangzott mint a miénk.

IV.

A három közt legidősb én valék,
 Enyim volt a tiszt lenni gyámol és
 Vigasztaló, s tevén amit tehettem,
 És mindenik a mit tudott tévé.
 Az ifjabbért; ki atyám kedvese volt,
 Örökölvén szemöldjeit anyánknak,
 Oly kék szemekkel mint a tiszta ég,
 Mély fájdalom tölte el lelkemet.
 S valóban látni szomorú vala
 Egy ily madárt egy ily kalitban,
 Mivel gyönyörű volt ő mint a nap –
 (Midőn a nap gyönyörű volt nekem,
 Lévén szabad miként ifjú sasok)
 Mint északi-nap mely nem áldozik le
 Míglen nyara egészen el nem múlt,

Nyara, felhőtlen s a hoszú világú,
 A napfénynek hóköztti e szülötte.
 És ő ily tiszta volt és tündöklő,
 S vidám elméjében
 Könnyüket őrzött csak mások bujának,
 Melyek hegyi patakkint omlanak,
 Míglen nem enyhíté a bánatot
 Mit ő maga körül nem állhalott.

V.

A másik' lelke ép oly tiszta volt,
 De kedve harczba vonla mindig őt;
 Termetre erős és indulatos
 Ki a világgal kész csatát kezdeni,
 Es a legelső sorban elveszne
 Örülve, – de bilincsben nem soha.
 Csörgéseinél hervadt élete,
 Hallgatva láttam ezt alászállani,
 S enyém is tán akkint szállott alá,
 De erőködtem, hogy ápolhassam
 A drága férfi' rogyant alkatát.
 Hajdan vadásza volt ő a fentetőknek,
 Ott üzte a farkast s az őzeket, –
 E szűk börtönben ő poklot talált,
 S bilincselte lábban többet mint halált.

VI.

Chillon körül fekszik a genfi tó,
 S alatta ezer lábnyi mélységben
 Zugnak s küzködnek vízhullámai;
 Az ónfonal ily mélyen hull alá
 Chillon' hószín-fehér bástyáiról,
 Miket habok folynak köröskörül:
 S e kettős börtön, bástya és habok
 Között, hasonlít ez egy élő sírhoz.

És e tónak színe alatt fekszik
 A bolt sötéten melyben nyögtünk mi,
 S hallók azt folyini, éjjel és nappal
 Harsogva menvén fejünk fölött,
 S én téiben érzém a hogy csapkodott be
 A rácson a hab ha nagy volt a vész,
 Játékít úzve a boldog szabadban:
 És ekkor rengett még a szikla is,
 De én e rengés közt nem rengettem,
 Mert én mosolygva vártam oda bent
 A halált, mely megölve csak megment.

VII.

Mondám, hogy idősb testvérem hervadt lón,
 Mondám, hogy erős szíve megszakadt,
 Magátul ő ellökte az étket,
 De nem mert durva volt és íztelen –
 Hisz megszoktuk mi a vadászeledet,
 S evésre nagy gondunk soh sem vala.
 Tej helyében mit bérczi kecske ad
 Vízét ivánk a bástyaárokbul itt,
 Kenyerünk olyan volt milyent áztat
 Raboknak könnye ezer év óta,
 Mióta az ember felebarátit
 Baromkint vas rekeszbe zárja el.
 De ez mi volt nekik avagy neki?
 Ez nem rongálta szívét s tagjait.
 Természete már akkint volt teremtvé,
 Hogy elhervadna egy kastélyben is,
 Ha eltiltatván a szabad légtől
 Nem bolygana a szirtek' oldalán.
 De miért késem kimondani? – ő meghalt,
 Én láttam és nem tarthattam fejét,
 Kezét sem míg haldoklott, sem mint holtét,
 Erőködém bár, mind hiában volt,
 Nem téphetem széljel bilincsemet.

Ő meghalt – és feloldák lánczait,
 S ástak számára egy szűk sírgödröt
 Magában a barlang' hideg földében.
 Kegyül azt kérem tőlök, temetnék
 Csontját oly földbe melyre süt Istennek
 Szép napja; – ó mely balga képzelet! –
 De engem' megkapott a gondolat, hogy
 A ki mint ő szabadnak született, az
 Börtönben halva sem nyugodhatik,
 Bár elhallgattam volna e kérelmet,
 Kinevettek csak – és oda temették,
 Rögét és puszta földet hányva rá
 A kit mi oly hévvel szerettünk mind;
 S üres bilincse reá vettetek, –
 Ily gyilkosokhoz ez méltó emlék.

VIII.

De ő, a kedvencz és a szép virág,
 A legbecsesb szülőtte óta már,
 Anyjának képe bájarczulatban,
 Szerelme az egész családnak is
 Martyr atyjának drága gondolatja,
 Utósó gondom, a kiért vágytam
 Még élni, hogy még lenne élete
 Kevésbé rász most, és egykor szabad;
 Ő is, kit eddig vidámon tartott
 Természete, vagy az ihlet talán,
 Ő is megdőlt, s nap után mint nap múlt,
 Szárán mindinkább inkább hervadott.
 Óh Isten, látni azt irtózatos
 Az emberlélek mint repül tova,
 Bár mely alakban és bár mely utón;
 Én láttam ezt mint omlott vérben el,
 Én láttam a fölzendült tengeren
 Dagadva mint vitt lázküzdelmekkel,
 Én láttam bűnös ágyán a fekélynek

Nagy félelem közt azt őrvöngeni:
 De rettegés mind az, – ez fájdalom volt
 Csak fájdalom – de biztos és lassú
 Elhervadása oly csendes s nyugodt volt,
 Oly gyöngén elhaló, oly szendén lágy,
 Oly könnytelen s oly szíves-jó még is, – ő
 Azokat szánta kiket itt hagyott.
 Azonban arcza rőzsakép virult,
 Kimosolyogva mintegy a sírdombot,
 És oly szelíden halt el szép szíve
 Mint a szivárvány' múlt sugára;
 Szemének fénye pedig oly nagy volt
 Hogy tömlöczünk csaknem világos lón.
 De nem zúgott soh' sem, – son' sem ejtett
 Panaszt, korán hogy el kell hálnia,
 Ha szólt csak szólt szerencsésb napjainkról,
 Ha szólt csak szólt reményt hogy adhasson,
 Mert én búmban némán sülyedtem el
 E végső s legnagyobb csapás alatt.
 S a sóhaj mit el akart fojtani,
 Gyengülő éltének e jele,
 Lassúdék mindig, és fogyott – s fogyott.
 S figyeltem én, de semmit nem hallottam,
 S kiáltók, mert félelmem magvadult,
 Tudtam, hiában mind, de a réműlet
 Tanácsra nem hallgat soha;
 Kiálték, s úgy tetszett hang jött felém,
 S bilincsem egy rántással tört vala,
 S hozá futék: – de ő nem volt többé;
 Csak én állék eme sötét' helyen,
 Csak én éltem, s én szívtam egyedül
 A börtönlég' átkos lehelletét.
 A vég – s egyetlen – s legdrágább kötél
 Közöttem s az örök haza között,
 Elhullt törzsömhöz eddig mely csatolt,
 Mind elszakadt most e szörnyű helyen.
 Egyik a föld alatt, másik fö l ö t t e

Mindkét testvérim halva f e k s z e n e k
 Kezét fölvettem mely merőn feküdt,
 Ó az enyim ép oly hideg vala,
 Nem volt erőm sem tenni, sem mozogni,
 De érzettem hogy még élő vagyok,
 Szörnyű egy érzés tudni azt, hogy kit
 Szerettünk, így nem támad föl soha,
 Én nem értem miért
 Halál ekkor nem ért,
 Reményem földön nem volt – csak h i t e m
 S ha nincsen ez magam' megölhetem.

IX.

Aztán velem mi történt ott s akkor,
 Én nem tudám és mostan sem tudom,
 Előbb nekem a fény s a lég veszett el,
 Későbbben a sötétség is.
 Nem érzek, nem gondolék semmit,
 Kövek közt ottan kőként álltam én,
 Lévén ott öntudatlanul, mint a
 Kopár kőszál mely ködben elborul.
 Mert minden szürke volt, s halvány, s üres,
 Nem volt ez éjszak, és nappal sem,
 Nem mondhatom börtönvilágnak sem,
 Melyet szemeim akkint gyűlöltek,
 Csak úr volt ez hol a tér elmerül,
 S merevenség minek iránya nincs,
 Itt nem volt csillag, idő sem, – sem föld,
 Sem változás, – sem kín, – sem bűn, – sem
 Csak némaság s egy lassú lélekzet,
 Mely nem volt sem élet sem halál, –
 A lomhaság' tava vesztegle ott,
 Vak, s végtelen, és néma és halott.

X.

Egy szép sugár világola reám, –
 Madár volt az, mely vígan énekelt,

Elhallgatott, és újra megkezdé,
 Oly édesen milyent fül nem hallott.
 S enyim hálát érzett, szemeim' míg
 Öröm miatt könnyük özönlék el,
 Melyek e perczben azt sem láthaták
 Hogy martaléka nyomornak vagyok.
 De apródonkint majd eszméletem
 Szokott nyomába ismét visszatért,
 És láttam a tömlöcz' falát s ürét
 Körülkerítni engem' mint előbb,
 És láttam a napnak sugarait
 Lopódzni be, mint másszor láttam ezt,
 De a nyiláson hol a nap fővel ált,
 Most a madár jött bé, oly hív s szelíd,
 Szelídebb mint a fáknek lombjain,
 Kedves madár, kéklő szép szárnyakkal,
 És éneke zengett ezer dolgot,
 És úgy látszék azt mind zengé nekem!
 Előbb én őt nem ismertem soha,
 S hozá hasonlót látni sem fogok,
 Tán mint nekem, hiányzék társ neki,
 De ő távolrul sem volt oly búsult;
 Ő engemet szeretni jöve el,
 Mert már nem élt ki engemet szeretne.
 S fölélesztvén a tömlöcz' földéről,
 A gondolat- s érzésnek visszaadott,
 Én nem tudom szabad ha volt e ő,
 Avagy kalitbul szállt enyimbe ált,
 De én érezve mi az a rabság,
 Édes madárka! azzá nem tevélek.
 Vagy tán e szárnyas alakban jött egy
 Üdvézlő a paradicsombul el?
 Mert, – ó Istent ne bántsá ez ötlet,
 Minél mosolygtam s sírtam is egyszerre, –
 Én néha azt hívém, testvéremnek
 Ez lelke, mely hozam alá röpült.
 De végre tova szállá el ez is,

S ekkor nem kétlem hogy halandó volt,
 Mert így testvérem nem szállt volna el,
 Kétszer magamra nem hagyandott itt,
 Magamra – mint a sírban a halott,
 Magamra – mint a felleg egyedül,
 Mint egy fellegke a fénylő napon
 Midőn az égi mező tiszta mind,
 Mint árnyék a szép mennyezet' ölén,
 Mely akkor is busán bolyong ott még,
 Midőn vidám a föld s fen kék az ég.

XI.

De változás történt sorsomban is,
 Az örök szánni kezdenek, okát
 Ennek ma sem tudnám megmondani, –
 Hisz megszokták a kin' tekintetét, –
 De így vala; az összetört bilincs
 Heverve ott maradt forrasztlanul,
 S szabadságot nyertem mozogni én
 A börtönön belől mindenfelé,
 Föl és alá és aztán meg keresztül,
 S bejártam annak minden részeit,
 S oszlopjait köröskörül léptem,
 Hol elkezdtem jutván vissza oda.
 Csak egy helyet kerültem el mindig:
 Testvéreim' hantatlan sírjait,
 Mivel eszembe ha jött hogy lábam
 Megbántotta hamvoknak szent helyét,
 Lélekzetem elhalt s megakadott,
 S azt gondolám, szívem hasadna ott.

XII.

Én a falban lépcsőzetet vájtam, –
 Nem azért hogy szökném el általa,
 Mert eltemettem én mindent, ki még

Az élők közt engem' szerethetne,
 S a nagy föld nem lett volna más nekem
 Ezentúl, mint egy még tágasb börtön.
 Fiam nem volt, s atyám, s rokonom sem,
 Sem társam nem volt e nyomor között:
 Ezt érzem, s ez szerencse volt nekem,
 Mert örültté tett volna bánatom.
 Csak azért vágytam én juthatni föl
 Rács-ablakimhoz, hogy csak még egyszer
 Szomjú szemeim hadd legeljenek
 Tetőin a magas hegybérczeknek,

XIII.

És láttam őket, – s voltak a régiek,
 Mint én, alakban ők nem változtak,
 Láttam tetőik' ezer éves havát,
 S alattok zúgni a végetlen tót,
 S a kék Rhónet, dagadt hullámival;
 Hallám az erek' harsogó futását
 Tört bokrokon és szirteken keresztül,
 Látám a várost messze fehérteni,
 Lengvén feléje fehérebb vitorlák.

És még ott volt egy kis szigetke is,
 Szemembe az oly bájosan mosolygott,
 Nem volt ott több köröskörül; –
 Zöld kis sziget, nagyobb alig vala
 Mint börtönöm' keskeny területe:
 De benne három nagy fa kélt magasan,
 S fölöttök a bérezek' fuvalma szállt,
 S körültek a habok csapkodtak föl,
 És rajta nőt ifjú virágsereg,
 Illatra édes és színére szép.

Körül a bástyát fürge hal úsza,
 S ez és itt minden úgy örvendezek!
 A sas mintegy szélvész emelkedett,
 Nem láttam sast ily gyorsan szállani

Soha, mint most nekem emelkedett; –
 És új könnyek fakadtanak szememben
 És bús levek, – és csaknem óhajtám
 Ne hagytam volna el bilincsemet.
 S midőn ismét alá s leszállottam,
 Sötété a homályos tömlőcznek
 Rám úgy borult mint egy nehéz teher,
 Úgy voltam mint kire az új-sír visszadől
 Szabadultnak midőn hívé magát, –
 Eddig fáradt lévén tekintetem,
 Jót tőn, hogy azt ott ben pihentettem.

XIV.

Napok, havak s évek múlhattak el,
 Én nem tudom, – mert én nem számolám,
 Reményt nem ápolék, szemeim hogy
 Bánat közül még fölvidulhatnak,
 De végre jöttek és szabaddá tőnek,
 Miért? nem kérdem, s nem kérdem minek?
 Ekkor nekem már mindegy volt, vajjon
 Bilincsben vagy bilincstelen vagyok,
 Már megszerettem a kétségbesést,
 S midőn ők hozzám szálltának alá,
 S a lánczok széltszakgatva feküdtek,
 A szörnyű bástyaúr nekem csak egy
 Magány volt már, s egész sajátom lett; –
 Én úgy érzettem mintha jönnének
 Ragadni ki egy második honombul.
 Barátimmá lőnek már a pókok,
 Őrködtem cseltölt munkáik fölött,
 Néztem holdfényen ez egér' játékait,
 S miért ne érezném én azt mit ők?
 Mi mindnyájan valánk egy hely' lakói,
 Még lánczaimat is megkedveltem,
 Ki a miben él azt így szokja meg,
 S azzá tesz mik vagyunk; – sőt én érzettem,
 Szabad ismét egy sóhajjal lettem.

Chillonon innét fekszik Vevey, s jártam ebben is, minek vidéke a legregényesb, legfestőibb és legváltozatosb kilátásokat nyújtja jutalmul az ide fáradt utasnak; ennek révében ülék gőzösre a genfi tón. E tó nem oly sziklák s hegyek közé rekedt tengerszem mint más tavak, hasonló egy hoszú tengeröbölhöz, egy tengernyelvhez, mely, némi kanyarral, a szárazba mélyen benyúl. Körötte nem olly tömött s korlátolt a színhely mint a thuni s brienzi tavaknál, szépsége tágasb foglalóban van elszórva, s két partja másmás jellemű két világ. Tillen euvenél, a keleti végén, sűrű ágbogaikkal a part' szélére tolakodva gyönyörű vadságban emelkednek a hegyek, s innét jővén, j o b b r a csakhamar kezdődnek a fehér kerítényű szőlőkertek mikben évenként saját szertartású szüreti népünnepek tartatnak, de Lausanneon túl egy halmos lapály nyílik meg, mely mezei lakokkal, kertekkel, falukkal s városokkal behintve terjed ki a franczországi Juráékig; balra a partok élesebbek s magasbak, de mögöttök mindjárt még magasb hegyhátak s sziklák s ormok emelkednek, miken túl, közeledve Genfhez, feltűnnek a havasok a királyi Montblanccal. Így lesz a villeneuvei vad tájbul jobbra békés, szelíd vidék, balra kies tündéri panorama, egymás fölött változó színében tűnvén föl három hegysor: zöld partok, barna tar szirtek, s legfölül s leghátul fehérlő havasok távol Sardiniában.

Igen kellemesen és vígan hajózánk. A tó csendes és tiszta volt mint egy zöld üveglap; a szem mélyen bele látott hol apró halfiuk viczkándoztak. A zöld-sárga-vörös hajóoldal a vízben szívárványkint ragyogott s kísért, s a hajóorr, az általa feltört hullámok' szélein fénylő tajtéktól ezüst rojtkint koszorúztatott körül. Felvont sátor' árnyéka oltalmazott a nap' heve ellen, kedvünket pedig egy olasz család' hárfája s éneke tartá életben; így gőzöskönnön úgy utazánk mint a zenélő Amphion utazott delphine' hátán, csak hogy ezen csodát zene, amazt ész hódítá utasok alá. De figyelmemet később kizárólag a M o n t b l a n c, Európának e legmagasb pontja voná magára, épen midőn havát a leáldozó nap gyöngé pírrel önté el. A nap őt köszöntvén legelő s legutol is őt,

hasonló hozá az emberek közt a lángelme. Állván mindenek fölött, egyfelül homlokán még lobog az elmúlt idők' fénye midőn másoknak rég megjött az éj, másfelül évekkel századokkal megelőzi korát. A nép sötétben tapogatózik körül midőn ő már látja a világosságot; hirdeti mint bizonyost mert az neki már nem sejtés, a nép megveti mint káprázatot mert bár nyitvák szemei semmit nem lát, s igen természetes mind annak buzgalma, érezvén keblében hogy nem csal de belőle Isten valót szól, mind pedig ennek vonakodása, mert az ember inkább a tudásé mint a hité. De midőn az igazság' tűzarcza főlebb halad, s fölcent feje körül, mint Montblanc' csúcsán a nap, kigyúl; az ábrándosnak csúfolt előtt térdre hull a nép, s ha elhunyt – profeta, ha szenvedett – martyr, ha él – dicső az ő neve. így az ég választottának már j e l e n mi a sokaságnak még jövendő, s még jelen az a fénykor mi a sokaságnak már rég elmúlt; élete kétfelé mélyen benyúlik az e m l é k e z e t s remény' országába.

Este lett. Hűvös de gyöngé szellő repkedett a víz' színén. Valamennyi utas a hajó' orrába gyűlt nézni a reves Genfét, a perczenkint közeledő várost. A parton tömérdek nép tódula össze, s minden kiszállót szorosán megnézett, mintha mindenki ismerőst várt vagy keresett volna. En egy óra múlva már a szögletes bástyákon sétáltam a tónál, melynek felén a hegyek' sötété fekdűt, felén a kelő hold' világa ragyogott. De a mint a hold emelkedék, a sötétség bemenni látszék a hegyekbe, s a végtelen tó-tenger, úgy közel mint távul, leírhatatlan bájú fényben csilloga. Ittott néhány apró sajkák barna demonokkint mozganak rajta a fényben s a benülők' beszéde a sajkák hangjának tetszett. S csodálatos; e gyönyörű, e szent est nem bírta magához fűzni lelke-met! Fájdalmas honvágy ébredt bennem ki társtalan árva vagyok utazásom óta, s lángolva s epedve óhajtám bár hon volnék, s nem lévén ki értse nyelvemet, ki érezzen mint én, ki érezze mit én, ki azon földből teremtett miből én, csaknem beszélni kezdek magammal. Keblem dagadván, váltva hol kéj' hol kin' hullámaitol, szavakban akarám bírni ez óra' emlékét, – de nem boldogultam. Szükség az érzeménynek némiképen áltűtettetni az emlékezet' földére s itt újra fölvirulni, hogy virágát leszakíthassuk.

Chamouni (Sardiniában), September' 20án, 1837.

A nyári reggelek legszebbének egyikén léptem a genfi republica' határain ált Sardiniába. Utam, Chamouniba, Bonnevilleen vitt keresztül mely a pyramis alakú Môle' tövében fekszik, és Cluseon melynek szerencsétlen népe undok gelyvákat hord nyakán. Ezen túl következik a Cluse-Sallenchesi szűk völgy, híres és csodált úgy hegyei alakának vadsága, sziklafalainak rémsége, mint némely édes tájképeinek idylli szelídsége miatt; itt van a nagyszerű bal mi barlang egy szirtoldalban magasan, – itt a 800 lábnyirul lerohanó Nant d' Arpenas vízomlás, mely megütődván, s megszakadván, hullása közben háromszor változtat irányt, – ezért messziről három egymás fölötti külön érnek látszik, mely egy mózsési pálcza' ütésére eredhetett meg a kemény szirtfalbul. A montéesi szoros egy lázadt s magával harcban álló természet' képe; meredekének mélyében az Arve, fenyőktül s bokroktul elfödve, látatlanul, földalatti morajkint bög, mint egy vad állat mely a rengetegben elbútt, de szava kidörög. Gyermekmek álldogálnak az utón, kürtét mutogatja egyik hangoztatandó vele a hatalmas viszhangot, más alpi köveket nyújtogat emlékül, más énekel, más kéreget; ha nem vettél s nem adtál semmit a kéregetők kinevetőiddé lesznek, s a viszhang, mintha frigyese volna a kis hadnak, velők együtt csúfolva kaczag. Még némely jegesek mellett esik elmenni, mik közül a Bosson, melynek pyramisai a fák' ágain áltvillognak, fehérségénél s lepedő alakú'jégtornyainál fogva hasonló egy felvont vitorlájú hajótáborhoz, mely nyugszik egy erdőtül körülkoszorúzott öbölben. *)

És ez után Chamounit, a falut értük. Este volt, holdvilágos szép este mint a genfi, de egészen más kép; ott a sötét fák meleg fuvalma s a tó' szenderítő locsogása szerelmet lehellett, itt a hegyi patak' lár mája élesen harsog mint trombitaszó a tábori éjben, nem riaszt fölkelésre de ébren tart; az a szív' hazája volt, érzemények gyúltak a kebelben, ez a képzelet' hideg légű országa, s a phantastical alakok körül csak a szellemeket s tündéket les-

*) Bourrit-Chateaubriand.

ték szemeim. Oda fön a magasban az ég s a fehér csúcsok' felső része mint egy kivilágított ünnepi terem, – benne a havak ezüstkint fényledeztek; de a völgyben éjszaka volt, mintha egy mély kutból néztünk volna ki a csillagos égre. A hold, e visszaverődés nélküli s egy színű fény, midőn a kép' részeit összekötő színek' egymásba oladását nem engedi látni, a tárgygyal tömörséget vesztet ugyan, de nagyságát emeli. S kivált ez az eset a sokféle vékony csúcsokban végződő montblanc-hegysorral, mert mennél élesb és szabadabb metszése van a tárgynak, emléeknek, rajzában annál több hoszúság s merészség van, s a fény' fehére annál jobban s meglepőbben kijegyzi az árnyék' széleit. Ez az oka, miért a hegyek, s kivált a pyramis alakú hegyek oly szépek a hold' fényében.

A Flegéret, mely bár nem magas hely de nagy és szép látkörrel bír, egy tiszta hajnalban jártam meg s rajta pompás látványnak valék szemtanuja. A kelő nap egy oszlopalakú sziklatető a Dru' csúcsán mint zászlónyelen ragyoga, s általellenben egy más csúcson a hold. Mint két zászlócsímer szemköztt egymással; mintha a nappal ellen az éj táborba szállt volna, ez képe előítéletnek s bűnnek, az képe rénynek és szabadságnak. De a hold mihamar mint egy kiégett tűz' hamva elenyészett az égen, s a nap' omló sugarai diadallal elfoglalták a földet. Reggel a nap a csúcsokon mintegy megállapodik, mintha ott bámullatás végett állana ki, látszván érezni: itt csodál a föld' minden népe, de egy óra múlva, midőn a föld' minden határain ott vagyok, senki sem ügyel reám. Az ember a ritkát hajlandó becsülni, a közönségest megvetni. Talán ha a sziklák gyémántbul volnának, a kavicsot venné s adná drágán.

Az angolt, ki e könnyű hegymászásban társam volt, innét még azon nap más tetőre hívtam, de hasztalan. Utazásában is különbözik másoktul az angol; nemcsak látni, nemcsak élvezni akar, de jól élni is, és a comförtableről semmiért le nem mond; például ha ma fölment egy tetőre, másnap pihen, és minden bár mi könnyű kirándulás után pihenő nap következik, s este és reggel a theának, s az ebédnek órája pontosan megtartatik, habár az alatt felleg jön is, mely a kilátást elfödi. így történik, hogy egy nyarat Oberlandban, mást Chamouniban, mást Rigi s Zü-

rich' vidékén tölt. A méhszorgalmú német utazó jön, megy, fut, fárad megismerni minden emlékezetest, el nem veszteni egy tiszta napot sem; az angol hidegen mondja, ez nem comfortable, mire most nincs időm meglátom a jövő évben; a fran ez ha kifárad, s ez mihamar megvan, lármázva kiált: hiszen, mon dieu szeretném meglátni, hanem parole d' honneur egészen odavagyok, – s a jelen fáradtság annyira hat rá, hogy sem a jelen tiszta idővel nem gondol mi utaztatja a németet, sem a jövő évre nem számol mire számol az angol.

A 8000 lábnyi magas Brevenra menetel valóságos alpmászás, s havon, süppedélyeken, omlásokon túl, közel a tetőhöz egy 60 láb magas meredek bérczélen csak némi veszélylyel lehet fölkapaszkodni; de oda fön feledjük a veszélyt min áltesénk, s még ha beteges is az ember, mi velem az eset, elnémul fájdalom. Látni a montblanc-hegysor' obeliskszerű számos csúcsait a Brevennal párhuzamos vonalban s szemközt kihúzódni, látni az alsardiniai hegyek' láncolatát nyugat felé, látni a sallenchesi zöld tetőket, a chédi szőlős és gyümölcsös oldalakkal, viruló zöld szigetkint szirtpartok között, – látni a távolban Franczország' kéklő határait, keletre Oberland' fölséges havasait, északra Buet' zord körét, látni 15-20 jeges' tajtékszerű omlását, és látni mélyen Chamouni' völgyét, melynek pásítja a bérczfalak közt hasonló egy sziklateknőben ragyogó zöld tóhoz. Ha vízrohánást akarsz látni, alatta állj, ha a hegyeket akarod látni magasrul nézd; a mint fölebb fölebb hágsz, a hegyek is veled emelkednek, nagyobbodnak, nőnek, mintegy vetélkedésből hogy felül ne haladtassanak. Fölséges látvány! Boldog ki gond nélkül vetheti magát az élv' ölébe, s nem keseríti meg e szent órát haszontalan törekvéssel a mit lát leírni, a mit érez kifejezni. A pászlorházakbul az oldalakban innétova letakarodik a pásztor tejadó barmaival, s már is szűn a bájcsöngés mely oly édesen beszélteti a hegyeket s gyönyörködteti a fület. Azonban még látni szarvkürtös gyermekeket, kik a fürkölődző kecskéket odáig föllegeltetik hol az örökös hó kezdődik, hol a murmutér süvöltve búvdosik a felhőben függő karvaly elöl, ugrándozva töltvén el e gyermekek napjaikat s szédítő ormok' széleire állongva kiáltozván a viszhangnak, mely, miután az idegen utasnak nem minden

hangjára felel, úgy látszik a lakók' szavát jobban ismeri. A Montblanc maga, mit télben s nyárban hó borít, terepély hegyfő s a vidékebeli többi ék alakú, idő és vész által megélesztett s omladékos tetőkhöz képest ülni látszik. Ezek mintegy állanak körüle, jobbra, balra és szemközti, mint a trónon ülő körül állanak az ország' nagyai, s rajtok, mivel meredek s éles csúcsaik vannak, nem örökölhét meg a hó, de a Montblanc mindig fehér, mint a nagy, mint Isten, nem változik soha, örökké az. Ghamouni völgyének sok kellemet és saját arcot ad az hogy művelve van. A telkek egy saktáblának koczkáiként Játszanak, de változó színben a szerint, a mint ez fekete szántás, az zöld rét, az sárga tarló. E koczkák' tarkaságán a házak parányi kartyaházakkint jelentek meg, s három szalag mintegy rá vetve a táblára, egyik fehér – ez volt az út, másik sötétzöld – ez volt az Arve' vize. Néha láttam haladó pontokat, embereknek tartam. Az ember nagyon kis dolog a föld hátán!

Megfordulék, mondani kalauzomnak, ez mi dicső tekintet, mert hiszen a kövek nem értettek s érzeményemet közlenem kelle. De mint megháborodám, látván hogy aluszik, kőként elnyújtózva a köveken. T. i. már századszor volt itt. A szépet is megunja az ember; úgy látszik, újságra mindennek szüksége van, a rénynek ép úgy mint a szépnak.

De mi e tetőn a legcsodálatosb? Az a tompa, erdei, távolközei moraj mivel betelik a völgy. Van benne valami innepi, andalító, titkos és megfoghatatlan. S keresi az ember mi okozza e morajt? Az Arve nem látszik sem folyni sem zúgni mert a száraz úttól csak színben különbözik; az erdő' csendes levelei s ágai nyugszanak mini fejemen a még könnyebb hajszál; eső zugalmának sem vehetni mert az ég tiszta. Úgy tesz a völgy maga zúgja e homályos morajt mely itt az egész természetet betölti, melynek forrását nem ismerni de mindenütt hullámszik mint egy láthatatlan tenger, mely a mélység párolgásának mondathatik, mely sem nő sem fogy sem változik, hanem egyenlő, szünhetetlen, láthatatlan mint a lég miben foglaltatik. Fölséges, nagy, lélekemelő, életerőt lángoltató minden mi e magas helyen körülünk van, csak e zsibbasztó zugalom az mi a pompás színen melancholia' sötét folyamakint foly végig, nagy

szellemi folyam, mely e völgyben, értve azt fenekétől fel a szirt-hátak' tetőszéléig, mint ágyában foly.

S nem érzem magam kicsinynek e magas helyen, mint reményltem, sőt emelkedék lelkem. A büszke értelem, mi szikra a teremtő Istenségből, némileg társnak érzi magát e dicsőség' teremtésében. S igaz, eszméi, elmékedései, gondolatai az embernek magas hegyeken magas, főséges, merész irányt nyerne, s a körüllevő tárgyak' mértékét öltik magukra; a földi indulatok s szenvedélyek rólunk lemaradnak, lehámlanak, kínait s fájdalmait az életnek elfeledjük midőn távolodunk tőle, az érzéki világtól elhidegedünk midőn közeledünk az éghez. De ezzel nem mondom, a materialisták után, hogy a lélek a légkör' csendét és szelét és változásait követő növény, mit Rousseaurá rá fogott Chateaubriand, azonban állítom mit ő tagad, hogy a természet nagy hatást gyakorol a lélekre. Ki nem ismer Ossian' énekében a ködös Skotzia' gyermekére? Homerban nem a mosolygó Hellasnak tükrözik e tiszta ege? Nem látjuk e a virágzó Italiát Tasso' epósaiban? S a persa és arab költők' dalaibul nem Ázsia napjának tüze ragyog e felénk? S példáival, miket Chateaubriand az ő világból idéz, meg van e mutatva hogy a hegyeken nem találni vigaszt s nyugalmat, sőt azok a kétségbeesésnek, fájdalomnak, lelki orcánnak hazái? Jeremiás, Oedip és Jefeének szerencsétlen leánya, szerinte, pusztán csak sirni mentek a hegyekre, pusztán csak gyötrelmet kerestek ott, és nem békét a belső harcban, nem megnyugvást a sorsban, mi egyetlen kéje s rénye a szerencsétlenségnek? S ama nagy éjszakán, a búslakodáson kívül, mit ő egyedüli indítóoknak mond, Jézus nem imádkozni s készülni ment e az olajfák' hegyére, s nem itt lőn e nagygyá, nyugodttá mondhatni, mit monda: „Én atyám, ha el nem múlhatik tőlem e pohár, hogy meg ne innám azt, legyen a te akaratod.” Helyzet, éghajlat, természet ép az a lélekre nézve, mi a föld a növényre nézve; a föld nem ad semmi magot, de azért egyik a sötét bükk, másik a sugár czédrus, harmadik a szomorú kypress' hazája, – így a természet semmi gondolattal s érzéssel nem bír, de költ a lélekben, a tenger' távola vágygyal, a fenyvesek' éje búval tölt el, a völgyben a hegyek

rajtunk uralkodnak s nyomva érzi magát a lélek, a tetőn mi uralkodunk a hegyeken s a lélek mintegy istenül.

S mi fölségest itt láttam, azt én ne szerezhessem meg emlékezetemnek jövőndő napjaimra? Mi nekem oly isteni élvezet s gyönyört nyújtott azt én ne írhassem le s ne mondhassam el barátimnak, kik szomjas füllel várnak engemet az őszi estékre? Vettem tehát képeket, híven leírtam minden füt, fát, tetőt, tavat, vidéket, és darabot miből van a szörnyű Vetterhorn, Jungfrau, Montblanc. De a képeket elszakgattam, a leírást összetéptem s a szélbe hajjintám. Az csak szín ez csak szó, kiáltám haragosan, tehetlenségem' érzetében; add nekem a való képet mint képemet adja a tükör; százféle színében, alakában, rétegében a roppant sziklahasábokat mikbül összedöntögetvék az óriás ormok; add a havak' ezüstét miként azok a napfényben csillognak; a jégpyramisokat messzire kékelve s hideg fuvallásaikkal; add a szirtfalak' meredekét azon szédüléssel együtt mi megzavarja a zerge' fejét; ad nekem az alsó oldalakat erdők s bokrok' hűvös árnyékával, vízomlások' zuhamával, völgyek' morájával, patakok' csörgésével, mezők' zöldével, tehenek s kecskék' széledező nyájával; – sőt ne csak ezt, de add nekem az eget a piros hajnalbul nappá s estévé áltolvadásában; a fellegeket költözésekben melyek záródás s megnyílás által csodás alakokat s világokat képeznek, add a harmat' friss, a hegyi virágok s gyógyfüvek' illatos lehelletét; és add nekem a harangot s az emberi szó és viszhang' édes zengését, s a hólavínák' földrázó dörgéseit: ez hív képe lesz Helvétziának, kevesb ennél álarcz, mi gúnyul tétetett Kronion'phi-diási arczára. De ki adja, s adhatja e ezt valaki nekem? Senki, mert ez teremtés lenne s ember nem teremthet. S utána még is miért törekszünk ha lehetetlen? Mert a hiu ember azt hiszi, hogy midőn erejénél roppantabbat, érzékeinél fönségesbet korlátolt tehetségei' körébe, elmetélvén mi abba nem fér, beszorít, a valót bírja; csak így történhetik hogy a természetet leírja, a csillagos eget lefesti, Istent definiálja.

Genf, September' 23-án, 1837.

Genf őskorú de csinos város, s új házakkal, utcákkal, terekkel naponkint ékesbül. Bástyái s várarkai a tenger' méltóságával hullámozó tó szélén s köröskörül, kies sétányokká változtak ált; rajtok az ör' eltűnt magános faköpönyege helyett terepély fák emelkednek, sűrűn vert padok felelt vonván föl árnyékaik' sátorát, s alattok nem hadnép fegyvere mozog és villog, hanem a sétálók csoportának selyme és bíbora, mi a virágzó szorgalomnak s beknek mindennapi de legszebb zászlója. S ez áltváltozás megvan Bécsben, Prágában, Dresdában, Lipcsében, Edinburghban is, és még számtalan városban. Hol halottak' vére folyt ott élő és örülő néptömeg habzik, hol elhullottakat emlék s temető illetve ott mulatóházak s kertek épülnek, és a sötét bástyalyukban miből egykor rettenetes álgyük' torka halált villámlott, most ablak van s belőle virágok' bokrai közül szép leánynak szeme mosolyog felénk. Jellemzi ez korunk' szelíd irányát, s különbségét mutatja a múltnak és jelennek; a gömbölyű bástyalyuk földünk ar ez kép e; akkor a halál' tüze, had és tusa volt benne a fénypont, most a szorgalom mit a virág, s a világosodás mit a leány' szeme jelent. Talán utoljára is beteljesednek Saint Pierre' örökbékröli álmai. Vagy mivel megszerették az emberek a békét hasznaiért, kerülni fogják a harezot, vagy mivel a háború'dulásaitól félnek, igyekeznek megtartani a békét. Pusztulván a várak, a harc' fészkei, utánok kell veszni magának a vérmadárnak is.

Genf nem csak abban hasonló angol telephez, hogy az angolok'legkedvesb mulatóhelye s másod hazája lévén, nyelvöktül minden uteza s part zсібong, hanem abban is hogy vendégfogadóiban s étházaiban angol szokás uralkodik, sőt még a környékbeli szép kertek, parkok, mezei házak is egész a kerítényig s kapuig, az angol városok körüli villák' ízlésében alkotvák, úgy hogy mondhatni, Genf, környékével egyetemben, egyetlen vendégfogadó, tervezve, bútorozva, rendezve – angolok' számára. Nem csoda tehát ha az angol seregestül csak a Leman-tó' *)

*) A genfi tó' angol neve.

gyönyörű partira vonzódik, hol idegen földön is hónát leli föl, hol megszokott életmódra s képekre talál, mi egyfelül kéjelmének igen kedves, másfelül gőgének igen hízelgő, meri lehet e vendégnek nagyobb megbecsültetés, mint ha kedveért a gazda saját szokásairul lemond? S ne imádja e nép mammont a hatalmast? Nem ez cselekszi e, hogy bár mely országban utazzék ő, minden nevezetes városban s vidékben legalább egy kis házkort, egy vendéglőt talál mi az elhagyott hazának szokásait s életét varázsolja elébe? Ha a népeket az állatország' fajaival akarnám összehasonlítani, az angolokat a népek költöző madarainak mondanám, mert miként ezek a tavaszt s nyárt követik s kísérik: azok vágyok s kedvök után akkint mennek, farsang' végén Parisban vigadnak, a seasont Londonban töltik, nyár' utolján a regényes vidékű Rajna' habjai viszik az isteni Helvétziába, s a tél' hidege elül Olaszország' illatos és meleg ege alá vonulnak.

A huszonkét canton melyik városának vidéke dicsekszik ennyi festői és regényes, vad és szelíd kilátásokkal, s tói partes alpi tájképekkel? De a szív itt nincs pusztán a természet' bájjaira szorítva, nevezetes emberek emlékezete is megatja lelkünket, Calviné és Bezaé, Rousseaué és Voltaireé. Engemet mindig édes fájdalmas vágy vonza jární s lenni ott, hol vagy szellem vagy szív vagy történet által nagygyá vált ember született és lakott, élt és cselekedett, s küzdött s vagy győzött vagy halt. Örömmel mulatozam St. Cloud' nagyszerű mértékben alkotott parkjában, hol Napóleon szeretett lakni, sasa szeretett fészkelni, s lelkében kétségkívül több roppant tervek fogamzottak; kedves vala Cambridgeben a Christ-College' kolostorfolyosóin s tókerében sétálhatnom, hol Milton még mint tanuló az est' költői homályában csak álmodozá azokat, miket geniusa később teljesített; s el fogom e valaha feledhetni, hogy Stratfordban Con Avon) álltam azon alacsony házka előtt, mely Albion' óriását Shakespeare szülte, hogy tekintetem legelt azon hullámdagadású tájakon, miknek halmain s erdőiben ő andalga, alig sejtve hogy Isten lakozik keblében, talán épen az, mely a közel eső druidtemplom' dőledékét oda hagyta? Az ember hasonló az ércpénzhez, hazájának, melyből anyaga vétetett vagy melybe vitetett, képét s címerét hordja magán; lelke azon vidéknek tükre mit a nap' sugarai

bele vittek, s éles szem mindig talál némi titkos s mély rokonságot hona és a hős, a színhely és játszó, a természet és lángelme közt. A tájék mint sokszor kulcs a történethez, úgy sokszor égő szövétnék annak élete fölött ki benne született vagy lett jelessé, lelkének az mintegy kinyomata anyagban, eszméinek, gondolatainak, cselekedeteinek érzéki nyilatkozása s tolmácsa, s közöttte és az ember között a jellemben hasonlatot lelünk, mintáz anya és gyermek, szülő és szülött között. E szerint hogy némely nagy embert értsünk, szükség hónát ismernünk, hol élt és munkálkodott.

Megnéztem hol Voltaire lakott, a híres Ferneyt, mely Genfhez közel de már Franczországban esik. Bár a kastély idegennek birtoka, egypár szoba most is úgy van mint az Voltaire' halálakor találtatott. Hálterrnében a kályha fölött cserép hamvveder áll, mellében, míg innét a párisi Pantheonba nem vitetek, szíve őriztetett, s egy fekete táblán e fölirat: „Mes mânes sont consolés, Puisque mon coeur Est au milieu de vous.” Es: „Son esprit est partout et son coeur est ici.” A kertben, melyneklugos-sétányából a kilátás meglepőleg emlékeztet Sanssoucira Poczdamban, egy terepély fa nőtt Voltaire' keze után. Lombokat s ágakat téptem s hoztam róla, s mi Voltaire' kezében mag volt, mi Ferney' kertében fa, a nálam emlék lesz. –

Genf intézeteinek gyöngye a javítófogház, melynek elrendezése annyi emberszeretettel van áltszöve s annyi psychológiát árul el, melyben a kormányzónak szükséges függetlenség s ellenőrség olly szerencsés mértékben van összeegyezettve, s a javítás' fölséges eszméje oly practical bölcseséggel valósítva, hogy annak mélyen kell érteni a magányrendszert, kit hitében ez intézet' álttekintése meg nem rendít. A hallgatórendszer' elvei után szerkezzeit minden fogházak közt kétségkívül a legtökéletesb. Egykor s más helyütt bővebben szólok ez intézetről, melyet tapasztalt útmutató' kíséretében valék szerencsés megvizsgálhatni, most csak a propagandát említem, mit egy év előtt a buzgó Aubanel a genfi, Denis a lausannei, N. a bernai fogház' kormányzója s Ferdére s Butini, Genfből, alkottak két czállal, 1ör: munkálkodni a három érintett cantonban; 2or: munkálkodni egész Helvországban, a fogházak' javítása körül. Mi az elsőt illeti: a társaság magános

ugyan, de azért a fogházra felügyelő-biztosság mellett egy segéd ellenőr-társaságot képezend, s míg amaz pusztá anyagjavításokkal foglalkodik, míg hivatalos állásánál fogva költségi tekinteteknek az elvet gyakran kénytelen föláldozni: ez az elkölcsi javítások s eszközök' keresése, kifejtése, elfogadtatása körül fáradozik. Ha, mint reményleni lehet, a propaganda tagokat nyer azokbul is, kik a felügyelő-biztóságban, sőt a statustanácsban s a fölségi-tanácsban bírnak üléssel: a társaság nagy hatású fog lenni, mert mi itt üdvösnek ítéltetik, azt lesz kinek indítványba hozni és sürgetni a nevezett testületek' üléseiben, melyektől függ azt elfogadni vagy elvetni. Így fog munkálkodni a propaganda, tekintvén az intézetet mint egészet. De ezenkívül gondja kiterjed a részekre is. A kormányzó beteg vagy balsors érte? Egy társ áltveszi terheit. A káplán nem termett hivatalának? Más társ teljesíti mit az elmulaszt, vagy mi erején fölül van. Sőt ha hivatalára akár ezt, akár azt alkalmatlannak tapasztalja, lépéseket s áldozatokat teend az intézetet vagy elmozdítás, vagy segedelem által megóvni a veszedelemtől.

A második czélt tekintve, két után, a sajtó és apostolság' után indul el a propaganda. Egyfelül küldi önkénytt vállalkozott tagait a többi cantonokba, terjeszteni a hallgatórendszer szóval, mert az előszó holt betűnél sokszor fogatosb levivni az előítéleteket, elhárítani a nehézségeket, elbeszélni mi tapasztaltatott; így tön Butini már egy utazást ez idén néhány cantonba s fáradságát teljes süker koronázá. Másfelül folyóiratot indítand meg, melybe, együtt haladva a korrall, adatok s ismeretek gyűjtenek minden amerikai s Europai fogházakrull; – egy tag kézikönyvet készít a fogházakrull, más népszerűleg a nép' számára írja le czélját s hasznát, harmadik előadja mi tartozik egy kormányzó s egy káplán' tisztéhez. De még itt sem állapodik meg a propaganda. Mert ha fölszólíttatik, bár honnét s bár kik által, terveket készíttet s küld, s utasítást mindenről, milyen legyen a fenyték, mint vitessék a jegyzőkönyvv, mit mutatott elv s eszköz körül jónak, czélszerűnek, fogatosnak idő és tapasztalás? Ha a buzgalmat arányos sükerrel áldja a gondviselés, Genf a fogházjavítás' ügyében Európának philadelphiaja s new-yorkja lesz, kivált ha, bírva önmegtágadással, az elvet s eszmét általános-

ságban hirdeti, s anyai vak szeretettel saját rendszeréhez nem ragaszkodik, mert így a sikerhez csendet kívánva vészt, békét óhajtva harcot szerez magának.

XCIII.

Luczern, September' 15èn, 1837.

Genfből Luczernbe utazám, mely vén arcú város furcsa kőfalává], tornyaival s födeles hidaival a német ó festésziskola' fészes városképeire emlékeztet. Utamba esett Lausanneon kívül Verdun, hol van a Pestalozzitul alapított híres nevelőintézet; Neuchâtel mely a hasonnevű tó' kellemetlen partján fekszik; Bern a Worbon túli körre hajló szép völgy; hasonlíthatnám ez egyszerű s bájos völgyet a kellemes waltzhoz, mely szelíd hullámzásokkal körben lejt. Luczernnek gyönyörű csodája azon colossalis sziklaoroszlán, mely az Augustus' i9én, 1792ik évben elesett hely-teslőrök' emlékezetére állítatott. Egy sziklafal' barlangjában fekszik; s egyetlen darabbul s magából azon sziklábul, és hol fekszik épen azon helyen faragtatott, s körülte csak foglalóul van vésvé barlangja. Haldoklik, derekében mélyen merült a törött dárda, s félelmes talpú lábaiban, miket a halál' súlya levon, még utósó fellobogását látni a védő erőnek. Küzdeni már nem bírván, testével födözteti húsége a liliomos paizst. De kivált a fej, az arc fölséges, melyen oly világos, nemes, mély, értelemteljes s oly részvét gerjesztő a kin s fájdalom, hogy szinte érteni gyötrelmét s perczenkint várjuk a keserves lefordítást. Thorwaldsen' gypsze után Ahorn, egy ifjú szobrász dolgozta. E sziklamü jeles ötlet s kivált Helvországban. Csak hősök szülessenek, hegyek vannak szirtet nyújtani emléknek. S tagadhatlan, hogy az emlék' némely neméhez s különösen a colossalis mértékhez durva szikla a sima márványoknál jobban használthatatik. A föld mely termi a hősöket, növi itt az emlékeket is.

Örvendek hogy a szövetséggyűlés (Tagsatzung) még folyt s csak néhány nap múlva fog bezáratni. A városház előtt, hol az ülések tartatnak, egy katonacsapat reggelenkint fegyverrel s dobbal üdvözlé a párosával érkező követeket, kik a nevetséges tarka

köpenyű weibekek (szolgák) által kísértettek. Köztük van Zschokke Henrik a híres novellista is, kivel nem mulatám el ismeretséget kötni*). A karzatról, melybe jegy nélkül mehetni, egypár ülést figyelemmel hallgattam végig, s egynél több szokásban, szabályban ismertem sajátunkra, de itt tökéletesítve, javítva, csak hasznát szedve nem ártalmaival is küzdve, mint nálunk az eset. Egyébiránt itt is megerősödém véleményemben, hogy a német inkább értekező mint szónok-nép. Teljes csönd s rend uralkodik a házban miként Pythagoras' teremében, csak egy hang szól; a törvényhozók itt fontolgtanak lelkismeretből, másutt vitáznak kedvből, – itt az okot másutt az elmésséget, itt az igazat másutt a czáföt látszanak keresni, s nem tapasztaltam hogy a beszéd fényének a gyökeresség fölálodoztatnék, sem azt hogy nagy része a követeknek itt is, mint egész Európában, azon hiu hitben élne, hogy ki ékes beszédet tud tartani az nagy törvényhozó. Az elnöknek nincs szüksége csendet ismételve kérni, s huissierek sem kiáltoznak csilapítólag mint a francz kamrában; mi a viseleti méltóságot illeti, rajok illik a patres patriae nevezet. A fontolgtás azon hypomochlion mire nehézkedni igyekszik minden törvényhozás, de a nemzeti jellem szerint némelyik hajlik az érzés s indulat, némelyik a szemlélet s apathia felé; mindenik tulság, az déli ez északi sark.

XCIV.

Luczerntol-Altorf, September' 26án, 1837.

Ködös reggel indulék Luczernből Úriba. De lassankint kiderült, s már a legeiül talált hegy' fái közül igéző kilátásokra bukanék a waldstetteni tón, mely itt, hol legszélesb, egyfelül a magas Rigi, másfelül a sötét Pilat' uralkodása alatt egy panoramavilágnak pompás nagyságát mutatja, s igen messze a túlparton, a tó' feketés hulláimban ben állni látszó stanzsladi fehér s villogó

*) Ablakából kinézvén a tóra s látván az új s itten első gőzösnek kéményéből sűrűn kipattogni a szikrát, monda: „A nép azt mondja, ördög; de bizony nem az, inkább szent, hiszen gloria sugárik feje körül!

torony fatamorganai tünetként csillog. Len a tóparton, az uttol jobb kézre áll a habsburgi vár' silány omladéka; úgy járt mint a cserép mibe növényt ültetnek, ha a növény benne nagyra nő, a cserépnek megkell repedni. Rudolfnak még elég terű volt, de nem bírta meg a hatalmas családfát, mely ágyékából innét égnek emelkedett. Nem messze az útszélien egy új egyházat találtam, előtte temetővel, mely sűrű sorban vala elborítva, beültetve sírkeresztekkel. Kimondhatlanul szomorú tekintet volt: e kis gyásztelek a halál' könyvekint feküdt előttem, melynek kétségbejítő betűit a keresztek képezek, s megvallom, rég nem érzék ily kedvetlenítő benyomást. Mellette elhaladván még egyszer visszatérek, mert az ember, bár fáj, szeret sebe körül tapogatózni, s im elbámulva látom, hogy a keresztek az egyházzal szemközti megaranyozva fénylenek. Meglepőbb ellentételt alig képzelhetni. E kettős arczra természetesen a halál juta eszembe s a föltámadás, a koporsó' éje s az örökélet, s a sírnak kettős kapuja, egyik mely sötétségbe vezet – ez a föld felé reánk, másik mely a dicsőségbe visz – az a menny felé a mindenhatóra nyílik.

K ü s s n a c h t o t elérvén, siettem a gömbölyüded dombra hol az átkos hírű Gessler' vára állt, melyből még csak egy darabka kőfal áll, fáktól s bokroktul körülnövétt. Rég idő mikor ez olyv itt fészkelte, kegyetlen mint kora, mint csaknem minden nemes akkor, bár kevés nyerte el, mikép ő, tyran név' dicsőségét, Csodálatos állapot midőn gondolja s érzi az ember: járok a tyran' nyomában, és ismét: tapodom a helyet melyet a tisztelt hős' lába megszentelt. Midőn így testünk által a helylyel közvetlenül egyesülünk, az idő közülünk mintegy kiesik. A lelket a vágy, mint gyümölcse a fát, álhajtja a történet' földére, s mulat a képeken miket ábrándjában azon koréinak hisz. Megnépesíti a várat melynek most falai sincsenek s helyét is keresni kell; a vérszopó!, kinek hamva sincs többé, előhossa a sírból, még kegyetlenebb őreivel; a szegény népet, mintha egyszer élve nem szenvedett volna eleget, sötét félelemben s imádkozó némaságban még egyszer kullogtatja el a magas bástyák alatt. És hol van a szabadító? Ott kullog a néppel s a nép közt, szenvedő, kínzott, gyötrott, üldözött mint a többi, de haragot, boszút s reményt hordva makacs lelkében, miben olykor a szándék megmegnyílik mint égben

a villám. És mint ez ellobban. Míg végre a seb megérvén, az idő eljárván, a vétek' pohara megtelvéen csordultig, az alkalom megérkezik s szikrakint kiüti a tettet, és a ki, mint a többi, szenvedett, rab volt, megváltót várt; föllép mint szabadító, előbb csodált és jeles, aztán imádott és nagy.

Ide csak egy óranegyed a mély ösvény, die hoehle Gasse, hol Tell elejté Gesslert, s oldalvást még ma is mutogatják mohos fatörzset azon élőfának, mire Tell támaszkodék, nyilat irányozván. Közel oda hol a tyran' vére omlott, egy mezei kápolna áll, oltárral, képekkel s egy nagy könyvvel mibe az utasok neveiket s érzeményeiket jegyzik. Fatornyában a harang déli 11kor naponkint meghúzatik egy vén asszony által, ki a kápolnára vigyáz, melyet én nem annyira az imádság mint Tell, s nem annyira Tell mint a szabadság kápolnájának tekintek. Küszöbére ülék s pihenek. S nézek útikönyvembe s olvasom Tellről; „ce grand homme”, s a kifejezés megháborít. Félve ítélek mert életéről nem tudhatni sokat, de azok szerint miket tudok, ő nem volt nagy, bár nagy történetet eszközlött. Boszúból ölé meg Gesslert avagy hazafiságból? Ő maga akara személyes ellenétől megmenekedni, avagy a hazát akarta ellenétől megszabadítani? A mint ez eldöntetik, Tell gyilkos vagy brutus, bűnös vagy hazaszabadító. És ha e két tekintet, e két érzés együtt bírta a tette? Egészen még akkor sem merném mondani nagynak, részint mert cselekedetének csak fél ága ered nemes kútföbül, részint mert bár egy tett elég arra hogy valaki dicsőítessék, soha sem arra hogy nagynak neveztessek. A három férfiú' szövetsége Seelisberg' tövében komolyabb s fönségesb jellemben tűn fel, azonban hírből Tell' tette mögött marad s a képnek fenekén homályban áll. Mert Tell'tettei regényesek, sűrűn, tömve, drámailag következnek egymásután s mi legfőbb, szerencsés süker koronázá meg. S ez kéné föl Telit nagy szabadítóvá; ha különben történik, mint gyilkos veszendett el, s nem koronás fő gyilkosa lévén neve említetni sem fogott volna a történetben.

S mi bírát őt gyermekére löni? Félelem a rabságtól, bizalom ügyességében, összeolvadva mélyen forró szándékkal igát törni? Ez utósó nem bírát, mert csak akkor ha gyermekét megsérti, vala célja Gessler' szívébe löni a szárnyas nyilat, s erre kétségkívül

később is nem a távolabb ok vezeté, mi a hazaszabadítás, de a közelebb mi az atyai fájdalom' boszúja. S az is igaz, hogy a hájóból kiugrás után Tell' sorsa s jövendője nagyot fordult; ha ő saját üldözőjétől megszabadulni akart, a haza s szabadság' ellenét kelle megölnie. Egyébiránt koránsem akarom én tagadni hogy Tell erős, makacs, szabadságért égő s szilárd lélekkel bírt; csak azt mondom, hogy a nagy cím itt nincs helyén, mint sokszor nincs helyén mikor azt a történet használja. Lángelme adhat hirt, szerencse tehet hőssé, Isten ékesíthet dicsőséggel, de nagyságot sem lángelme, sem szerencse, sem Isten nem ád, az a lélek' erkölcsi ereibül ered, s azt, mi mindig belső, küzdve, áldozva, szenvedve az ember csak maga alkothatja magában; innét fejthetni meg, hogy valakinek műve lehet nagy maga kicsiny, s műve kicsiny és maga nagy, innét érthetni hogy mi emberek nagyok mindnyájan lehetünk, híresek nem, érdemmel minden bírhat fénynyel nem, Isten mindenkiből válhatik hős nem. Midőn tehát Telltől a nagy nevet pörlni látszom, sem hősiséget, sem hirt, sem dicsőséget nem tagadok meg tőle. De közönségesen is és méltán tartatik ő Helvétzia szabadítójának, s mint népszabadító legelterjedtebb hírben él, ki nem véve az ó világ' hőseit sem. Története fölgyújt lelkeket milyen Schilleré, Rossinié. –

A Tell-kápolnát elhagyván, utam gyümölcsessel illatozó fák hüsében a Zug tó'partján folyt, s mindenhol forráskákat találtam, a földön, facsatornákban, oszlopok' vékony csöveiben, melyek oly szépen csörögtek, szikráztak, fénylettek, hogy nehéz volt nem innom valamennyiszer megláttam. Arton túl a gyász hírű Goldau völgyön mentem keresztül, hol 1806. September' 2kán a Gnipenspitz' omlása három falut temetett el, s egy részét a Lowerz tónak is beönté, melynek tükrén két festőileg szép szigetke úsz. Balra hagyván a kies fekvésű Schwytzet, mely fölött a kopasz Mythen' felhőkbe nyúló két sziklafoga emelkedik, sietek Brunnenbe s itt a waldstetteni tón hajóra ültem meglátni a schweitz-i szabadság' classicus két földét, mely egy főséges vadonság' ölében, kietlen két hegysor s magas sziklacsúcsok által mintegy őriztetik.

A túloldalon, Seelisberg alatt, terméketlen szirtek közé zárva szigetkint zöldel egy kis mező; közel esvén a tó' széléhez,

a part' szikláí vállaikon látszanak kiemelni mint szent helyet a vízből. Ez Grütli. Éjnek idején Schwytzből Stauffacher, Unterwaldbul Arnold, Uriból Walter Fürst itt találkoznak s itt eskének hazának s szabadságnak hűséget, szolgaságnak s zsarnoknak halált. Egy forrás buzog most is ugyan azon helyen hol az esk mondatott, s három ága a három szabadító' nevét viseli. Több évek előtt egy francz, abbé Raynold, engedelmet kére Úri' népétül e történeti szent helyen emléket állíthatni; de megtagadtaték, válaszul adatván neki: hogy ha szükséges volna, a canton maga fogná tenni, de ők legjelesb emléknek tartják azt mit a három férfiúért minden hely szívében hord. A válasz jó, de való e, de nem tehetlenség, nem meghülés fődöztetik e vele, mint sokszor az életben, nem merném elítélni. Mindegy. Hiszen a forrás foly szakadatlanul, örökösen, mint folyt öt század előtt s mint folyand öt század után, s az úriak felelhették volna: hogy a három schweitzernek s ama nagy éjszakának a természet maga teremtett legegyszerűbb s legállandóbb emléket e forráskában. De ha leend idő, midőn e forrás is kiszáradt s helyén sem lesz emlék, jele hogy e nép megszűnt szabad lenni. S ily értelemben mondhatni, hogy e forrás' kiapadását s eltűntét követi a szabadság', ez égi virág' hervadása is.

Grütliel csaknem általlenben, az innenső parton esik a Tell-lap (Tellenplatte, Tellensprung). Színlelvén mintha a szabadító' történetét nem tudnám, evezés közben egyik hajós így beszélte el. Adom úgy mint tőle haliam. Egy vadászatban, kezdé, Gessler mélyen eltévedvén a rengetegben, élete veszélyben forgott. Tell Vilmos, egy közönséges ember mint mi, de híres íjász kinek párja nem volt sem Úriban, sem a négy cantonban a tó körül, szinte vadászván ráakadt s megszabadítá őt ekkor a haláltól, később tőle a hazát. De Gesslert, gögös úr lévén, ette a méreg hogy életét egy közönséges embernek kénytelen köszönni, mert pórnak úr nem szeret tartozni; azonban a tett nemes lévén, jóért rosszal nem fizethetett. Történik később, hogy vágyván tudni Gessler, kormányának kik ellenei, Altorfban póznára szúratott egy kalapot s megparancsolá, hogy annak minden elmenő süveget emeljen: gondola magában, kik ellenem törnek, makacsodni fognak előtte meghajolni. Tell szintén elmene mellette, s

kis fiacskája kiáltá: „nézd csak apám, ott egy kalap van fölszúrva”, de ő monda fiának: „hadd legyen” s rá sem tekintve ballagott el. De az örök megragadák s Gessler, ki daczosságaért is haraguván rá, kapott az alkalmon boszút állani, arra ítélé: hogy egy almát lőne le kis fia’ fejéről. Tell szerencsésen lőtt. Azonban itt nincs vége a történetnek, mert Gessler azt kérdé tőle: ugyan Tell valld meg, miért tettél melledhez még egy nyílveesszót? Tell felelé: csak úgy odaszúrtam; vadászbabona. De Gessler nem szűnt őt faggatni s fogadá, csak vallja ki okát, bár mi lett legyen az, életének nem leend bántása. Ekkor megvallá Tell, hogy szándéka volt őt lőni szívébe, ha nyila nem az almát de gyermeke’ fejét éri. Jól van, monda a dühös Gessler, életed’ nem veszem el mert szavamát adám, de hurczollak magammal Küssnachtra hol soha nem látod a napot. És megköztetvén hajóra ült s vitte magával. Azonban föltámadván a szörnyen veszélyes déli szél mit Frohnnak neveznek, s a hajósok nem bírván küzdeni a hullámokkal, kénytelenek voltak Tellt mint ügyes hajóst feloldozni s kormányra állítani, ki is a hajót ama kiülő sziklalaphoz igazítván, felkapott nyilával kiugrék, a hajót lábával visszarugá a tóba, s e hegyeken keresztül megelőzvé Gesslert, a mély ösvénynél meglötte, s szívébe ép oly jól betalált mint az almába. Nem volt mást mit tennie, mert tudta hogy ha Gessler életben maradand, tőle örökké fog üldöztetni.

Hajósom alig végzé el beszédét, midőn a Tell-laphoz érkezénk, mi fölött a hazafiak harminczegy évvel a szabadító’ halála után egy kápolnát építenek, melyben emlékezetére évenként most is egyegy mise tartatik nagy számú nép’ jelenlétében. Benne három oltár van és sok falra festett képek, részint a három férfiú’ éjjeli összejövetelét, részint Tell történetének nagyobb jeleneteit ábrázoló. S előtte a sötét sziklalapon, mire Tell kiugrék a hajóból, most is zuhogva nyalakodnak a habok. Vajmi nem gondolta Gessler, hogy midőn Tell’ köteleit feloldozta Helvétziát tette szabaddá, hogy midőn Tell visszarugá hajóját, az Chároné lőn mert ő abból a halál’ országába szállott ki. Ilyen az embernek sorsa. Egyik tömlöczre hurczoltatik, s hirtelen a dicsőség’ templomába fordul úta; másik hatalmába kerítvén ellenét, diadallal megy a – halálba.

Magokban nem fontos történeteket a következés nagyokká tesz, s a helyeket, mikén történtek, szentekké teszi. Ez az eset Tell' életével s a waldstetteni tó' vidékével. Most áhítatos érzéssel evezünk e hatszáz lábnyi mély tó' színén mely hátán emelte a kárhuzatos hajót; tisztelettel tekintünk a roppant tömegű sziklaormokra mik a magasbul mindenütt kísérték a bukdosva szaladó Tellt; gyönyörrel mulat szemünk a fás, bokros, füves zöld oldalakon miknek láttára ugrék ki a lába alá mintegy lapuló bérczlapra. E fölséges táj most is az; a kék ég arany napjával, a sötét éj ezüst csillagaival nem változott mint a szél mely támad és múlik, mint a foszlékony fellegek melyeknek egy nap alatt bölcsője és sírja a föld; a flüeleni bérczöbölben most is él és nem vénebben a viszhang, mely a láncz' csörgését visszazörgé, mely a rab' nyögéseire sóhajtja, mely Gesslerrel együtt káromkodék a kiugrott Tell után, mely Téllel diadalmasan kaczagott a dühében fuldokló Gesslerre. Nagy természet! a mi azóta öt század alatt itt történt, vizeddel együtt mind elfutott s nincs többé; de e történet' emlékezete él mint te állsz, s halhatatlan, örökös mint te vagy.

Flüelenbe kiszállván, Úri' főhelyén Alt orfon keresztül mentem a vad, alptájú s egy lármás pataktul áltfolyt Burglenbe, hol Tell Yilmos született. Látni a parton egy repkénytül beszótt tornyot, itt Gessler szállásolt; látni alább egy kised kápolnát, ez a Tell háza' helyén építettett. Hol bölcsője rengett most úrnak oltára áll, mint a bethleemi jászol fölött, s ott a Gessler' tornyát paraszt lakja, itt az ember' laka Isten' lakává lön. De nem a Tell név' varázsa tévé e a szabadság' classicus földévé a waldstetteni tó' partjait is? Nem általa lett e ez, Észak-amerika mellett, az újkor' palestinájává, hova évenként nagyszámmal mennek zarándokok, lenni a helyen hol a maiglan virágzó szabadság csirája költ, szemlélni a vidéket mely regényes s egyszersmind nagy következésű események' tanuja s műhelye volt, érintkezni a földdel mit Tell mint a legregényesb hős' emlékezete megszentelt? S mint én úgy cselekszik a többi is. Megvérzi újat hogy a bürgleni kápolnábul egy darabka vakolatot vagy kövecset bírjon; vallásos tisztelettel tör le egy ágat a ráhajló bodz'afábul, s mint egykor keletről hordák az ereklyéket szent kincsül viszi haza. De ne járulj ez emlékekhez hideg értelemmel s

lángoló szív nélkül, mert ha érzésed nem ég s phantasiád nem világol, minden emlék közönséges építmény lesz, mint közönséges emberfej a szent' feje, ha mellőle a gloria ellobbant.

E szerint ma, egy nap alatt, megjártam bár megfordított irányban Tell' hős-pályáját, kezdve ott hol hős és szabadító lett, végezve itt hol született s élt mint egy más vadász, mint a falu' többi népe. S ime most házának helyén Istennek építettek házat. Legegyszerűbb s hőst legmegtisztelőbb gondolat, emlékezetére nem követ rakni össze vagy magasra, nem ércszobrot önteni, nem hegyet emelni síkon, hanem építeni kápolnát. Ennek két kifejezése van, egyik: Isten imádtatik a történetért, másik: a hős' neve az imádott Istenével összeköttetik, mi embernek isteni megtiszteltetés. De így emelni emléket Helvországon kívül sehol nem láttam. Itt is mind a három Tell-kápolna régibb kor' műve, midőn a szerencsés tetteiből a mennyei gondviselésnek is megadák a maga részét, midőn jobban értének szabadságot szerezni s megtartani, midőn tiszteltetni s áldatni közönségesb igyekezet vala mint kitűnni s fényleni. Általában, a régieknek finomabb tapintatuk volt a nagy emberek' emlékezetét életben tartani. Bírni akarták a földet melyen járt, a sírt melyben feküdt a megváltó; Szent Istvánnak jobb karját menték meg melyei kormányzott; a dereknek hamva gonddal gyűjtetek márványvederbe; s állott a házi Istenek közt; s vagy a házat tárták épségben, miben a cicerók, virgilek, pyndarok születtek s éltek, vagy a viselt fegyvert őrzék meg, szóval: mi a megholttal közvetlen érintkezésben vala szentté lőn. De ma, Napóleonnak pártalan pompájú diadalívet emelnek, ércszobrát Paris' kevély feje fölött kinyúló magas oszlopra helyezik; míg csontai, idegen föld' sírjában lévén, rabul hevernek.

CXV.

Ált orf, September' 27én, 1837.

Korán fölkelvén, minthogy tennap este késő érkezem ide, első gondom volt jobban megnézni Altorf piaczat, hol egykor Gessler a kalapot póznára szúratá, megnézni a képekkel beírt tornyot, melynek földalatti börtönébe Tell vetteték, a szökőku-

lat minek helyén állt a hársfa s alatta Tell' fia, s azon másikat, az apa s fiú' szobrával megkoronázottat, honnan a szabadító lőtt vala. Egymástul e kettő körülbelöl 420-130 lépésnyire áll. Halálám, hogy az altorfiaik lődöztek e távolságban s találkozték több ki az almát lelőtte. Mikor innét Flüelenbe megérkezem, már egy hajó meg volt rakva olasz selyemmel, mi a havasokon által ide tengelyen hozatik, s mihelyt bele léptem, indult Luczern felé. Tiszta, pompás, arany ragyogású reggel volt, csak a tó fölött lebegett ritka köd, mi a nap' nyilsugárai előtt, mint gonosz lélek az angyal' lángfegyvere előtt, gyorsalkodva pusztult el a víz' színéről. E köd tévé azt, hogy úgy látszék, mintha a tó' vize melegített volna s párologna. Azonban a regi szellővel mindenfelől kiröpültek a nagy és kicsiny, üres és terhelt, halász és szállító hajók, s vitorlák helyett az ének' hangjai füzvén nekik szárnyakat száz irányban barázdáltak a tükörsima tavat. A hajósok egymás mellett evezőkben kurjongatva köszöngettek, sa csacska viszhang, mint egy mindenhol nyalakodó barát, minden köszöngetésbe bevegyül. Rövid nap de szép; regtől estig mindig a tón, egy bájvilágot utaztam be, mert a sok karú, sok öblű waldstetteni tóhoz, tekintve a természet tájképeinek tömött gazdagságát s változóságát, az alpoknak egy tava sem hasonlíthatatik. Kimeríthetlen változtatásban következnek egymás után igéző, fölséges kilátások, termékeny, kietlen, sziklás vidékek, s az evező lapát' minden rántására újúj alakban látni a begyeket, melyeknek töve a hullámokban vesz el s csúcsa a felhők' körében. Délben egy magános hegyi csárda előtt köténk ki, hol bornál s bűzös főtt marhahúsnál egyebet nem kaptam. Odébb indulván, egyik hajós a túlpartra mutatott, s kérdé, látom e s tudom e minek hívják ama nagy bérczdarabot mely azon fehér egyház előtt fekszik? Felelvén: nem, monda: „az úr nekem egy kanta bort vett, én egy történetkével fizetek meg érte. Azon bérczdarabot, uram, Kindls-mordnak hívják. Sok idővel ez előtt, a mutatott egyház mellett egy szegény ember lakott, ki ama csárdába honnét jövünk gyakran áltjárt, részint zenélni a vigadó tánczosoknak, részint inni mert tékozló s részeges volt. Egyszer ittasan menvén haza, kis gyermekével a parton sétálgatott. A gyermek megéhezek s apjától kenyeret kért. Jól van, kapsz kenyeret,

monda apja, de előbb felelj meg három kérdésre. Mond meg, mi édesb a méznél? „Az anyatej,” felelé a gyermek. Mi puhább a pehelynél? „Az anyakebel.” Hát mi keményebb a kőnél? „Az apaszív’, felelé a szegény gyermek. S ezen úgy megboszankodék az ittas apa, hogy lábánál megragadván, ama bérczdarabhoz csapta s élén széltzúzatott. S e szörnyű cselekedet után eltűnt az ember, és se’ híre se’ hamva nem volt többé. Húsz év múlva a spanyol táborban egy este sok katonák regélnek a tűzhelynél, s egy mondja: különös isteni gondviselés, hogy semmi gyilkosság nem maradhat titokban, s előbbutóbb, húsz év előtt pedig bizonyosan világosságra jön. Erre egy más felszólal, hogy csak mese amit beszél, mert ő czáfpéldát tud mondani. Ez előtt, monda, húsz évvel öltem meg gyermekemet, és maiglan senki sem tudja, s először mondom ma, éppen mely napon a huszadik év betelik. Ezt másnap a tisztnek bejelenték, a tiszt főlebb jelenté, s a lett belőle, hogy ide megírván, a felsőség haza küldetni kívánta, s haza küldetvén halálra ítélték s ki is végezték. Azon egyházban egy szép kép ábrázolja a történetet.”

Hogy serényebben haladjunk s minden legény lapáttal dolgozhassák, még reggel áltvettem a kormányt, egy hideg hószél úgy sem engede kedvemre elmélkednem s élveznem. Este felé elborult az idő, pedig fenyegető teherrel, és bár szélcsönd volt, a tó forgalódní kezdett, mintha a mélységből jönne föl a vész. S eszembe juta a veszélyes Frohne mely e tavon rendszerint hajókat forgat föl; képzeletem akaratlanul vete egy pillantást a 600 lábnyi mélységbe; a fellegek’ fekete kárpitja dörögve gördült le az égre fejem fölött; – ily sötét lélekállapotban szállt ránk az éj, méhében bennünket mintegy előre eltemetve. A hajósok elnémulának és sűrűn tekintgetve a messze luczerni mécszek felé, erőködve dolgoztak: de a hűvös légben hidegen folya le róluk a melegen kiütött veritek. Néha hajtott el mellettünk egyegy sajka, de csak a lapátok’ buczkolásáról tudtuk hogy jön s hogy elment; az evező emberek szóltak ugyan de mi semmint nem láttunk, a sötétség látszék szólni hozánk s mi feleltünk a sötétségnek, mert ez takart magába mindent, a hajót a tó túl, az eget a hegyektől nem lehet megkülönböztetni, a messzeségben csak ittott fénylettek a tüzek vöröslő csillagai. Aludt s nyugodt minden, hozánk közel és távol.

A hideg elhervasztá az éneket a hajós' ajkában s a kedvet reá lelkében, s ha éjjel hang nincs, minek országa sötétség s csönd, a természet fekszik mintegy nagy halott, mert nincs jele életének.

Én, köpenyembe burkolózva, mindig a kormánynál álltam. Tetszem magamnak a kormányon. Mintha életem volna a hajó, s életpályám e sötét hely. S ez éjszaka s ez út nem képe e az emberpályának, melyet indulatok, szenvedélyek, vétkes hajlómások, bűnös gondolatok, nemtelen vágyak, alacsony szándékok által mimagunk elsötétítünk, mások pedig ezer alakú csábokkal s kísértetekkel megnépesítnek? De erény minden megkísértésben fölűnik, s belőle kihíva ragyog felénk, mint ama fénypontok a partokon, s ha óhajtunk egyhez eljutni, célpontul vegyük, se jobbra se balra ne tekintsünk, és a kormányt megholt mereven kézzel a vett irányban tartjuk, mert oda csak a legeggyenesb s legkeskenyebb út visz. Reszketek a hidegben, kezem fazék a kormány' vasnyelén, de elhatározám, hogy a rév' lámpájához a legeggyenesb vonalon vezetendem a hajót. Tetszem magamnak a kormányon! Bele hulltam az ámulatba, hogy élethajómat is ily szilárd kézzel bírandom vezetni.

XCVI.

Schaffhausen, September' 30án, 1837.

Örömem melyei Zürichbe utazám hiú öröm volt. Azt láttam ugyan hogy ez leggazdagabb, legszorgalmasb városa, hogy kéjelemben s tehetségben londona, tudomány- s művészetszeretben parisa Helvországnak; de köd fedte a szép tónak szelíd partját, mely az alpok közt minden más fölött a legkellemesb s legédesb vidéknek tartatik. Ez lehellé Gessnerbe gyönyörű pásztorányait. Szomorodva hagytam el a várost mint ki gyöngyöt lel de összetörve, s méla sajnálatombul akkor ébredék föl midőn Laufenhez közeledve egy dörgő zúgás hatá meg füleimet. „A Rajnaomlás az”, monda a kocsikalauz s négyen rögtön kiszálltunk. Az angol s francz futott – a vendéglőbe, én pedig s egy jó német ifjú erősb vágyat érezvén mint lehet, lesieténk a csolnakokhoz

magunkat a túlpartra átvitetni, mert minden omlás közelről szép, távolban veszt. A csolnakos fölevezett velünk az omlás' körébe, 's míg alattunk a csolnak félelmesen rengett a nyugtalan habokon, mi egy pompás szivárványt csodálánk, mely a párolgáskint harmatozó vízporban lebegett s azzal együtt hol eltűnt, hol ritkult, hol testesedett.

Az omlásra hajló hegyormon van egy várak, s e mellett egy toronyka, miből az egész Rajnát belátni három különböző képében, t. i. csendesen folydogálva még a rohanás előtt, – dühösen szakadozva a rohanásban, – és ez után ujlag megbékélve, mint a rohanás előtt. De nem innét, hanem len az omlás mellé épített karzatrul látni a rohanást rettentő fölségében s pokoli pompájában. Midőn megpillantja az ember, a rohanás' villámgyorsasága megállítja a gondolatot, ellenben a szem, valahányszor rá fölpillant, a zuhanó haboktul leragadtatik. Itt a vízpor esőkint csapkod s tőle viaszvászson öltönynyel kell őrizkednünk; ha vibbőség van s szél fuv,a 60-75 lábnyi omlás' dörgése egészen elfojtja a szót, – mintha némán akarná magát csodáltatni. E dörgés igen csendes időben 1½ mérföldnyire elhat. Messzirül a rohanás fehér mint a széltomló parázs hó, közelről különbféle színű s alakú; itt fehér mint a tajték, odébb zölden fénylik mint a fagyott hó, más helyütt füstként tolong; néhol fercsenve esik szélt, néhol darabokban szakadozik alá, néhol sebes sikamlással jég gyanánt csúszik, néhol egy középpontbul látszik kiforni a víz, s az elfödött sziklán úgy körül hull, mint a fejbúbon körül hull az ősz haj. És ez a legmagasb csúcs, s alakára s színére nézve is neveztetetik az omlás montblancjának. Ez omló montblanc előtt, csúcsától a rohanás' aljáig, virágzó fényben vet egy ívezetet a szivárvány, a földet előzőnléssel fenyegető dühös hullámoknak határt szabva, mint je l k é p e Isten ígéretének, hogy a föld özönvíz által többé nem fog elboríttatni.

A rohanás' zavargó aljába tekintek, s a szemlélés magával hozta a gondolatot: ott a pokol forr. A tajtékzás, forrás, süstörgés, gőzölgés füst minden megvan,s a csalódást tökéletessé teszi a szivárvány' oda nyúló vége, mely egy belőlről kilobogó láng végének látszik. Csodálatosan valószínű kép! De nem ez a legborzasztóbb látvány! A karzatrul látni bokrokkal benőtt három

sziklaormot az omlás' közepette, mi közül az elsón, mely egy csonka toronyhoz hasonló, a víz egy tojásdad lyukat vájt. Ezen szörnyű dühei omlik ki egy tajtékhrom. Ha azt soká nézi, megborzasd az ember. Egy földalatti égővilág, egy tűzokádó méh, a pokol kürtőjének látszik, mert minthogy a vizet mögötte nem láthatni, mintha belőle s a föld' kebléből tolakodnék föl az összesürődött gőzkint omló tajték. A mint tovább szemléljük, a sötét torok' szakadatlan omlásán megszédül a fej, s képzeletünk mindinkább dagad s hevül: iszonyodunk tőle s gyönyörködünk benne egyszerismind, így, mit a természet csodálatossá teremtett, a képzelet, második teremtő, még csodálatosba varázsolja. Azonban nekem mosolygnom kelle egy szép leány' reszkető félénkségén ki a karzaton mellettem állt, ki ép oly gyönyörű rózsaszál volt a szárazon, mint a szivárvány szép sugár volt a vízben-, ez a lány' szemébe merült, a lány annak sugarain függött, én pedig a teremtés' e két legszebb művében együtt gyönyörködém, Európa legnagyobb vízomlásának mennydörgő karánál.

Midőn eljöttem, s láttam hogy szemlélőt nem hagyok magam után, szinte elbúsultam, hogy vannak pillanatok mikben a teremtő' e fölséges tüneménye látatlanul vesz el. De hát éjszaka ki nézi e pompás látványt? A hold s a csillagok oda fön, s valóban ez égi lények e földi nagy tüneménynek legméltóbb szemlélői. –

Még ma elhagyom Helvétziát. Benne szép napokat éltem. Lelkem fölemelkedék miként soha nem, s ha visszaemlékezem a hegytetőkön töltött napokra, úgy tetszik most, mintha azon napokon Istennel társalkodtam volna. S természetes ez ábrándos, e magasztos emlékezet azon időről, midőn a természet' nagyszerűsége fölséges gondolatokra ragadta a lelket, s ennek visionalis állapota viszont áltragyogott a természet' képeire. Akkor volt bennem valóban élő a hit hogy van Isten, s talán ez élő hit tette oly hév és fénydúzsza lelkemet, hogy az, mint a nap, szakadatlan sugárzásban volt. Éltem egészen, szívben és szellembeiu minden részem' élete pezsgett s minden életem teljesen kiborult e magas eszme' élébe, mint a rózsza a nap szerelmének kinyilik. Erőim s tehetségeim megnyilatkoztak magokban s folytak örökös forráskint, s a kifolyás mondhatlan gyönyört okozott mint Istenneknél, nem lankadást mint szokott nálunk embereknél. Nem

volt bennem holt egy atom sem, s fejemen, közel a fellegekhez, mintegy érzem a lathatlan s meleg áldó kezét. Bizony mondom nektek, Istenhez voltam közel, mert bár nem láttam őt de az üdvösséget éreztem.

S mit nyert maradandót a belső ember helvétziai utazásombul? Egy nagy, egy isteni természetképet, mely a teremtőnek örök és illőbb és méltóbb képviselője az ember, e hiu állat által s e hiu állat' alakára festett s faragott hitvány képeknél.

FÜGGELÉK.

(Ilik Köt. 13ik lap.)

PEST JÖVENDŐJÉRŐL.

Szépítési tekintetben.*)

Felszólításod, utazási naplómát a közönségért meglopnom, s előadnom eszméim' némelyikét Pest szépítése iránt, alkalmas időben érkezek, mert akaratom is az levén, felszólításod akaratomnak javallása volt, mit cselekedet szók követni. Jól mondod, Budapest' jövődje nagy, kinyomja a legesapongóbb képzelet' határait; élete mint a selyem pillangóé mely a múltnál fényesb, mint phoenixe mely a hamvakbul ifjabb természetben száll elő, mint Antaeus kit az anyaföldtül ép azon erő pattant vissza, mely oda lesujtá. Dicsőség azoknak, kik az iszonyú' csapás enyhítésére siettek, s mi több, rögtön és részvéttel; de hiszem, hogy Buda-Pest nélküle is kinövendette magát mint ifjú kígyó, hogy egy fiatal nép' fővárosa teremőileg életdúzs mint még tavaszkor a fa, midőn benne a nedv, életerő, termőelv buján pezsg; vágassék vagy hasíttassék ketté a mennykő által, s épen maradt oldala élni, leveledzni, virágozni s gyümölcsözni fog.

Midőn a gondviselés a jelen nemzedékkel szenvedtet, századok boldogságának készít alapot; mert az nem a fejek de a tizedek' életét számolja, s ezreinek kínára süket, az emberiség sorsának folyamát intézvé. Ez áll BudaPestre nézve is, mely hasonlított a Vezúv' tőborére (crater) épített fészekhez; a gondviselés, bár a szenvedő korra mint átok nehézkedik, nem egyéb mint a veszély' környékeiből' kimutató új egy biztosb, egy szebb állapot felé. Mert most fölriasztott erővel sokat tehetünk anyavárosunk' mind fényére, mind bátorságára nézve, mit különben

*) Megjeleni az 1838ki árvíz után, a Társalkodó' azon évi 38ik számában.

mint pulyák mint röstek mint szegények”, vagy nem mertünk vagy nem akartunk vagy nem bírtunk volna tenni.

Szépítést illető egyszerű javaslatim előtt, hívjuk emlékeztünkbe néhány fővárosnak sajátóságos bélyegét.

I. London. Bármennyit láttál is, Londonban meglepve érzed magadat mert a többi városok inkább vagy kevésbé még is hasonulnak egymáshoz, de London csak – magához. A vakolatban feketés téglából épített s alacsony födelű barna házak nem magasak, hanem a földszínen alul is lakvák, s mindenik ház’ tövében egypár lépésnyi tér ékes vasráccsal van bekerítve; sok utcák’ mindkét oldalán vidám kertecskék virítnak a házak előtt; az egyházak csarnokosak, a legsodálatosb s legphantasticaibb tornyokkal; az ó angol ízlésű utczákról most a Regent-parkban s fejedelmi nagy paloták és egy colossalis római templom mellett találod magad’; innét a Piccadily s Pal-mallra menve a divatos új épületeket bámulod; aztán a Westminster s Guidhall’ környékén sötét vén goth művek döbbsentenek meg; majd a Belgrave-square’ oszlopos házain Olaszországra ismersz, s ittott, mikor nem is reménylenéd, Hellas’ csarnokai pillantanak rád; sőt néhol török minaretfödelekre, másutt egyipti tömeges durva alkotokra bukansz, és gyakran, mi még csodálatosb, e sok építészti styleket egyes épületeken együtt szemléled, inkább összehányva mint összeolvasztva. Képzeld ezekhez a kertes utcákat, melyek együgyű falukat ábrázolnak; a parkokat melyeknek vén fái erdei vadságban élnek paloták’ fénykörében; a gyárkéményeket, mik, roppant táraaktul környezve, az új kor’ obeliszei gyanánt felhői magasságban nyúlnak fel, – és némileg képzelhetni fogod: London mi idegen s mindenféle formák’ nagy képzavara. Paris ékesen épít és egyded akar lenni, az, mit a többség s divat szépnek tart; London roppant tömegeket kedvel, s mint piaczaib bírja a föld’ termékeit, épületeiben is az egész világ’ arczaib akarja mutatni, s az óriás város’ külön részei ugyanannyi töredékeknek látszanak a görög világbul, Itáliából, Egyiptöböl, a középkorbul, a vén Angliából s kelet’ földérül. Bár nevensen az iskolaművész, gondolja magában a kevély angol, első pillanatban bizonyosan megdöbbsen és csodálkozni a következőkben is fog. Az építés így az élet’ nyilatkozása, egyébkint csak bábuzás.

Ha London' tervrajzára tekintesz, a parkokon, melyek' némelyike 400 acre (annyi hold) terjedelmű, s az úgy nevezett telkeken s kerteken (grounds and gardens) kívül, rajta még ötvenhatvan zöld petyeket találsz. Ezek a híres squares, mik fákkal és sűrű bokrokkal beültetett s ékes vasrácszal körülvelt kör vagy szögletes gyepiek, közepén egy vagy több ércszoborral. Látván ezeket, gyakran eszembe juttatja holt kőfalaiival Pest, s gyakran kérdem magamtól és másoktól, miért nem építünk mi is kerteskéssel szegett vidám utcákat? Szellős piacoknak miért nem hagynak több helyet vagy ezt miért nem hagyják több felé, s a lévőket fákkal, bokrokkal, gyepszínnel miért nem ültetik szabad kertekké? Miért száműzve a városbul minden zöld s természet? Egyik okának azt tudom, mert Pest' egy szerencsétlen polgármesterének álmos Ítélete ez volt: „azért város hogy házak, ne pedig fák legyenek benne.” Ó bár látathatnám e város' lelkes népével a squares és parkos Londont, bizonyosan hiszem hogy még e tavasszal ültetéshez fogna, hogy a házak közt elhintett mezőpontokat, mint én, hasonlítaná a sötét égen elszórt csillagokhoz, s lelke úszna kimondhatlan gyönyörben, az ipari s erkölcsi élet' tengerében megpillantván a természeti élet' ez apró zöld szigetekéit.

A francz kitűnőt keresvén részeket alkot; az angol ellenkezőleg mindig az egészt tekinti. Így Londonban a házak egyenkint ritkán kielégítőek de összeségben sajtásággal s csoda hatással bírnak. Massákkal dolgozik, nem házakat de utcákat akar építeni. Különösen két módot vontam el magamnak a tapasztalásból. Első: több szomszédok egyesülvén, házaikat egy rajz szerint építetik, úgyhogy a belrendezés mindeniknek kívánsága s kéjelme szerint történvén, a soknak birtoka kívülről mint egyetlen mű jelen meg, s így az épületek bizonyos monumentumijellemet nyernek, például a 145 doriai oszlopon nyugvó gömbölyded quadrant, a tündéri Regent-park' gyönyörű palotái, több squarek' fejedelmi lakai. Második: a házak a magasság' azon vonalában maradnak, de a homlokvonalon belül a falak' alaka, a házak' formája változó s egymástól különböző, s e szerint az utcák hasonlítanak egy hosszú ráamához, melyben sok apró s különböző kép van,

tehát, nincs sem fész, sem unalmas egydedség, mely Poczdam uniformisos házainak katonai sorát bélyegzi. Vannak utcák, hogy az egész utca egymáshoz hasonló két épületből látszik állani, vannak ismét olyanok, sa squarek körültek is ilyenek, hogy csak az áltelleni házak hasonló alakúak. Következik, hogy ha a pestiek az első módot elfogadnák, a nélkül hogy az építkező polgároknak többbe kerülne, a még ifjú Pest fölséges paloták' városává lehetne; a második mód pedig a pesti egyébiránt igen szép házak' összeségén érezhető fész s egyhangot elevenítené meg.

Kivált az első elv egész N. Britanniában elterjedt, s foganata azon tündéri pompa mi Liverpoolt, New-castle, Edinburghot, Glasgow, Dublint s csaknem valamennyi jeles városait jellemzi. A szem az ily csoportozatokat mozdulatlan bámulással nézi, a lélek megdöbbenve csodálkozik, és mindent ez egy szócska fejt meg: **egy es ü l e t!**

II. Paris. Véve nem az életet a városban, de a várost mint házak' összeségét, Paris semmi sajátsággal nem bír, kivéven a passage-okat melyek kecskeny de hoszú utczasikátorok (mint Pesten a párisi utczácska), felül üveggel befödvek, este gázfénnyel dúzsan megvilágítvák, s két oldalt a legékesb boltokkal pompázok, és úgy este mint nappal s kivált eső időben a divatvilág' sétat helyei. Ily tündéri utca 131 azaz százharminczegy van, és ezek a világszerte híres Palais-royal-nak ugyanannyi elszórt tagai, és Paris' képén bélyegző s a legragyozóbb vonások. Midőn este az utazó a sötétesb fő utczákon mendegélvén, ezen, mondhatnám, fény-csővekbe betekint, hol drágán s ünnepileg öltözködött nép seregei s tolakodik; elálmélkodik mintha a mesebeli világok' meneténél állana, hol tündérek teremnek s arany ludlábon forgó fényes várakban laknak

Tehát, Londonnak, említett építési két elvén s kezdődő világarczán kívül, eredeti bélyege a zöld parkok és- squarek; Parisé pedig a mesterséget lehellő passage-ok.

III. Bécs semmi megkülönböztető sajátságot nem mutat, legalább olyat nem mit eltanulnunk vagy kellene vagy lehetne; mert a bástya és glaxis a történet' ajándoka, s miután bástya ránk nem maradt, azt séta es szépség' kedveért nem fogunk s nem

kell építeni, a terjedelmes glacist pedig így egy tagban, midőn nincs több (mint vannak Londonban több parkok), a szabad mező s lég egyenetlen felosztásának tartom a város népe közt.

IV. Berlinben sem találok bélyeget, mi által a többi városok közül kiválnék; mert a, hársak alatt', mi faséta egy tágas utca' közepén, – magánosan állván, benne ez csak egy jegyecske, mit több városokban fölhalálunk, az pedig, hogy az újabb időben görög és római ízlésű néhány nagyszerű s valóban dicső épületekkel gazdagodék, még nem typus, hanem törekvés azt nyerni. Tágas piacjai, egyikét ragyogó kivétellel, csak tágasak, hoszú és egyenes utczái csak hoszak és egyenesek, de mint a száradt fábul belőlük is hiányzik az élet és lehellet, mit vagy az élő s viroló természet, vagy a művészi erő' nyilatkozása ad.

V. A hollandi városok, helyzetökbül következő azon saját-sággal bírnak, hogy az utcák egyszersmind csatornák is, s partjaik többnyire fákkal beültetvék, úgyhogy a szekerek is faséták' árnyékában járnak, kivált Haagában, hol néhány piaczos utcák fákkal boríttatván valóságos erdőszakaszoknak látszanak.

E visszaemlékezések után előadom néhány eszméimet, mik szerint lehetne az új kort élendő Pestet szépíteni.

1. Kincs, erkölcsi mint az emlékezet, s testi mint a vagyon, köti az embert a hazához; az eredetiség pedig mutatkozzék bár miben, a legdrágább kincs. Ez okbul szereti fájdalommal hegyeit a helv és skót, ez okbul lángol a brit' hazaszerelme csodálatos Albionáért, ez okbul onták véroket Roma' nagy polgárai a Capitolium' világigazgató hatalmaért, s nem az ősek' emlékezete s nem a parthenonok' fölséges romai gyúlaszták e a görög hazaszabadítok' lelkét? Nagy igazság van abban mit Bürke mond: Pour que nous aimions notre patrie, il faut que notre patrie soit aimable. Óhajtanám tehát, építészeink találnának valami ujat, akár a városterv' elrendezésében, akár az építésmódban, mi saját nemzetiségünknek saját arcot adna a fővárosban. Apáinkról semmit nem öröklénk e részben; tehát teremtsünk mi, s örökljön utánunk a maradék. *)

*) 1838ban, Május' 22én költ 101 ik számában a bécsi 'Adler' figyelemre

2. Avagy vegyük ált s kössük össze más városok, mint London és Paris és a hollandi városok' sajtáságait. E szerint

a. A lévő s alkotandó piacokat, mellékutak hagyatván, gyepszin borítsa, s fák s bokrok árnyékozzák be. Mint egy családnak, úgy minden városnak is meglegyen a maga házi öröme, kéjelme s kerté. És ha egy nagy jövendőjű város az elvesztendő sátorbéréket (például az újpiacson) reszkető kézzel számolgatja, midőn az egész nép' örömevül, egészségérvöl s a város díszérvül van szó, szomorú fillérgazdaságot üz. Sem eszébe nem jut, hogy elveszti azon összeget, mit a gyönyörérvt utazó idegenek s belföldiek hozandottak s itt elköltendeltek.

b. A városszéleken, de mik észak-kelet felé egykor városközép lesznek, léget tisztán tartó s lélekderítő terjedelmes parkok jegyeztessenek ki. A köröskörül eladandó háztelkek s bennök elhintetten kijelelendő villa-helyek' drágább árával az egész park' ára bőven meg leend fizetve. De a város' nyeresége szépségben és szabad légben megfizethetlennek fog találatni.

c. A városszélen eső azon tágas utczák, melyeken a ke-

méltatá ez eszméket s mind a mellett hogy azokat a szükséges' mértéke szerint előbbhátrább sorozta, hogy némelyik' kivitelében akadályokat látott, mind a mellett hogy kór, lelenczházakat stb. előbbvalóknak vélt, felőlük kedvezőleg nyilatkozzék; annál megfoghatlanabb, mi oka lehete a hírnöki szemlének' (Hírnök, 1838, Május' 28án, 43 sz.) azt oly kiszakításban fordítani le, mely inkább mosolyra semmint javallásra mutat. Mi az adleri figyelmeztetés' végén ellenvetésül mondatik: „hogy t. i. nemzeti sajtáságroszul illenek egy oly városhoz, mely a legkülönfélőbb nemzetekeket bírja lakókul s építőkul, s mely egy országban fekszik, melynek lakosai architectural tekintetben semmi föltűnő sajtáságos jellemet nem mutathatnak' – erre azt felelem, vajjon ha a görög s romai népnek, mielőtt saját jellemű emlékeik létre hozattak, ez mondatik s általok meghallgattatik, hol volna most a görög s romai architectura? Ez ellenvetés szerint egy népnek sem lehetne jövendője egy pályán sem, mert amivel nem bír, azt nem volna szabad megszereznie. S óhajtanám hallani azon sokféle nemzetek' neveit, mert én Magyarországbán sok nép fajt de nemzetet egyet ismerék. Egyébiránt én választást engedek egy hazai vagy nemzeti s egy világi vagy cosmopolitai arcz között. Sőt magam is ezt tartom korszerűbbnek s könnyebbnek és szebbnek a kivitelben, s ekkor majd a figyelmeztető is minden nemzetből vagy népfajbul találand egyegy vonásukat fővárosunk' arczán. (lásd alább, 4.)

reskedés s rohanóbb tolakodás megszűn, mindkét oldalon virító kertecskékkel szegélyeztessenek be, például az Országút, Váciút, Kerepesiút, Üllőiút; a népes de szinte tágas utcáknak pedig közepé alakíthatatik fasétává, a hollandi városok' ingerlő s kecses példája szerint, például a hoszú pompás Dunasor, – melynek azonban úgy is mint leendő védpartnak egész új alakot kell nyernie. E hely' azon rendeltetésével, hogy a várost védje a Duna' hullámaintól, a legelmésb architectural eszméket, terveket most köthetni össze, s ha van mi építészeinket versenyre buzdíthatja, kétség kívül ez az; Napoleon Parisban a Szajna' két partján a házakat elrontatván, nem csinált egyebet mint egy meztelen s egyenetlen quait, s érette a város' legfőbb szepítőjének hirdettetik.

d. Ha új utcavonalak vagy térek jelettenek ki, a d a s-ék mindenik telekkel rajz is (ha ugyan a szomszéd háztulajdonosok az elv szerint építkezni nem akarnának) mi szerint azon a háznak épülni kell. E végből a szepítőbiztosság mindenik utcára s térre, az építészek, mint azon biztosság' természetes tagai által rajzokat dolgoztasson. E szabály alkalmaztathatnék azon helyekre is, melyek most omladékokkal borítva lévén, új kijeleléseknek nézethetnek, sőt azokra is, hol régibb vagy apró házak állván, előre láthatni, miképen ezek előbbutóbb újra fognak építtetni. S miután az alak a telekbirtokosok vagy háztulajdonosok által is választható, miután, a belső elrendezés mindenkinek tetszésére hagyatván, itt csak az épület' külsejéről van szó, s miután egyszersmind az építést kiki akkor végezheti be mikor körülállásai szerint legalkalmasbnak ítéli: nem látom által, daczon s hanyagságon kívül e szabálynak gátul mi állhatna? Ez elv, nem házakat, de csoportozatok at s egész utcákat egy nagy terv, de a helyek szerint különbféle alakokban építeni, tenné Pestet fejedelmi lakok' városává; így lenne terv az épületek' összeségében fesz nélkül, így lenne összehangzás és különféleség. Egy piac, milyen az új vagy vásárpia, négyszögletű lévén, állana vagy négy vagy nyolcz épületből, mely vagy mind különbféle vagy mind egy alakú lenne, vagy az áltelleni felelné meg az áltelleninek. Az Ullmann-Wieser, az Ilkey-Wodianer házsor' építésében ez elv sejtve, de csak sejtve

van (mert a négy háznak kívül legfőlebb csak kettőt kellene mutatni, s az oszlopszatnak mindenik pár' közepére kellett volna esnie), s ily tördelékben is nagyon felölték s köztetszést nyert. A város-színház előtti piaczból a legnagyobb szerűbb crescentet, s egyik vagy másik paralell legörbödő utczából a legfölségesb oszlopsoros quadrantot lehetne elővarázsolni. Hild, s többi építészünk nagy tehetségének csak így lesz dicsőséges pálya nyitva, így lesz művészre bízva mi a művészt illeti. A bíró ítéljen, a polgármester kormányozzon, a jegyző írjon, mert mindenik ehhez ért s erre készült; de ép ez okbul az építész is hagyjuk építeni és szépíteni, tanácsa s véleménye ez ügyben mindenké előtt hallgattassék meg, mert erre ihlettel s tanulmánynyal ő bír. Kitkit a maga helyére állítson a nemzet. A géniek cserélt helyen kontárok.

e. A keskeny utczasikátorok, melyeket most vagy gyaloglók vagy egyes szekerek használhatnak, továbbá a két utczára nyíló házak' nagy udvarai (ezek, természetesen, ha a tulajdonosnak úgy tetszik), üvegfedelű passage-okká (milyen a párisi utca) alakitassanak ált. E passage-ok hasznosak, mert rut időben sétákul szolgálnak, pedig a sokat ülő városi nép' egészségére mulhatatlanul szükséges oly hely, mi szabadabb mozgást enged; de szépek is, mert ide a legékesb boltok vonulnak, mik, mint a csillagok a rejtező napnak, a nemzet' rejtekben működő gyár s müéletének ragyogó megnyilatkozásai. Képzeld még beléjük a tenger czifra népet, mely vagy a napfénynél vagy a gázfénynél hullámzó mozaikként szivárványkodik. A város' rútabb, keskenyebb, görbébb ösvényeibül így a legfényesbeket teremthetni.

3. Pest' tervrajza jelenleg előttem nem fekvén, részletes kimutatásokba nem bocsátkozhatom, és kivált ez okbul eszmémet csak kérdéskép mondom el, t. i. vajjon nem lehetne s nem kellene e félkör hajlatú két három csatornautczát csinálni, mely a Dunából folyván be, ismét abba folyna ki? Ez eszmét javasolják' röviden szólván, következő tekintelek.

a. Fákkal beültetendő sétatartjai kellemesbítnék a várost.

b. A víz' olcsósága s könnyen kaphatása a háztisztaság' feltétele lévén, mit N. Britannia s Németalföld' városai hangosan bizonyítanak, ez a háznépek' nagy részét közelb juttatná a fellé-

telhex. S ki egy londoni polgárnak házában volt hol csöveken a vizet tetszés szerint bocsáthatni be, ki megjárta egy rotterdami vagy amsteldami lak' szobáit mikbe a len folyó csatornábul minden pillanatban meríthetni vizet: az nem fogja tagadni, miképen a pestiek a tisztaság' dolgában még sokat tanulhatnak.

c. A víz, vagy folytonos folyásban levén, vagy kény szerint újíthatván meg, mindig friss lenne, s így tisztítaná s frissítené a léget, nem úgy mint a hollandi csatornák' vize mely ritkán újulván meg, sokszor bűzhödt.

d. A Dunáról, e közpiacszrul, az áruk olcsóbban, könnyebben, biztosabban és gyorsabban elhordatnának a város' különböző részeibe, s ez fontos tekintet az előtt, ki gondolkodván s combinálván, egypár tizeden áltrepül Pest' jövődjébe, midőn a magyar főváros az észak-nyugotrul kelet-délre s kelet-délről észak-nyugotra járó s különösen áltviteli kereskedésnek fészke leend, midőn a nagy országútnak, mely Európából Ázsiába vezet, Pest leend egyik álláspontja. És hogy ez nem túlzott képzelet, de egész Európát foglalkodtaló eszme, bizonyítja egyebek közt a francz követkamra egyik biztosságának azon nyilatkozása (1837. Jun.), mi szerint legsürgetőbb vízi munkának tartá, a Marne-t a Rajnával összekötni, mert innét az út a Dunába vezetend'. A mostani omlások a legolcsóbb alkalmat nyújtják ily csatornautczáknak helyet jelelni *), mert hol romokért puszta telek ajánltatik, a birtokosok ott nem kérhetnek nagy toldást.

4. Egy eredeti alak ép úgy sajátság, mint mindenféle alakok' összege, és így Pest vagy legyen, alaki tekintetben, kizárólag magyar főváros, vagy egy világváros, mely magába összegyűjtse mindenféle városok' arczait. S ez lenne a legkorszerűbb irány és törekvés, mert az alakra nézve, a nemzeti vagy hazai egyről a mindenfélére terjeszkedés épen az, mi a szellemre nézve a hazafiság s nemzetiséggrül fölemelkedés, azonban tőle teljesen

*) A Dunának kettéosztása, úgyhogy fele mostani medrében, fele Rákos' szent mezején folyjon, óriási terv, s igen óriási a magyar szellemnek, t. i. annak, melynek még most hatalmában az ország' sorsa. Azonban a képzelet üdvezülve mulat a mostani egy Duna' négy partján akkor, s ha reményben nem is, óhajtásban ringatja magát.

soha meg nem válva, a józan értelemben vett cosmopolitismusra. Ez é r z e m é n y új, mert az ókor ezt nem ismerte, hanem csak az új világban fakadt föl az emberek' lelkében, s Pest lenne az első város mely ez új érzeménynek alakban megfeleljene, s Pest ekkor a cosmopolitismusnak megérzékítése s alakbani kinyomása fogna lenni, s válnék sokféle alakú s színű részekbül összerakott mozaik várossá; különbféle typusu épületeivel hasonlítana egy nagyszerű hangkarhoz, melyben ezerféle s egymástól különböző hang alkotja a nagy harmóniát, s így minden országbeli vendég egy házban vagy piaczban hazájára ismerne, s azon városban könnyebb szívvel mulatna hol talál ismert s kedvelt alakot min emlékezete megnyughatik. Egyik utcza' eleje hasonlítana Stambulhoz, végén úgy tetszenék mintha Majlandban járnánk; lépvén egyik piaczrul, mely góth tornyos és hegyíves, a másikba, itt már Hellás' vidám csarnokai közt lelnök magunkat, s ekképen sorban látnök China és kelet' csodálatos, Egyipt' komor és tömeg, Németalföld' téglá s nagy ablakú, Helvország' pásztori s tágas folyosóju, Anglia' rovátkos várszerű épületeit. A majnai Frankfurtban különös szerencsével hozák vissza az életbe a góth ízlést, s a szem szokatlan gyönyörrel mulat a megifjodott méla góth alakokon. –

Még említenem kell, hogy eddigelé egész oszlopokkal nálunk ritkán építenek, pedig az oszlopok, érzi s megvallja az egész világ, a legegyszerűbb s legnemesb ékek a házon. Az Almás körüli szép márványt leginkább csak lépcsőknek s kutakhoz és sírokhoz használjuk. S egy ily gazdag márványbányából egy fővárosra mi tündén pompát lehetne varázslani! Sóhajtva emlékezem Edinburghra, mely Skótzíának kőgazdag s kevésbé szép termékű bányáit vajmi másképen tudja használni! Disze egész N. Britannának, s a lábainál nyugvó tenger gyönyörködve pillant reá föl a hegyen.

Ily elemekből lenne Pest szép, nagyszerű s művészi typusu várossá; így lenne méltóságos képviselője az országnak a Duna ez Europai folyamkirály' partján, mely áldott folyam Németföldön gyermek levén, ifjúvá hazánkban nő; így öltözne magára a paloták' azon fejedelmi arczát, melyet az idegen nemzeteknek keletre siető hajói álgyuikkal s lobogóikkal álmélkodva üdvözölnének.

Cselekedjünk mert élet csak a tett, mert csak a tettnek van emlékezete, mert az emlékezet a maradéknál a legfogatosb tanács, s egyedül ez szül benne hűséget az ősökhez. Építvén remekül, nyomunk nem vész el hamvainkkal együtt a szélben, s fővárosunk, ha lávák által elboríthatnák is, tanúságot tenne rólunk mint Pompéi, s szabad omladékai pedig mint a puszták' lengerében pihenő Pálmyraei látogató zarándokokat vonzanának magokhoz a hír által. S a tört oszlopoknál, a heverő romok' árnyékában, a régi dicsőség' e sírköveinél a talán rabbá lett ivadék fölgyúl, mint történt Hellas' fiaival, és szabadságát visszaszerzi. Mert a művekben s történetben szegény hazához inkább kötelesség köt, a széphez és emlékezetben gazdaghoz szerelem és szent/hűség.

Eszméimet megtekintés végett különösen ajánlom Pest város kormánytestének. A főváros az ország arcának méltán tartatván, reménylem, hogy a tisztelt kormánytest lelkismerettel s kötelességének teljes érzetével fog dolgoznia h a z á n a k rábízott nagy arczképén.

TARTALOM.

III.

NAGY-BRITANNIA S IRLAND.

Lap.

Hajón. Első utam a tengeren. Rule Britannia, Britannia rule the waves. Temze' torkolata. Új világ nyílik	3-8.
London. <i>Május</i> . Vasárnap Londonban. London' tervképe s épületei. London és Paris. Követválasztás Westminsterben. Választó ünnepek Magyarorszáiban. Választásmód. Paris és London. Londoni parkok. Greenwich. Czigány jósnők. Népgyűlés és népszónok. Mértékleti társaság. M a g y a r n e m z e t i m é r t é k l e t l e n s é g. Epsomi löverseny. Gázvilágítás.....	8-35.
— <i>Junius</i> . Nemzet és nemzettag. Szép Richmond. Terv országot szépiteni. Parliament. Angol kéjelem. Egyesületek. Kereskedés. Gondolatok a Convntgardenen. Dock. Temze-Tunnel. Javító rendszer. Londoni fogházak. Javító rendszer. Victoria' kikiáltatása. Colosseum és Sz. Pál. Emlékek a Westminsterben. Színházak s angol rendőrök. Angol különtség. Lengyel száműzött. London és Paris' szegényei. Szegénytörvény.....	35-100.
— <i>Julius</i> . Népjellem. London' környéke. Királytemetés Windsorban. Windsor' környéke. British Museum. Angol kézirat Magyarországul. Morland, a gőzerő' első feltalálója. Angol hírlapok. Angol közélet. Season. Elutazás az ország' belsejébe.....	100-116.
Cambridge, Stamford, York, Thirsk. Utazni szépsjó. Londontul Cambridgeig. Cambridge. Granby marquis toryszónok. Tájékp. York. Kéjelem Angolországban kapni érzéket. Országút	116-133.
Durham, New-castle, Edinburgh, Glasgow. Durham. Lengyel törpe. Iskolák. Elv s alkalmazás. Farm. A nép' sorsának javulása ételben, ruházatban, lakban. A nép' sorsánálunk. Skotzia' határa. Edinburgh. Bentham' panopticona.	

Skót népjellem. Vallásfelekezetek. Hazafíúi érzés. Glasgowi fogház a magányrendszer után. Az edinburghi Review' ítélete a magyar költészetről. Gépek és gyárok. Magyar nyelv' diadala. Nemzetiség. Út Irlandba	134-156.
Dublin. Irland. Dublin. Nyomor. Koldusvilág. Népjellem. Irland szegénységének okai.....	156-167.
Liverpool, Birmingham, Stratford-on-Avon, Oxford, Liverpool. Gőzkocsi. Birmingham. Emlékek. Stratford és Shakespeare. Oxford és egyeteme. Collegiumok' szerkezete. Collegiumi nevelés. Egyetem s collegium közötti viszony. Angol nevelésről. Ismeretlen föld és nép.....	167-177.
Londonban s a hajón. Tower. Olasz sipládás. Gondolatok a hajón. Tengeri éj.....	177-181.
Kép Magyarországrul N. Britanniában.....	177.

IV.

NÉMETALFÖLD, BELGIUM, RAJNAVIDÉK.

Rotterdam. Hollandi tisztság. Hollandi hölgyek.....	185-188.
Haaga. Hollandi tájkép.....	188-190.
Amsterdam. Város' képe. Harangzene. Bréda vár.....	191-194.
Brüssel. Horváth, orvos Mexicóban. Utazóknak tanács. Brüssel' kettős arcza. Belgiumban új élet.....	194-198.
Út a Rajnán. Angol utazók. Rajnapart. Guttenberg' emléke.....	198-201.
Darmstadt, Strassburg, Mühlhausen, Carlsruhe. Münster. Papi özvegy- s árva-intézet. Helvétzia' határánál.....	201-210.

V.

HELVORSZÁG.

Basel. Egy reg' pompája s öröme. Út a havasok felé.....	213-216.
Berna, Grindelwald. Szeretet. Thuni tó. Lauterbrunni völgy. Örült gyermek. Staubbachi vízómlás. Kis Scheideck. Ember	

és por. Jungfrau' vidéke. Grindelwaldi jeges. Istenlak a földön. Érzemények és látványok a Faulhornon. Reichenbach vízómlás. Finsteraarschluchl. Szív és szellem.....	216-234.
Berna' vidékén. Ember és természet	234-235.
Lausanne, Genf. Utak, Fribourg. Nap és Isten. A chilloni fogoly. Genfi tó. Montblanc és lángész.....	235-251.
Genf.tül Chamouniig. Est Chamouni' völgyében. Angol, német, francz, Htazók. Lélek és magasság. A természet' typusa a léleké is. Vagy barni a barhatlant.	251-257.
Genf. A bástyák sétákká válnak. Genf angol telep. Ember és hely, Javitórendszer-propaganda.....	257-261.
Luczern. Thorwaldsen' oroszlána. Helvétziai országgyűlés.....	261-263.
Luczerntől Altorfig. Waldstetteni tó. Zsarnok és Népszabadító. Tell és kápolnája. Grütli. Tell-lap és kápolna. Gondolatok a szabadság' classicus földén. Bölcső és kápolna	263-270.
Altdorf. Hajózás a waldstetteni tón. Kindlsmord.....	270-273.
Schaffhausen. Zürich. Rajnaomlás. Emlékezés az alpokra.....	273-279.

FÜGGELÉK.

Pest' jövendőjéről szépítési tekintetben	276-287.
--	----------